

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(İSLAM HUKUKU) ANABİLİM DALI**

**MUSA CARULLAH BİGİYEF
VE
İSLAM HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Remzi KURTDEDE**

Ankara-2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(İSLAM HUKUKU) ANABİLİM DALI

MUSA CARULLAH BİGİYEF
VE
İSLAM HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

DOKTORA TEZİ

Remzi KURTDEDE

TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Şamil DAĞCI

Ankara-2011

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
T.E.M.E.L İSLAM BİLİMLERİ..... ANABİLİM DALI
..... İSLAM HUKUKU..... BİLİM DALI

Musa Carullah Bigiyef ve
İslam Hukuku ile ilgili
Görüşlerinin Değerlendirilmesi
(TEZİN ADI YAZILACAKTIR)

Doktora Tezi.....
(YÜKSEK LİSANS TEZİ YA DA DOKTORA TEZİ OLDUĞU YAZILACAKTIR)

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Samil DAĞCI

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Samil DAĞCI
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN
Prof. Dr. Ahmet H. H. EROĞLU
Doç. Dr. Selohattin EROĞLU
Doç. Dr. Muhammed ESEN

İmzası

Tez Sınavı Tarihi ...03.01.2011...

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(İSLAM HUKUKU) ANABİLİM DALI

MUSA CARULLAH BİGİYEF
VE
İSLAM HUKUKU İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ

Doktora Tezi

Remzi Kurtdede

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şamil DAĞCI

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Şamil DAĞCI
Prof. Dr. Ahmet Hikmet EROĞLU
Doç. Dr. Muammer ESEN
Doç. Dr. Selahattin EROĞLU
Prof. Dr. Sabri ERTURHAN

Tez Sınav Tarihi: 03.01.2011.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR	VII
BİBLİYOGRAFYA	VIII
I. TÜRKÇE KAYNAKLAR.....	IX
II. TATARCA KAYNAKLAR.....	XX
III. ARAPÇA KAYNAKLAR.....	XXVII
IV. RUSÇA, İNGLİZCE, FRANSIZCA VE ALMANCA KAYNAKLAR.....	XXXIII
1. Rusça Kaynaklar	XXXIII
2. İngilizce Kaynaklar	XXXVI
3. Fransızca Kaynaklar.....	XXXVI
4. Almanca Kaynaklar	XXXVII
ÖNSÖZ.....	1
GİRİŞ	2
TEZ İLE İLGİLİ TEKNİK BİLGİLER.....	2
I. Konunun Önemi.....	3
II. Konunun Sınırlandırılması	4
III. Konunun Kavramsal Çerçevesi	4
IV. Konunun İncelenmesinde İzlenen Yöntem.....	4
V. Kaynakların Değerlendirilmesi	5
VI. Konunun Sunulması	7
BİRİNCİ BÖLÜM	
MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN HAYATI	
İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ	
I. MUSA CARULLAH'IN HAYATI	10
A. Musa Carullah'ın Ailesi.....	10
B. Musa Carullah'ın Tahsil Hayatı.....	11
C. Musa Carullah'ın Siyasi ve İctimai Faaliyetleri.....	15
1. Musa Carullah'ın Bolşevik İhtilâlinden Sonraki Faaliyetleri	20
2. Sovyetler Birliğinden Ayrılması ve Sürgündeki Hayatı.....	25
D. Musa Carullah'ın Vefatı.....	29
II. MUSA CARULLAH'IN İLMÎ KİŞİLİĞİ	30
III. MUSA CARULLAH'IN ESERLERİ	36
İKİNCİ BÖLÜM	
MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN	
İSLÂM HUKUKUNUN KAYNAKLARI	
İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	
I. MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN İSLÂM HUKUKUNUN KAYNAKLARI	
İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	47
A. BİGİYEF'İN İSLÂM HUKUKUNUN NASSA DAYANAN KAYNAKLARI İLE	
İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	47
1. Kur'an-ı Kerîm	49
2. Sünnet	53
a. Carullah'ın Haber-i Ahâd'in Delil Değeri İle İlgili Görüşü.....	55
b. Sünnete Yöneltilen Eleştiriler	58

B. CARULLAH'IN İSLAM HUKUKUNUN NASSA DAYANMAYAN KAYNAKLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ	60
1. İcma	61
2. Kıyas.....	63
C. CARULLAH'IN FAKİHLERİN HÜKÜM İSTİNBATINDA BAŞVURDUĞU BAZI YÖNTEMLERE İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELERİ.....	66
1. Maslahat Anlayışı.....	67
a. İslam Hukukunda Maslahat Ve Mefsedet Telakkisi.....	71
b. Maslahat Esasına Göre Vazedilmiş Kurallar	72
2. Ruhsat ve Azimet Anlayışı	73
a. Ruhsat ve Azîmetin Hükümü	74
b. Ruhsat ve Azimet İlkesine Dayanılarak İnşa Edilen Hukukî Kurallar	76
3. İstishâb Anlayışı	77
a. İstishâb'ın Hüccet Oluşu	77
b. İstishâb İlkesi Üzerine Bina Edilmiş Hükümler	80
4. Sedd-i Zerâyi' Anlayışı	81
a. Sedd-i Zerâyi' nin Hüccet Değeri.....	82
b. Kötülüğe Yol Açması Bakımından Mübâh Fiillerin Nevileri	84
5. İstihsan Anlayışı.....	84
a. İstihsanın Hüccet (delil olma) Değeri.....	85
b. İstihsan İlkesine Dayandırılan Hükümler	86
6. Örf ve Âdetler Anlayışı.....	88
a. Örfün Hüccet Değeri	89
b. Örf Üzerine İnşa Edilen Kurallar.....	91

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN

DÖNEMİNİN FIKHİ MESELELERİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

I. MUSA CARULLAH'IN İBADETLER İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ.....	95
A. Namaz İle İlgili Bazı Meselelere Dair Görüşleri	96
1. Namaz Vakitlerindeki İhtilaflara Dair Görüşleri Değerlendirmesi	96
2. Kutup Bölgelerinde Akşam ve Yatsı Namazların Vakti ve Bu Bölgelerde Namaz Kılınıp Kılınamayacağı İle İlgili Kanaatleri	98
a. İdil-Ural Bölgesinde Akşam ve Yatsı Namazların Vakti	98
b. Kutuplarda Namaz Hakkındaki Görüşleri.....	100
B. Ramazan ve Oruç İle İlgili Kanaatleri	101
1. Bir İbadet Olarak Oruca Yüklediği Anlamlar	102
2. Ramazan Hilalinin sübûtu	103
3. Oruç Tutmamayı Mubah Kılan Ruhsatlar İle İlgili Görüşleri	104
4. Oruç Tutma Yerine Fidyeye Ödemeyi Meşru Kılan Özürlüler	106
5. Carullah'ın Ramazan Orucunun Kaza ve Kefareti ile İlgili Görüşleri	106
C. Zekât İle İlgili Görüşleri.....	108
II. MUSA CARULLAH'IN KADIN VE AİLE'YE DAİR GÖRÜŞLERİ	110
A. Carullah'ın Kadın ve Hicap (Örtünme) Algısı.....	110
1. Kadınlara Hürmetin Gerekliliğine Dair Deliller	111
2. Erkek ve Kadın İlişkileri.....	113
3. Kur'ân'ın Ailede Kadın ve Erkeğe Yüklediği Sorumluluklar	114
4. Carullah'ın Kadın – Erkek Eşitliği Konusundaki Görüşleri.....	116
5. Carullah'ın Fıkıh Kitaplarındaki Kadın Algısına İtirazları.....	121
6. Hicap ve Tesettür.....	125
B. İslam'da Aile Hayatı ve Aile Şekli.....	129

C. Evlilik Müessesesi İle İlgili Görüşleri.....	132
1. Nikâh Medeni Bir Akittir	134
2. Evlilik Akdinde Ebeveynin Kızlara Velayeti İcbârî Değil Nazarîdir	136
3. Evlilikte Tek Eşlilik Esastır.....	137
4. Nikâh Sevgi ve Güven Üzerine Kurulur.....	139
5. Süreli Evlilik (mut'a nikâhı) İslamın Aile Hukuku İle İlgili İlkelere Aykırıdır .	140
6. Carullah'ın Nikâh ve Evlilik İle İlgili Görüşlerininin Genel Değerlendirmesi ..	143
7. Boşanma (talak).....	147
8. Kadınların Miras Hisselerindeki Farklılık.....	149
9. Kadınların Şahitliği	151
III. DÖNEMİNDEKİ FIKHÎ SORUNLARA VE ÇÖZÜMÜNE DAİR	
GÖRÜŞLERİ.....	153
A. Bazı İktisâdî Meselelere Dair Görüşleri.....	153
1. Mülkiyete Dair Görüşleri.....	154
2. Faiz Meselesine Dair Fikir Ve Görüşleri.....	156
3. Banka Müessesesi İle İlgili Mülahazaları.....	160
4. Borcun Bazı Hükümlerine Dair Görüşleri.....	161
5. Sigorta İle İlgili Görüşleri.....	163
B. Uyşturucu Maddeler (Müskirat) Hakkındaki Görüşleri	164
1. Müskirat İle Tedavi Olma Meselesi	169
2. Uyşturucu Kullanan Kişilere Had Cezası Uygulanıp Uygulanmayacağına Dair Görüşleri	170
C. Ölü Yakma İle İlgili Görüşleri.....	171
D. İrtidâd'a Dair Görüşleri.....	172
E. Kölelik Kurumu İle İlgili Görüşleri	174
F. Mezheplerin Telfiki İle İlgili Görüşü	174
G. Hilafet Meselesine Bakışı.....	177
SONUÇ.....	179
ÖZET.....	185
ABSTRACT	187
EK-MUSA CARULLAH'IN KAYNAKLARI	1878

KISALTMALAR

- a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
Ar. Trc. : Arapça tercüme
A.Ü.İ.F.D. : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.mlf. : Adı geçen müellif
a.s. : Aleyhisselam
ay. : Aynı yer
b. : Bin
bkz. : Bakınız
bnt. : Bint
c. : Cilt
çev. : Çeviren
İ.A. : İslâm Ansiklopedisi
Krş. : Karşılaştırınız
M.Ü. İ.F.D. : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
nşr. : Neşreden
r.a. : Radiyallâhu anh
r.an. : Radiyallâhu anha minha
r.h. : Rahimehullâh
rh. a. : Rahmetullâhi aleyh
s. : Sayfa
s.a.s. : Sallallahu aleyhi ve selem
DİA. : Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Thk. : Tahkik
Tsh. : Tashih
t.y. : Tarih yok
v. : Vefat
vb. : Ve benzeri

BİBLİYOGRAFYA

I. TÜRKÇE KAYNAKLAR

- AKÇURA, Yusuf,** “Rusya’da Sâkin Türklerin Hayat-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dâir”, (Rusya’da Türklerin Hayatı), *Sırât-ı Müstakîm*, c.2, sayı 39 (Mayıs 1325), s. 201–204; sayı 40 (Mayıs 1325), s. 214–18.
- AKMAN, Mustafa,** *Musa Carullah Bigiyef’i Okumaya Giriş, (Bigiyef’i Okumaya Giriş)*, Çıra Yayınları, İstanbul 2007.
- AKYOL, Taha,** “Cedâdcilik” maddesi, *DİA İslam Ansiklopedisi*, TDV Yayınları, İstanbul 1993, VII, 211–213.
- ALBAYRAK, Halis,** “Musa Carullah’ın Kur’ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi”, (Carullah’ın Kur’ân Anlayışı), *Ölümün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara 1999.
- ARAT, Reşit Rahmeti,** “Kazan Türklerinde Periyodik Matbuat”, (Kazan Türklerinde Matbuat), *Kazan*, sayı 16 (1975), s.7–14.
- ATAR, Fahrettin,** *Fıkıh Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- ATIF, Muhammed,** *Din-i İslam’da Men-i Müskirât, (İslam’da Men-i Müskirât)*, İstanbul 1340.
- AYDIN, Cemil,** “Dünya Küçüktür: Toshihiko İzutsu, Abdürreşit İbrahim, Musa Carullah: Global Ölçekte Geleneksel Bir İlmî Nakil Hikâyesi”, (Dünya Küçüktür), *Dergâh*, sayı 111 (Mayıs 1999), s.15–16.
- BALABAN, Mustafa Rahmi,** “Musa Carullah”, *İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, sayı 1 (1953), I, 173–78.
- BALABAN, Hüseyin Rahmi,** “Musa Cârullah: Hayât-ı Felsefesinden Birkaç Çizgi Eserleri” , (Musa Cârullah), *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.I, İstanbul 1954.

- BALCIOĞLU, Tahir Harimi,** “Büyük İslâm Âlimi Musa Carullah’ı Nasıl Tanıdım?” , (Carullah’ı Nasıl Tanıdım?), *Sebilürreşat*, sayı 64 (Kasım 1949), III, 237–238.
- BAYRAKTAR, Ahmet,** “*Gazali’nin Nesih Anlayışı*”, AÜ. SBE. Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.
- Beker, K.,** *Tukay Peterburgta*, Kerimovlar Matbaası, Orenburg 1914.
- BERKİ, Ali Hikmet,** *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1978.
- BİGİYEF, Musa Carullah,** *İslam Nazarında Müskirât ve Meyyit Yakmak Meseleleri*, Yayına Hazırlayan: Ferhat, Koca, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003
- , “Halk Nazarına Birniçe Mesele”, *Türk Yurdu*, sayı 32 (24 Kânuni sani 1328), s. 252–56; sayı 34 (21 Şubat 1328), s.311–13; sayı 36 (23 Mart 1329), s.373–80.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi,** *Hukukî İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu, (İstılâhât-ı Fıkhiyye Kamusu)*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1970.
- BİNARK, Naile,** “Musa Carullah”, “Muhammed Zâhir Bigi”, (Carullah, Muhammed Zâhir), *Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, I, 426–27.
- BİRİŞEF, Aksakal Hasan,** “Musa’dan Sualler”, *Din ve Maişet*, sayı 24 (11 İyün 1910), s. 371–72; sayı 25 (18 İyün 1910), s. 381–84.
- BİRİNCİ, Ali,** “Yirminci Asırda Bir Kahraman: Musa Carullah Bigiyef”, (Yirminci Asırda Bir Kahraman), *Türk Yurdu* (1997), s. 224–227.
- CERRAHOĞLU, İsmail,** *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 1988.
- CEVDET, Mahmut,** “Büyük Türk Bilgini Musa Carullah ile Bir Karşılaşma”, (Carullah ile Bir Karşılaşma), *Doğan Güneş*, sayı 5, (15 Eylül 1947), s.76.

- Cezirî, Abdurrahman,** *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, Çeviren: Keskin, Mehmet, Çağrı Yayınları, İstanbul 1993.
- DAĞCI, Şamil,** “Musa Carullah’ın Şer’î Deliller İle İlgili Görüş ve Eleştirileri, Hadis ve Sünnet Anlayışı”, (Carullah’ın Şer’î Deliller İle İlgili Görüş ve Eleştirileri), *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef*, I. Uluslararası Musa Carullah Bigiyef Sempozyumu, TDV Yayınları, Ankara 1999.
- DEVLET, Nadir,** *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905–1917)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.
- DOĞRUL, Ömer Rıza,** “Musa Carullah“ , *Selamet*, sayı 19 (26 Eylül 1947), s. 2.
- ,
“Musa Carullah’la Mısır’da Bir Mülakat” , (Carullah’la Mısır’da Bir Mülakat), *Yeni Selâmet*, c. 4, sayı 30–98 (3 Ağustos 1949), s. 6–7.
- DÖNDÜREN, Hamdi,** *Delilleriyle Aile İlmihali, (Aile İlmihali)*, Altınoluk Yayınları, İstanbul 2004.
- EBU ZEHRA, Muhammed,** *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)*, (Fıkıh Usûlü), Fecr Yayınları, Ankara 1986.
- EHMETCANOV, M.,** “Musa Carullah” mad., (Carullah), *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2002, II/ 269-70.
- ELMALI’LI, Muhammed Hamdi Yazır,** *Hak Dîni Kur’ân Dili (Türkçe Tefsir)*, (Hak Dîni), Eser Neşriyat, İstanbul 1979.
- EMİN, Kasım,** *Hürriyet-i Nisvân*, Arapçadan çeviren: Zeki Megâmiz, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1329, s. 82–107.
- EMİROĞLU, Şir,** “Allame Musa Carullah Vefat Etti”, (Carullah Vefat Etti), *Sebilürreşad*, sayı 65 (Kasım 1949).

**Emiroğlu Kudret,
Bülent Danıřođlu,
Binnur Berberoğlu,**

Ekonomi Sözlüğü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2006.

ERDOĞAN, Mehmet,

Ahkâmın Değişmesi, İFAV Yayınları, İstanbul 1996.

**GAZÂLÎ, Ebû Hâmid
Muhammed
b. Muhammed
(v. 505),**

*el-Mustasfâ, İslam Hukukunda Deliller ve Yorum
Metodolojisi*, (Çev. Yunus Apaydın), (*el-Mustasfâ*),
Rey Yayıncılık, Kayseri 1994, I-II cilt.

GÖRMEZ, Mehmet,

Musa Carullah Bigiyef, (Musa Carullah), TDV
Yayınları, Ankara 1994.

-----,

“Musa Carullah Bigiyef ve “Kur’ân-ı Kerim Âyet-i
Kerimeleri’nin Nurları Huzurunda Hatun” Kitabı”,
(Hatun Kitabı Üzerine), *İslâmi Araştırmalar*, cilt 6, sayı
4.

HÂKİM, Veli Ahmet,

*Ustâd-ı Şehîr Musa Carullah Hakkında Mülâhazalar,
(Carullah Hakkında Mülâhazalar)*, Helsinki 1950.

HALLÂF, Abdulvahhâb,

İlmu Usûli’l-Fıkh (İslâm Hukuk Felsefesi), (*Usûli’l-
Fıkh*), Çev. Atay, Hüseyin, A.Ü. İlâhiyat Fakültesi
Yayınları, Ankara 1973, XIII/191.

**HAMİDULLAH,
Muhammed,**

İslâma Giriş, Çev. Kuşçu, Kemal, Sönmez Neşriyat,
İstanbul 1961.

**Haydar Efendi,
Büyük**

Usûl-i Fıkh Dersleri, (Usûl-i Fıkh), 2. Baskı, Üç Dal
Neşriyat Mümün Çevik ve ORT. KOLL. ŞRK., İstanbul
1966.

Hee-Soo-Lee,

İslâm ve Türk Kültürünün Uzakdođu’ya Yayılması, TDV
Yayınları, Ankara 1988 s. 235–247.

**İbn Fazlan, Ahmed b.
el-Abbâs b. Râşid
b. Hammâd,**

İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi, Hazırlayan: Şeşen
Ramazan, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

İDRİSİ, Alimcan,

“Musa Efendi Bigey“ , (Musa Efendi Bigey), *Türk Yurdu*, cilt 8, sayı 89 (16 Temmuz 1331), s. 2696–2703.

-----,

“Üstâd-ı Muhterem Musa Efendi Hazretlerine!”, (Musa Efendi), *Şûrâ*, cilt 4, sayı 10 (15 May 1911), s. 306–307.

İKDAM Dergisi,

“Rusya Müslümanları ve Musa Efendi Bigiyef” , (Rusya Müslümanları), *İkdam*, sayı 6153 (9 Nisan 1914), s. 3.

-----,

“Musa Carullah Efendinin Tevkifi” , (Carullah’ın Tevkifi), *Sebilürreşad*, cilt 23, sayı 580, 20 Kanunievvel 1339, s. 128.

-----,

“Musa Carullah Bigi” , (Bigi), *Yana Milli Yul*, cilt 3, sayı 7, Temmuz 1931, s. 13.

-----,

“Musa Carullah: Başbakandan Bir Rica” , (Başbakandan Rica), *Yeni Selamet*, sayı 25–93, 29 Haziran 1949, s. 3, 13.

-----,

“Musa Carullah’ın Eserleri” , (Carullah’ın Eserleri), *Yeni Selamet*, sayı 17–85, 4 Mayıs 1949, s. 2.

-----,

“Musa Carullah’la Mısır’da Bir Mülakat” , (Bir Mülakat), *Yeni Selamet*, sayı 30–98, 3 Ağustos 1949, s. 6–7.

-----,

“Musa Efendi Bigi” , (Musa Efendi), *Yana Milli Yul*, sayı 12, Aralık 1931.

-----,

“Musa Efendi Bigiyef’in Yeni Matbaası” , (Bigiyef’in Yeni Matbaası), *Türk Yurdu*, cilt 5, sayı 2, 1329, s. 912.

-----,

“Musa Efendi Bigiyef”, (Musa Bigiyef), *Zaman Kalindari*, Hazırlayan: Şerefüddin Şehidullin, 1910, s. 36.

-----,

“Musa’ga Reddiye Yazıçular”, (Musa’ga Reddiye), *Din ve Maişet*, sayı 13, 26 Mart 1910, s. 204–206.

-----,

“Petersburg’da İslam Matbaası”, (İslam Matbaası), *İslam Dünyası*, cilt 1, sayı 16, 1329/1331, s. 256.

-----,

“Petersburg’da Müslüman İçtimai” , (Müslüman İçtimai), *Türk Yurdu*, cilt 6, sayı 10, İstanbul 10 Temmuz 1330, s. 2336.

- , “Petersburg’da Türk-Müslüman Gazetesi” , (Müslüman Gazetesi), *Türk Yurdu*, sayı 3, 1328, s.128.
- , “Rahmet-i İlahiyenin Umûmiyeti” , (Rahmet-i İlahiye), *Din ve Maişet*, sayı 4, 22 Yanvar 1910, s. 57.
- İLGAR, İhsan,** *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- İSFEHANÎ, Râğıb,** *Müfredât- Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, Çeviren: Türker Yusuf, Pınar Yayınları, İstanbul 2007.
- İŞLEYEN, Ahmet,** *Musa Carullah Bigiyef’in Kur’ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi, (Bigiyef’in Kur’ân Anlayışı)*, A.Ü. S.B.E. Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002.
- KALBERDİYEV, Abdilaziz,** *Musa Carullah Bigiyef’in Kelâmi Görüşleri, (Bigiyef’in Kelâmi Görüşleri)*, A.Ü. S.B.E. Temel İslam Bilimleri (Kelam) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004.
- KANLIDERE, Ahmet,** *Kadimle Cedid Arasında Musa Carullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri, (Musa Carullah)*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- , “Musa Carullah” maddesi, (Carullah), *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 31, 214–216.
- , “Musa Carullah’ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler”, (Carullah’ın Eserleri), *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875–1949)*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 223–229.
- KARAMAN, Hayreddin,** *Anahatlarıyla İslâm Hukuku (Hususî Hukuk), (İslâm Hukuku)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1985.
- , *Fıkıh Usûlü*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1964.
- , *Mukayeseli İslam Hukuku, (Mukayeseli)*, Nesil Yayınları, İstanbul 1991.
- , *İslam Hukukunda İctihad, (İctihad)*, TDV Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1985.

- ,
Modern Problemler Karşısında İslam Hukuku, (Modern Problemler), İrfan Matbaası, İstanbul 1972.
- ,
BARDAKOĞLU Ali,
APAYDIN Yunus, *İlmihal, TDV İSAM, Divantaş baskısı, İstanbul 1998, I, 147.*
- KAYA, Nuri,** “Musa Carullah Bigiyef Hakkında“ , (Bigiyef Hakkında), *İctihad*, cilt 6, sayı 146(1922), s.3057–58
- ,
“Musa Carullah Efendi’nin Elîm Hayatı” , (Carullah’ın Elîm Hayatı), *İctihad*, c.7, sayı 166 (Haziran 1924), İstanbul.
- KESKİOĞLU, Osman,** “Musa Carullah” , (Musa Carullah), *Ankara İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 12, Ankara 1964, s. 63–73.
- ,
Nüzûlünden Günümüze Kur’ân-ı Kerîm Bilgileri, (Kur’ân Bilgileri), TDV Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1993.
- KIRBAŞOĞLU,**
Mehmet Hayri, “Kadın Konusunda Kur’ân’a Yöneltilen Başlıca Eleştiriler”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, Kadın Özel Sayısı, c. V, sayı 4, Ankara Ekim 1991, s. 271- 283.
- KÖTEN, Akif,** *Asr-ı Saadette Mizah, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007.*
- KUDAYNETOV, Sait-Ali,** *Şehabüddin el-Mercânî’nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı Hizâmetu’l-Havaşi li-İzâhati’l-Ğavaşi Adlı Eseri Bağlamında, (Mercânî’nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı), AÜ. SBE. Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.*
- KURAT, Akdes Nimet,** “Kazan Türklerinin ‘Medeni Uyanış’ Devri” , (Kazanlıların Uyanış Devri), *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 24, sayı 3–4 (Temmuz-Aralık 1966), s. 95–194.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil), Ohan Matbaacılık LTD. ŞTİ., İstanbul 2001.*
- MARAŞ, İbrahim,** *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1917), (Türk Dünyasında), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.*

- Mardin, Ebu'l-Ulâ,** *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa, (Ahmet Cevdet Paşa), İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946.*
- Merginânî, Burhanüddin Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir el-Ferğânî (v. 593),** *el-Hidâye İslam Fıkından Tahkikli ve Tahriçli, el-Hidâye Tercemesi, (el-Hidâye), Çev. Mevlânî, Ahmed, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986.*
- MERT, Hamdi,** “Musa Carullah Bigiyef – Hayatı, Mücadelesi ve Fikirleri” , (Bigiyef – Hayatı), *Biliğ*, sayı 8–11, sene–1999, s. 125–140.
- MUHTARÎ, Şâkir,** “Şiir: Feylozof-ı Muhterem Musa Cârullah Efendi Hazretlerine. *Kavâid-i Fıkhiyye*’nin Mutâlâa Tesiriyle Kaleme Alınmıştır” , (Cârullah’a Şiir), *Şûrâ*, cilt 9, sayı 21, 1 Noyabr 1916, s. 516.
- NEVEVÎ, Ebû Zekerya Muhyiddîn b. Şaraf** *Riyâzü’s-Sâlihîn*, Tercüme ve şerh: Kandemir Yaşar, Çakan İsmail Lütfi, Küçük Raşit, Erkam Yayınları, İstanbul 1997.
- ÖZBAY, Aziz,** “Büyük Türk Âlimi Musa Carullah Diyor ki” , (Carullah Diyor), *Tasvir*, 16 Eylül 1947, s. 1–2.
- RAHİMOV, Süleyman,** “Rusya’da Musa Carullah ile İlgili Çalışmalar ve Musa Carullah’ın Bazı Mektupları”, *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875–1949)*, (Rusya’da Carullah ile İlgili Çalışmalar), TDV Yayınları, Ankara 2002, s. 237–240.
- RÂZÎ, Fahrüddin,** *Tefsîr-i Kebîr Mefâîthu'l-Gayb, (Tefsîr-i Kebîr), Çev. Yıldırım Suat, Cebeci Lütfullah, Kılıç Sadık, Doğru Sadık, Akçağ, Ankara 1991.*
- SABRÎ, Mustafa,** *Yeni İslâm Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyesi: Kazanlı Musa Bigiyef Efendinin Rahmet-i İlâhiye Burhanları Nâmındaki Eseri Hakkında İntikâdâtı Hâvidir, (Müçtehitlerinin Kıymet-i İlmiyesi), Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, İstanbul 1337/1335.*

- , *Dini Mücedditler (Reformatorlar), (Dini Mücedditler)* (Sadeleştirilmiş), Sebil Yayınları, İstanbul 1969.
- , **Musa Carullah,** *İlâhi Adalet Rahmet-i İlâhiye Bürhanları, (İlâhi Adalet),* sadeleştirilen: Ömer H. Özalp, Pınar Yayınları Yıldız Batbaatçılık A.Ş., İstanbul 1996, 362 s.
- , “Savm-ı Ramazan Fidyeye ile Geçştirilebilir mi?” , *Yarın,* cilt 1, sayı 20, 27 Nisan 1928, s. 22–23; sayı 21, 11 Mayıs 1928, s. 2–3; sayı 22, 25 Mayıs 1928, s. 2.
- SÂĞİRCİ, Esad,
Muhammed Sâid,** *el-Fıkhü'l-Hanefiyyu ve Edilletuhû (Delilleri ile Hanefî Fıkhı), (Fıkhü'l-Hanefiyye),* Tercüme Heyeti-Aldemir Halil, Kocabaş Savaş, Duman Soner, Karınca/Polen Yayınları, İstanbul 2009.
- SERAHSİ, Ebû Bekr
Muhammed
b. Ahmed (v.490),** *Mebcut,* Editör: Mustafa Cevat Akşit, Gümüşev Yayınları, İstanbul 2008.
- SUYUTÎ, Celâliddin
Abdirrahman,** *el-İtkan fî Ulûmi'l-Kur'ân, (Kur'ân İlimleri Ansiklopedisi), (el-İtkan),* Terc. Yıldız, Sâkıp ve Çelik, Hüseyin Avni, Hikmet Neşriyat A.Ş. Yayınları, İstanbul 1987.
- ŞA'BÂN, Zekiyuddin,** *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkh), (Usûlü'l-Fıkh),* Notlar ekleyerek tercüme eden Dönmez, İbrahim Kâfi, TDV Yayınları, Ankara 1999.
- SHAİKH, N. M., M.
A. LL. B.,** *İslam Toplumunda Kadın,* İngilizceden çeviren: Zengin, Ali, Fikir Yayınları, İstanbul 1983.
- ŞÂTİBÎ, İbrahim
b. Musa,** *el-Muvafakat - “İslâmi İlimler Metodolojisi”, (el-Muvafakat),* Tercüme eden M. Erdoğan ve A. Derrazi, İz Yayınları, İstanbul 1993.
- ŞENER, Abdülkadir,** *İslam Hukuku Dersleri-1,* Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1992.

- , *Kıyas İstihsan İstıslah*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974.
- ŞENCAN, Hüner,** “Günümüzde banka, faiz-kredi sorunları ve müslümanca tutum arayışları”, *Para, Faiz ve İslam*, (Günümüzde banka, faiz-kredi sorunları), Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İSAV Yayınları, İstanbul 1987.
- ŞERİFÎ, Z.,** “Kur’ân Tercümesi Hakkında”, (Kur’ân Tercümesi), *Din ve Maişet*, sayı 26 (1912), s.411-12.
- ŞÜKÛN, Ziya,** *Farsça-Türkçe Lugat II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996.
- ŞERBÂSÎ, Ahmet,** *Sorulu-Cevaplı İslâm Fıkhı*, Mütercimler: Özcan Mustafa, İyibildiren Ahmet, Ağlamaz Bekir, Özgü Yayınları, İstanbul 1998.
- TAHİR, Mahmut,** “İdil Boyunda İslam Dini”, (İdil Boyunda İslam), *Kazan*, yıl 2, sayı 14, Ankara 1972.
- , “Kazan Türklerinde Tahsil Bilim”, *Kazan*, yıl 1, sayı 3, Ankara 1973.
- Tahirü'l-Mevlevi,** “Müctehitler Müctehidi”, *Mahfel*, sayı 14, s. 22–23.
- TAYMAS, Abdullah - Battal,** *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi*, (Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah), İstanbul 1958.
- , “Sovyetler Diyarında Görüp Geçirdiklerim”, (Sovyetlerde Görüp Geçirdiklerim), *Tasvir*, sayı 1090 (11 Ağustos 1948), s. 2; sayı 1091 (12 Ağustos 1948), s. 2; sayı 1092 (13 Ağustos 1948), s. 2; sayı 1093 (14 Ağustos 1948), s. 2; sayı 1094 (15 Ağustos 1948), s. 2; sayı 1095 (16 Ağustos 1948), s. 2; sayı 1096 (17 Ağustos 1948), s. 2.
- TİRMİZİ, Muhammed b. İsa b. Savra** *Sunenu't-Tirmizî (Sünen-i Tirmizî Tercemesi)*, (Sunenu't-Tirmizî) Mütercim: Mollamehmetoğlu, Osman Zeki, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul 1975, III/61, hadis no: 1485.

- TOGAN, Zeki Velidi,** “Büyük Âlim Musa Carullah Reformatör müdür?”, (Carullah Reformatör müdür?) *Tasvir*, 23 Eylül 1947.
- ,
“Musa Carullah: Mesleği, Şahsiyeti ve Eserleri” , (Carullah: Mesleği, Şahsiyeti ve Eserleri), *Tasvir*, 16 Eylül 1947.
- ,
“Musa Carullah Bigi'nin Hayatı ve Eserleri”, (Bigi'nin Hayatı ve Eserleri), *Yeni Selamet*, cilt 5, sayı 37–105, Kasım 1949, ss. 5–7,16.
- TOPALOĞLU, Bekir,** *İslâmda Kadın*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, Basım tarihi yok, s. 281.
- ULAŞ, Semra,** *Musa Carullah'ın “Hatun” Adlı Kitabı Işığında İslam Kadını*, (Carullah'ın “Hatun” Adlı Kitabı), Sim Yayıncılık, Ankara 1999, 149 s.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya,** *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (Türkiye’de Düşünce Tarihi), Ülken Yayınları, İstanbul 1979.
- VELİ, Ahmet Hâkim,** *Üstâd-ı Şehîr Musa Carullah Hazretleri Hakkında Mülâhazalar*, (Carullah Hakkında Mülâhazalar), Helsinki 1950, s. 2–3.
- YILMAZ, Musa Kazım,** *Kur’ân Ailesi*, Hilâl Yayınları, Şanlıurfa 1994.
- ZEBÎDÎ, Zeynü’-d-Dîn
Ahmed b. Ahmed
b. Abdi’l-Lâtîfi,** *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, (Sahîh-i Buhârî Muhtasarı), Mütercim ve Şârihi Miras, Kâmil, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.
- ZERQÂ, M. Ahmet,
A. Muhammed, en-Neccâr,
Abdülaziz,** *İslâm’a Göre Faizsiz Banka Kalkınma ve Sigorta*, (İslâm’a Göre Faizsiz Banka), Çev. Karaman, Hayreddin, Kalem Yayınevi, İstanbul 1976.
- ZİYA, Yusuf,** “Musa Carullah” Müslümanlık, Hayat Kanunudur, Müslümanlık Hayat Hukukudur”, (“Carullah” Müslümanlık, Hayat Kanunudur), *Türk / İslâm Muhitu’l-Maarif Mecmuası*, 2 (82), İstanbul 1947, s.13–14.

II. TATARCA KAYNAKLAR

ABBASÎ, Abdulvedûd

b. Damolla Fettahüddin,

“Musa’ga Reddiye” , *Din ve Maişet*, sayı 6, (15 Fevral 1910), s. 75–77.

Abdülhak b. El-‘Îmâd

Simipalati,

“Bigiyef Akîdesine Karşı” , *Din ve Maişet*, sayı 12, (19 Mart 1910), s. 180–83; sayı 13 (26 Mart 1910), s. 198–99; sayı 14 (2 Aprel 1910), s. 216–17.

Abdülhak b. ‘Îmadüddin,

“Bigiyef’in Haksız Açulanuvına Karşı” , *Din ve Maişet*, sayı 26 (29 İyun 1912), s. 409–411; sayı 27 (6 İyül 1912), s. 424–26.

AZERÎ,

“Musa Efendi’nin Songu Neşriyatı” , *Yeni Kafkasya*, cilt 3, sayı 17(65) (15 Temmuz), İstanbul 1926.

BİGİYEV,

Musa Carullah,

el-Lüzûmiyyât Sahibi Feylesof İmam Ebu’l-‘Âlâ Ahmed b. Abdullah el-Ma’arrî Hazretlerinin Tercüme-i Hali, (el-Lüzûmiyyât), Şeref Matbaası, Kazan 1907, 264 s.

-----,

[*Kur’an-ı Kerim’in Âyet-i Kerîmelerinin Nurları Huzûrunda Hâtun*], (*Hatun*), Matbaa adı yok, Berlin 1933, 112 s.

-----,

Kur’an-ı Kerim Ayet-i Kerîmelerinin Muciz İfadelerine Göre Ye’cûc, (Yecûc), Basım yeri yok, Berlin 1933, 37s.

-----,

Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslamiye, (Edebiyat-ı Arabiyye), Lito-Tipografiya İ. N. Haritonova, Kazan, Tarih yok (1907 ?), 72 sayfa.

-----,

Uzun Günlerde Rûze, (Rûze), Elektro-tipografiya “Umid”, Kazan 1911, 204 sayfa.

- ,
Şeriat-ı İslamiye Nazarında Müskirât Meseleleri,
(*Müskirât*), Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1927, 48 s.
- ,
İslam Milletlerine: Dini, Edebi, İctimai, Siyasi Meseleler
Tedbirler Hakkında, (İslam Milletlerine), Matbaa-i
Kavyani, Berlin 1923, 110 sayfa.
- ,
Rahmet-i İlâhiyye Burhanları, (Rahmet-i İlâhiyye), Vakit
Matbaası, Orenburg 1911, 97 sayfa.
- ,
Kavaid-i Fıkhiye, Elektro-Tipografiya “Urnek”, Kazan
1927.
- ,
Halk Nazarına Bir Niçe Mesele, (Halk Nazarına),
Elektro-tipografiya “Umid”, Kazan 1912, 93 sayfa.
- ,
Şeriat Niçin Rü`yet-i İtibar Etmiş, Örnek Matbaası,
Kazan 1910, 110 sayfa.
- ,
el-Muvafakat Mukaddimesi, Tipo-Litografiya
İmperatorskogo Universiteta, Kazan 1909, 13 sayfa.
- ,
Büyük Mevzularda Ufak Fikirler, (Büyük Mevzularda),
Tipografiya M. A. Maksutova, Petersburg 1914, 112
sayfa.
- ,
Zekât, M. A. Maksudova Matbaası, Petrograd 1916, 96
sayfa.
- ,
Devlet Dumasında Meyyit Yakmak Meselesi, (Meyyit
Yakmak), M. A. Maksudova Matbaası, Petersburg 1914,
16 sayfa.
- ,
İnsanların Akide-i İlâhiyyelerine Bir Nazar, Vakit
Matbaası, Orenburg 1911, 25 sayfa.
- ,
Islahat Esasları, Tipografiya M. A. Maksutova,
Petrograd 1915, 288 sayfa.
- ,
Türkiye Büyük Millet Meclisine Mürâcaat , (Mürâcaat),
Kahire 1931.
- ,
Rusya Müslümanları İttifakının Programı, Tip: K. S.
Antogolskogo, Petersburg 1324/1906, 36 sayfa.

- , *Mülâhaza*, Tip.- M. A. Maksutova, Petersburg 1914, 56.
- , *Şeriat Esasları*, M. A. Maksudova Matbaası, Petrograd 1917, 72 sayfa.
- , *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, Basım yeri yok, Berlin 1933, 18 sayfa.
- , *Rusya Müslümanları Üçüncü Nedvesinin Mukarrararı 16–21 Ağustos 1906*, Matbaa-i Kerimiyye, Kazan 1906, 36 sayfa.
- , *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmi Nedveleri: 1906 sene Avgust 16'dan 20'ye Kadar Beş Gün Devam Etmiş Meclisler Protokolü Zabıt Ceridesi, (Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmi Nedveleri)*, Matbaa-i Kerimiyye, Kazan 1906, 171+18 sayfa.
- , *1917. Yılda Meskev'de Konferans Hakkında Kısaça Malumat, (1917. Yılda Meskev'de Konferans)*, Kazan 1917.
- , *İlahi Marhamatning Dalilları*, Hazırlayan: Aydar Hayrutdinov, Kazan Üniversitesi Naşriyatı, Kazan 1999.
- , *Ulema İttifakı Birinci Nedvesi*, Tipo-Litografiya T. D. Bratya Karimovi, Kazan 1917.
- , “Tashih Resm-i Hatt-ı Kur'ân”, (Resm-i Hatt-ı Kur'ân), s.3–9; *Yanı Vakıt*, 13 Haziran, Orenburg 1909.
- , “Teessüf Etmiştim Artık Anladım”, (Artık Anladım), *İslâm Dünyası*, Yıl 1, Sayı 10, 10 Şaban 1331/ 4 Temmuz 1329, s. 149–155.
- BİGİYEF, Zahir,** *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, Tip.-Lit. İ. V. Yermolayevoy, Kazan 1908.
- EMİN, Kasım,** *Tahrîrü'l-Mer'e yahut Kadınların Esaretten Azad İtü, (Tahrîrü'l-Mer'e)*, Çev. Zâkir el-Kadirî, Örnek Matbaası, Kazan 1909.
- EMİRHAN, Fatih,** “Edebiyât-ı Arabiye ile Ulûm-ı İslâmiye: Musa Bigiyef Eserine Retsenziya [Eleştiri Yazısı]”, (Edebiyât-ı Arabiye), *el-İslah*, sayı 57 (1909), ss. 2–6.

- , “Mâverâünnehr’de Seyâhat” , *el-İslah*, sayı 21 (2 Mart 1908), s. 5–6.
- FAHRETDİNOV, Ravil,** *Tatar Tarihi*, Megarif Neşriyatı, Kazan 1999.
- GORÇAKOV, İ.,** “Kur’ân Tercümesi” , *Din ve Maişet*, sayı 9 (1912), s. 131-33.
- İsimsiz,** “Musa Efendi Bigiyef”, *Zaman Kalindari*, Hazırlayan: Şerefüddin Şehidullin, Kazan 1910, s. 35–36.
- , “Akgül Destesi yâ ki Edebiyat-ı Cedide Hademeleri: Muhammed Zahir Bigiyef” , (Akgül Destesi), *Tercüman*, sayı 56 (26 Mayıs 1906/16 Rebiülahir 1324), s. 1.
- , “Bigiyef Kabiri Kahire’de” , *Vatanım Tatarstan*, 18 Fevral 1995.
- , “Büyük Bir Kayıp: Türk Mütefekkiri Musa Carullah Kahire’de Vefat Etti”, (Büyük Bir Kayıp), *Cumhuriyet*, 31 Ekim 1949.
- , “Büyük Üstad Musa Carullah 25 Ekimde Allah’ın Rahmetine Kavuştu”, (Carullah 25 Ekimde Allah’ın Rahmetine Kavuştu), *Yeni Selâmet*, cilt 4, sayı 36–104, 2 Kasım 1949), s. 10.
- , “el-Muvâfakat” , *Şûrâ*, cilt 2, sayı 17, Orenburg 1 Sentyabr 1909, s. 539.
- , “İslâm Kongresinde” , *Yana Milli Yul*, cilt 3, sayı 12, Berlin 1931, s. 12.
- , “Kur’ân Tercümesini Tab’ Kıludan Men”, (Kur’ân Tercümesi), *Din ve Maişet*, sayı 13 (1912), s. 204–205.
- , “Kur’ân’nın Resm-i Hattın Tüzeti Hakkında Müzakere Meclisi” , (Kur’ân Hattın Tüzeti Hakkında) *Vakit*, sayı 433, 19 Fevral 1909, s. 3–4.
- , “Matbu Eserler: Fıkhü’l-Kur’ân” , (Fıkhü’l-Kur’ân), *Şûrâ*, cilt 8, sayı 6, 15 Mart 1915, s.184–85.

- ,
“Matbu Eserler: Islâhât Esasları” , (Islâhât Esasları),
Şûrâ, cilt 10, sayı 8, 15 April 1917, s. 189.
- ,
“Matbu Eserler: Şeriat-ı İslâmiye Esasları”, (Şeriat-ı
İslâmiye), *Şûrâ*, cilt 10, sayı 9, 1 May 1917, s. 211.
- ,
“Mısır Kongreleri Hakkında Malumat”, (Mısır
Kongreleri), *İkdam*, no. 10452, 18 Mayıs 1926, *Yana
Milli Yul*, cilt 3, sayı 7, Aralık 1931, s. 22.
- ,
“Mısır ve Mekke Kongreleri Hakkında Malumat:
Moskova’dan Şehrimize Gelerek Musa Carullah
Efendinin Rusya Müslümanları ve Şimal Türkleri
Hakkındaki Beyanâtı”, (Mısır ve Mekke Kongreleri),
İkdam, no. 10452, 18 Mayıs 1926, s. 1.
- ,
“Muhammed Zahir Efendi Bigiyef”, (Muhammed Zahir),
derleyen: Şerefüddin Şehidullin, *Zaman Kalindari*,
Kazan 1909, s. 24.
- ,
“Musa Bigiyef”ge Han-Kerman İmamlarından
Reddiyesi”, (Bigiyef”ge Han-Kerman İmamlarından),
Din ve Maişet, sayı 5, 29 Yanvar 1910, s. 70–71.
- MAHMUT, Cevdet,** “Büyük Türk Bilgini Musa Carullah ile Bir Karşılaşma”,
(Carullah ile Karşılaşma), *Doğan Güneş*, sayı 5, 17
Eylül 1947, s. 76.
- Molla Mutiullah,** “Musa Efendi Cevabına Cevap” , *Şûrâ*, cilt 8, sayı 3, 15
Fevral 1915, s. 84–86.
- Muhammed es-Sâdık
el-Osmanî,** “Musa Bigiyef”ge Reddiye” , (Bigiyef”ge Reddiye), *Din
ve Maişet*, sayı 2, 8 Yanvar 1910, s.22–25; sayı 3, 15
Yanvar 1910, s. 34–39.
- Muhammed Hanefi
Muzaffer,** “Dinî Tedbirler hem Ufak Fikirler İsimli Kitaplar
Hakkında Muhâkeme I” , (Dinî Tedbirler), *Şûrâ*, cilt 9,
sayı 4, 15 Fevral 1916, s. 91–93; sayı 5, 1 Mart 1916, s.
113–15; sayı 6, 15 Mart 1916, s. 147–49; sayı 7, 1 April
1916, s. 167–69; sayı 8, 15 April 1916, s. 197–98; sayı
9, 1 May 1916, s. 217–19; sayı 10, 15 May 1916, s.
241–43.

- Muhammed Murad Mekkî,** “Musa’ga Mekke Polemiyeti” , *Din ve Maişet*, sayı 30, 23 İyul1910, s. 467–69; sayı 31, 30 İyul 1910, s. 488–89; sayı 32, 13 Avgust 1910, s. 508–511; sayı 33, 13 Avgust 1910, s. 524–26; sayı 34, 20 Avgust 1910, s. 551–53; sayı 36, 3 Sentyabr 1910, s. 573–75; sayı 46, 19 Noyabr 1910, s. 736–37.
- MUSİN, Flun,** *Zâhir Bigiyef (1870–1902)*, Tatar Adabiyatı Tarixi İçinde, (*Zâhir Bigiyef*), Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1985, s. 302.
- NÜŞİRVAN, Ziyetullah,** “Şeriat Esasları ve Kadınlık Meseleleri”, (Şeriat Esasları), *Kırım Mecmuası*, sayı 10, 5 Eylül 1334/1918), s. 180–83; sayı 11, 26 Eylül 1334/1918, s. 201–204.
- Orenburg İmamları,** “İfa-yi Vaad yahut Musaga Reddiye”, (İfa-yi Vaad), *Din ve Maişet*, sayı1, 3, 5, 7, 9 (1Ginvar–26 Fevral 1910), ss. 7–11; 31–36; 74–79; 98–101; 138–42.
- RAHİMOVA, Asiya,** “Şu Mektubum Sözleri Size Emanettir”, (Mektubum Sözleri), *Gasırlar Avazı*, cilt 1, sayı 2 (1996), s.200–205.
- REMİYEF, İsmail,** *Vakitli Tatar Matbuâtı: 1905–1925*, (*Tatar Matbuâtı*), “Gejur” Matbaası, Kazan 1926, s. 69.
- SABRİ, Mustafa,** *Kimi İslâm Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*, (*Müctehidlerinin Kıymet-i İlmiyesi*), Dâru’l-Hilâfeti’l-İlmiye, 1334h.
- SAGDİ, Gabdurrahman,** *Tatar Adabiyatı Tarixi*, Tatarstan Devlet Neşriyatı Basması, Kazan 1926.
- SALAVİÇİ, Said,** “Musa Bigiyef Hakkında Bir Nice Söz”, (Bigiyef Hakkında), *Din ve Maişet*, sayı 10 (5 Mart 1910), s. 150–52.
- SEYYİD BEY,** *Usûl-i Fıkıh*, Matbaa-i Hukukiye, İstanbul 1328, II /90.
- Şah Ahmed Molla Muhammedioğlu,** “Ahkâm-ı Şer’iyye Mecellesi Hakkında Musa’ga Beyân-ı Fikr”, (Ahkâm-ı Şer’iyye Mecellesi Hakkında), *Din ve Maişet*, sayı 43, 29 Oktyabr’ 1910, s. 682–83.

ŞEREF, Burhan,

“Medrese-i Hüseyiniye ve Musa Efendi” , *Vakit*, sayı 558(24 Dikabr 1909), s.1–2; “Medrese-i Hüseyiniye ve Musa Efendi”, sayı 559, 24 Dekabr 1909, s. 1–2.

Şeref, Şeher,

“Yeni Kitaplar: el-Lüzûmiyat” , (el-Lüzûmiyat), *el-İslah*, sayı 8, Noyabr 1908, s. 5–6.

**TAHİRCANOVA,
Fatıyma Bigiyefa,**

“*Atiyem Xakkında Xatıralar*”, *Musa Bigiyef: Miras Ham Xazerge Zaman. Xalıkara Fanni Konferentsiya Materialları, (Atiyem Xakkında Xatıralar)*, Kazan Dekabr 1999, Kazan/Gölstan 2000, s. 172–74.

TAHİROV, İndus,

“Bigiyeflarnın İkençese” , *Sosyalistik Tatarstan*, sayı 171–172, 29.07.1990.

-----,

“Bigiyeflarnın İkinçisi” , *Miras*, sayı 11 (1992), s.89–92.

III. ARAPÇA KAYNAKLAR

ÂMİDÎ, Seyfuddîn
Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî
Ali b. Muhammed b.
Sâlim (v. 631),

el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, (el-İhkâm), Dâru'l-Kutub
el-Hidîviyye, Mısır 1914/1332, I-IV cilt.

BAĞDÂDÎ, Ebû
Bekr Ahmed
b. Ali el-Hatîb,

Târihu Bağdâd, Mektebetü'l-Hanci, Kahire/Mısır
1349/1931.

BİĞİYEV,
Musa Carullah,

el-Veşia fî Nakdi Akâidi `ş-Şia, (el-Veşia), Matbaatü'l-
Kanci, Kahire 1935.

-----,

Kitabu`s-Sünne, Lalvani Litho Works, Bhopal 1945.

BUHÂRÎ,
Abdülazîz b. Ahmed
(v. 730/1330),

Keşfu'l-Esrâr `âlâ Usûli'l-İmâm Fahri'l-İslâm el
Pezdevî, (Keşfu'l-Esrâr), Şirket-i Sahâfiyye-i
Osmâniyye Matbaası, (b.y.) 1308, I – IV cilt.

CUBRÂN, Mes'ûd,

er-Râid, Dâru'l-İlmi li'l-Melâin, Beyrut 1967.

CEVZİYYE,
İbn Kayyim, Abi
Abdullah Muhammed
b. Abi Bakr b. Ayyub
(h. v. 751)

İ'lâmu'l-Muvakkı'in, Delhi tabı, 1313–1314, I, 288; F.
Zeki tabı: Mısır 1325–1326.

CEZİRÎ, Abdurrahman,

Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a, Dâru'l-Kutubi'l
İlmiyye, Beyrût 1986.

DEHLEVÎ,
Şah Veliyullah,
Ahmed b. Abdirrahim
(v.1176/1762)

Hüccetu'llah el-Baliğa, Birinci baskı, 1322/1904, I-II c.

EBU DAVUD, Suleymân
b. el-Eş'as
es-Sicistânî (v.275),

es-Sunen, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd),
Matbaatu's-Sa'âda, Mısır 1369/1950, I-IV c.

FEYYÛMÎ, Hasîb,

Menhecu'l-Kur'ân fî Tehzîbi'l-Garîzeti'l-Cinsiyye ve
Tahrîmi'l-Hamri ve'l-Muhaddirât, (*Menhecu'l-*
Kur'ân), Beyrut 1414/1994.

FÎRÛZÂBÂDÎ,
Ebü't-Tâhir Mecdüddîn
Muhammed b. Ya'küb
b. Muhammed
(v. 817/1415),

el-Kâmûsü'l-Muhit, Matbaatu's-Saadati bi-Mısır, 1913.

GAZÂLÎ, Ebû Hâmid
Muhammed b.
Muhammed (v. 505),

el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl, (*el-Mustasfâ*), Matbaatu
Mustafa Muhammed, Mısır 1937, I-II cilt.

HALEBÎ, İbrahim
b. Muhammed
(v. 956/1549),

Şerh-i Mülteka el-Ebhur (Mevkûfat), b.t. ve b.y. yok.

HALLAF,
Abdülvahhab,

İlmi Usûli'l-Fıkh, 1. baskı, Matbaatu'n-Nasr, Mısır
1359/1940.

HAYDAR, Ali, Hoca
Emin Efendi Zade
(v.1355/ 1936)

Düreru'l-Hükkâm Şerh-i Mecelleti Ahkâm, (*Düreru'l-*
Hükkâm), Hukuk Matbaaları, İstanbul 1330, I-IV.

İBN ÂBİDÎN,
Muhammed Emin
b. Abidîn
(v.1252/1836),

Reddu'l-Muhtâr 'alâ'd-Durri'l-Muhtar, (*Reddu'l-*
Muhtâr), b.t. ve b.y. yok, I-V.

-----,

Risaletü'l-Urf, "Mecmuatü'l-Resail", II, 126.

İBN HANBEL, Ahmed
Ebü Abdillâh
eş-Şeybânî (v. 241),

el-Müsned, (Thk: Şu'ayb el-Arnâvut ve 'Adil Mürşid),
Müessesetu'r-Risale, Beyrût 1999/1420, I-XXXXX
cilt.

İBNÜ'L-HÜMÂM,
Kemâlüddîn Muhammed
b. Abdilvâhid
(v.861/1457),

Fethu'l-Kadîr, 1. Baskı, Mısır/Bulak 1316/1898, c. I-VI.

İBN MÂCE, Muhammed
b. Yezîd el-Kazvîni
(v.273),

es-Sunen, (Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâr İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, (b.y.) 1372/1952, I-II cilt.

İBN MANZUR, Ebu'l
Fadl Cemalüddin
Muhammed
(v. 711/1311),

Lisanu'l-'arab, Dâru Sâdir, Dâru Beyrûr, Beyrut 1374/1955.

İBN RÜŞD, Ebu'l-Velîd
Muhammed b. Ahmed
el-Hafîd (v.520/1269),

Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid, Matbaatü'l-İstikame, Mısır t.y., İstanbul 1933, c. I-III.

İSFAHANÎ, Rağîb,
(v. 452),

el-Müfredat, Maktabatü'l-Hayriyye, Mısır/Kahire 1322.

İbrahim Mustafa, Ahmet
Hasan ez-Ziyât, Hâmid
Abdu'l-Kâdir, Muhammed
Ali en-Neccâr,

Mu'cemu'l-Vasît, Dâru'd-Da'va/Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.

KALACI,
Muhammed Ravvas,

Mu'cemu Lugati'l-Fukaha, Hamid Sadık Kanibi, Dâru'n-Nefâis, Beyrut/Lübnan 2006.

KARÂFÎ, Şihâbüddîn
Ebi'l-Abbâs Ahmed
b. İdrîs b. Abdirrahmân
es-Sanhâcî (v. 684),

Tenkîhu'l-Fusûl, Mısır 1306.

-----,

el-Furuk, Tunus 1302, II/32.

-----,

el-İhkâm fî Temyizi ve'l-İmâm, (*el-İhkâm*), Mektebu'l el-Matbaati'l-İslâmiyye (t.y.y.)

Kâsânî, Alâüddîn
Ebî Bekr
b. Mesûd (v. 587),

Bedâyiu's-Sanâyi', Beyrut, 1328/1910, I-VII c.

MÂCİD, Ebû Rahiyye,

el-Eşribe ve Ahkâmuha fî Ş-Şeriatî'l-İslamiyye "el-Müskirat ve'l-Muhaddirât", (*el-Eşribe ve Ahkâmuha*), Amman 1400/1980.

Mâlik, Enes b. Mâlik
b. Ebî Âmir (v. 179),

el-Muvatta, (Thc. Muhammed Fuâd Abdülbâkî), Dâr-u İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, (b.y.) 1951/1370, I-II c.

MERCÂNÎ, Şihabuddin

Ebu'l Hasan Harun

b. Bahâeddin (v.1889), *Mustefâdu'l-Ahbar fi Ahvâli Kazan ve'l-Bulgar*, (Mustefâdu'l-Ahbar), Hazâne Matbaası, Kazan 1885.

Merginânî, Burhanüddin

Ebû'l-Hasan Ali b. Ebû

Bekir el-Fergânî (v. 593),

Hidâye Şerh Bidâyeti'l-Mubtedî, (*Hidâye*), (Tlk. Muhammed 'Adnân Derviş), Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrût (t.y.). I-IV cilt.

MUSEVÎ, es-Seyyid

Abdülhüseyn

Şerefüddin,

Ecvibetü Mesâili Cârullah, Matbaat al-Numan, Necef 1935, 2. Baskı, 1966.

RÂZÎ, Fahrüddîn

Muhammed b. Umer

b. el-Huseyn (v. 606),

Tefsîru'l-Kebîr, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Tahran, t.y.

SAN'ANÎ, Muhammed

b. İsmail (1059/1182),

Sübülü's-Selam, Maktabatü'l-Cumhuriyyatu'l-Arabiyye, t.y.

SERAHSÎ, Ebû Bekr

Muhammed b. Ahmed

(v.490),

Kitâbu'l-Mebsût, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût (t.y.), I-XXXc.

-----,

Usûlu's-Serahsî, (Thk. Ebû'l-Vefâ el-Afğânî), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût 1393/1973, I-II c.

SUBKÎ, Tâcüddîn

Ebî Nasr

Abdülvehhâb b. Alî

Abdülkâfî (v.771),

Raf'u'l-Hâcib 'an Muhtasar İbni'l-Hâcib, (*Raf'u'l-Hâcib*), (Thk. Alî Muhammed Mu'avvad, Adil Ahmed Abdülmevcûd), Alemu'l-Kutub, Beyrût 1999/1419, I-IV c.

SUBKÎ, Takıyyüddîn Ali

b. Abdilkâfî (v. 756),

el-İbhâc fi Şerhi'l-Minhâc 'âlâ Minhâci'l-Vusûl İlâ İlmi'l-Usûl li'l-Kâdî Nâsirüddîn el-Beydâvî, (*el-İbhâc*), (Thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl), Dâru İbn Hazm, Beyrût 2004/1425, I-III cilt.

SUYÛTÎ, Celâlüddin

Abdurrahman b.

Ebi-Bekr (v. 911/1505),

el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân, (*el-İtkân*), Mısır 1368, II c.

ŞAFÎ, Muhammed
b. İdrîs (v. 204),

er-Risâle, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebe Dâri't-Turâs, Kahire 1979/1399.

-----,

el-Umm, el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Âmiriyye bi-Bûlâk, Mısr 1322 h., I-VII c.

ŞÂŞÎ, Nizâmüddîn Ebî
Alî Ahmed b. Muhammed
b. İshâk (v. 344),

Usûlü'ş-Şâşî (Mevlâ Muhammed Feydü'l-Hasen el-Kenkûhî'nin '*Umdetü'l-Havâşî Şerh Usûli'ş-Şâşî* adlı eseri ile birlikte), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2003.

ŞÂTİBÎ, Ebû İshak
İbrahim b. Musa
(v.790 h),

Muvâfakât, Abdullah Diraz Neşri, Matbaatü't-Ticariyye, Kahire, (t.y.), II, 27.

-----,

Kitabü'l-Muvâfakat, Yayına Hazırlayan Musa Bigiyef, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan 1909, 189 s.

Şevkânî, Muhammed
Ali b. Muhammed
(v. 1250),

İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tehkîki'l-Hakk min İlmi'l-Usûl, (*İrşâdu'l-Fuhûl*), (Thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl), Dâru's-Selâm 1418/1998. I-II cilt.

ŞEYBÂNÎ,
Ebû Abdillâh
Ahmed b. Hanbel
(v. 241),

Müsnedu İmâm Ahmed b. Hanbel, (Thk: Şu'ab el-Arnâvut ve 'Adil Mürşid), Müessesetu'r-Risâle, Berut 1999/1420.

TABİBİYAN, Seyyid,

Ferheng-i Lârûs Arabî-Fârisî, Müessesese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1381.

TAHİR, Hazma,

“Mate eş-Şeyh Musa Cârullah!”, *es-Sakafe*, yıl 1, sayı 57, 28 Kahire 1949, s. 12.

TAHİR b. Âşur,

el-Makasıdu'ş-Şeriatî'l-İslamiyye, Tunus 1988.

TEFTÂZÂNÎ, Sa'duddîn
Mes'ûd b. Umer (v.791),

et-Telvîh İlâ Keşf Hakâiki't Tenkîh, (Sadruşşerî'a'nın *et-Tevdîh Şerhu't-Tenkîh*'i adlı şerhi ile birlikte), (*et-Telvîh*), (Thk. Muhammed 'Adnân Dervîş), Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrût (t.y.), C. I-II.

TİRMİZÎ, Abî İsâ
Muhammed b. İsa
b. Savra (v. 279/892)

el-Cami'u's-Sahîh (Sunen), Mustafa Elbânî va Avlâdihi Matbaası, Mısır/Kahire 1937–1962.

TUSÎ, Ebu Cafer
Muhammed b. el-Hasan
b. Ali,

en-Nihaye fi'l-Fıkhi ve'l-Fetava, Tahran 1343 H., II c.

ZÂHİRÎ, İbn Hazm
Ebû Muhammed Alî
el-Endelüsî, el-Kurtubî
(ö. 456/1064),

el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm, (*el-İhkâm*), Matba'atu's-Saada, Mısır 1345 h, I-VIII cilt.

ZERKEŞÎ, Bedruddîn
Muhammed b. Abdillâh,

el-Burhan fî 'Ulûmi'l-Kur'ân, (*el-Burhan*), Tahkik: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Birinci Baskı, Dâru Ahyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyya, 1957/1376, 4 c.

ZÜHAYLÎ, Vehbe,

el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuh, Dimaşk 1405/1985.

IV. RUSÇA, İNGLİZCE, FRANSIZCA VE ALMANCA KAYNAKLAR

1. Rusça Kaynaklar

АДЫГАМОВ, Рамиль, *Габдрахим Утыз-Имяни,* Издательство «Фон» Академии Наук Республики Татаристан, Казань 2005, с. 234.

Antologiya Tatarskoy Bogoslovnoy Mıslı, İzbranniye Trudı, Musa Carullah Bigiyef, *Dokazatelstvo Bojestvennogo Miloserdiya, Bzglyad na Berovaniye Lüdey b Bojestvo, Post v Dlinniye Dni,* Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo TKH. TKİ, Kazan 2005, Tom I, 335 s.

Antologiya Tatarskoy Bogoslovnoy Mıslı, İzbranniye Trudı, Musa Carullah Bigiyef, *Obraşeniye k Velikomu Turetskomu Natsionalnomu Sobraniyu, Vvedeniye k Traktatu “Al-Muafakat”, Bozzvaniye k Musulmanskim Natsiyam, Jenşina v Svete Svyaşennih Ayatov Blagorodnogo Korana,* Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo TKH. TKİ, Kazan 2006, Tom II, 256 s.

**ARŞARUNİ, A. İ.,
GABİDULLİN, H. Z.,** *Oçerki Panislamizma i Pantyürkizma v Rossii,* Moskva/Bezbojnik 1931.

**BİGİYEF,
Musa Carullah,** *Al-Vaşia fî Nakd Akaid aş-Şia- Çelnok Dlya Raskrutki Pryaji Vozzreniy Şia, Kritika Şiitskih Vozzreniy,* Perevod s Arabского: Şagaviyev S. A., İzdatelstvo “İman”, Kazan 2003.

-----,
Naslediye Musa Carullah’a Bigiyef’a (Sbornik dokumentov i materialov), (Çast’ 1-2), Sostavil: Hayrutdinov Aydar Garifutdinoviç, Redaktor: Bagaviyeva S. S., İzdatelstvo “İman”, Kazan 2000.

-----,
“Buduşii Musulmanstva”, *Mir İslama*, cilt 2, sayı 4, Peterburg 1913, s.327–41.

GÖRMEZ, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef,* İzdatelstvo “İman”, Kazan 2004.

**ХАЙРУТДИНОВ,
Айдар,** *Муса Бигиев: Об абсолютности божей милости (Rahmet-i İlähiye Burhanları),* Издательство «Иман», Казань 1998, с.40.

-----,
Последний Татарский Богослов [Son Tatar Din Bilgini: Musa Bigiyef'in Hayati ve Eserleri],
Издательство «Иман», Казань 1999, 138 sayfa.

-----,
Муса Джаруллах Бигиев (Musa Carullah Bigiyef),
Издательство «Фон» Академии Наук Республики Татаристан, Казань 2005, с.179.

**İBRAGİM, T. K.,
SULTANOV, F. M.,
YÜZEYEV, A.N.,**

Tatarskaya Religiozno-Filosovskaya Misl v Obşemusulmanskom Konspekte, Tatarskoye Книжное
Издательство, Kazan 2002, 197 s.

КУРСАВИ, Абу-н-Наср, *al-İrşâd li'l-İbâd - Наставление Людей на Путь Истины*, (Komisyon: Hakimov, R.S., Muhametşin, R.M., Nabiyev, R.A., Şakirov, D.,S.), Arapçadan Rusçaya terc.Татарское Книжное Издательство, Казань 2005, 304 с.

MARAŞ, İbrahim, *Religioznoe Obnovleniye v Türkskom Mire (1850–1917)*,
İzdatelstvo “İman” , Kazan 2005.

**MAVSULÎ,
Abdülhüseyn
Şerefuddin,**

Otveti Na Voprosı Carulli (Bigiyef'a), Proverenno seidom Gabduzzahra al-Yasiri, İzd. “İman” , Kazan 2006.

STEPANYANS, M. G., *İslam v Filosovskoy i Obşestvennoy Misli Zarubejnogo Vostoka 19-20 vv.*, Nauka, Moskva 1974.

ŞAGAVİEV, C. A., *Kritika Şiitskih Vozreniy* , İzdatelstvo “İman” , Kazan 2003.

**TUNTARÎ,
Dinmuhammed
b. Yarmuhammed
b. Mansûr,**

Pobujdeniye Dostoynih Uchenih Mujey k Borbe Protiv Neuchey, İskajayushih Chistoye Ucheniye Shariata (Hakiki âlimleri, şeriatın temiz ilmını tahrif eden cahillere karşı mücadeleye teşvik), İman Neşriyatı, Kazan 2002.

**VALİDOV,
Djamalyutdin,**

[Cemaleddin Velidî], *Oçerk İstorii Obrazovannosti i Literaturi Tatar (Do Revolyutsii 1917g.)*, Gosudarstvennoe İzdatelstvo, Moskva 1923. Reprint. Society for Central Asian Studies Reprint Series no. 11, Oxford 1986.

ЮСУПОВ, Мунир,

Галимджан Баруди, Татарское Книжное Издательство, Казань 2003, 208 с.

**ЮЗЕЕВ, Ayder
Nikolayevič,**

Татарская Философская Мысль, Татарское книжное издательство, Казань 2001, 192 с.

**ЮЗЕЕВ, А. N.,
ИБРАГИМ, Т. К.,
СУЛТАНОВ, Ф.М.,**

Татарская Философ- ская Мысль в Общемусульманском Контексте, Татарское книжное издательство, Казань 2002, 239 с.

2. İngilizce Kaynaklar

- CHELHOD, J.**, “Hidjab” , *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed.
- MAKDİSÎ, George**, *Arabic and Islamic Studies*, Brill Press, Leiden 1965, s. 447.
- OXFORD**, Concise Oxford paravia italian dictionary, OUP, y.y., 2003, s. 1364
- RORLİCH, Azade-Ayşe**, *The Volga Tatars: A Profile in National Resilience*, Stanford, Calit., 1986.
- , *Bigi, Musa Yarullah*, The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World” , ed. John L. Esposito, c.1, New York, Oxford University Pres, Oxford 1995, s.216–18.
- SCHACHT, Joseph**, *An Introdustion to Islamic Law*, Oxford, London, 1964.
- Shamsuddin**, “Reformist Movements Among The Muslims of Tsair Russia, Islam and The Modern” , c. 10, sayı 4, 1979.
- SPULER, Berthold**, “Die Wolga-Tataren und Bashkiren Unter Russichen Herrschaft” , *Der Islam*, cilt 39, sayı 2 (1949), ss.142–216.
- PİPES, Richard**, “The Formation of the Soviet Union” , Massachusetts and London: Harvard University Press, Cambridje 1980.
- WILLIAMS, Harold**, “The Rastian Mohammedans” , *The Russian Review*, cilt.3, sayı 1(February 1914), s.118.

3. Fransızca Kaynaklar

- ZARCONE, Thierry,** “Un Aspect de la Pole`mique Autour du Soufisme dans le Monde Tatar, au de`but du XX e Siie`cle: Mysticisme et Confre`risme chez Musa Djarullah BİGİ”, L’Islam de Russie:Conscience Communautaire et Autonomie Politique chez les Tatars de la Volga et de l’Oural deputis le xviiiie Siie`cle, Sous la direction de Ste`phane A. Dudoignon, Damir Is’haqov et Rafyk Mohammatshin, Maisonneuve et Larose, Paris 1997, ss. 227-47.

4. Almanca Kaynaklar

- VAMBERY, Arminius,** “Die Kulturbestrebungen der Tataren”, *Deutsche Rundschau*, sayı 132 (July-August-September 1907), ss.73–91.

ÖNSÖZ

Musa Carullah Bigiyef, Rusya Müslümanlarının XX. Yüzyılın başında en çok tanınan din bilginidir. Carullah, hayatını ilme adanarak İslam dünyasının büyük sorunlarıyla yakından ilgilenmiş, fikir üretmiş ve düşündüklerini eyleme geçirmiştir.

Hayatının büyük bir kısmını İslam dünyasını gezen Carullah, Müslümanların halini görmek, onları uyandırmak, gelişmeleri için çözüm yolu üretmek ve bu hususta ciddi eserler yazmakla geçirmiştir. Bundan dolayı birçok alanda kitaplar ve makaleler yazıp görüşlerini belirten, fikir ve düşünceleriyle Müslümanlar için hizmette bulunmaya çalışan Musa Carullah'ın İslam Hukuku (Fıkıh) konusundaki görüşlerini araştırmak ayrıca önem arz etmektedir. Bütün bu sebeplerden ötürü bu çalışmayı yapmaya karar verdik.

Musa Carullah Türk ilim muhitinde pek çok akademisyen tarafından çalışılmıştır. Ancak halen Kırım'da yaşayan bir Türk olarak ömürünü Sovyetler Birliğindeki Müslümanların birlik ve beraberliğine, İslam bekasına harcayan Musa Carullah'ı çalışmak, tanımak benim için tarifi zor bir anlam taşımaktadır. Şunu açıkça ifade etmem gerekir ki tamamen akademik mülahazalarla kaleme aldığım tezimi hazırlarken, Musa Carullah'ın karşılaştığı sıkıntıları gördükçe bir hemşerisi olarak ağlamaya engel olamadığım zamanlar olmuştur.

Çalışmalarına yön vererek ve beni gayretlendiren değerli ve çok kıymetli hocam, tez danışmanım Prof. Dr. Şamil DAĞCI beyefendiye şükranlarımı takdim ediyorum. Saygıdeğer hocamın dış Türkler konusundaki hassasiyetinin bir tezahürü olmak üzere şahsıma gösterdiği yakın destek ve alakayı, sağladığı huzurlu çalışma ortamını her zaman hayırla ve tatlı hatıralarım arasında yadedeceğim. Ayrıca kaynak desteğindeki değerli yardımlarından ve Kazan'daki deneyimlerini aktarmadaki katkılarından dolayı, kıymetli hocam Doç. Dr. İbrahim MARAŞ ve Prof. Dr. Mehmet GÖRMEZ hocalarıma teşekkür ediyorum. İslam hukuku anabilim dalından çok değerli arkadaşlarım Dr. Ahmet BAYRAKTAR, Dr. Metin YİĞİT ve Dr. Fethullah YILMAZ beyefendilerin Tezimin yazımı ve okunup tashih edilmesindeki emek ve katkılarını zikretmeyi de ifa edilmesi gereken bir görev olarak telakkî ediyorum.

GİRİŞ
TEZ İLE İLGİLİ TEKNİK BİLGİLER

I. Konunun Önemi

İslami tecdit hareketi XIX. Yüzyıldan itibaren *Mısır*'da Cemalleddin Afgani, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza: Hind alt kıtasında Seyyid Ahmed Han, Muhammed İkbâl ve Fazlürrahman gibi şahıslarla başlamıştır. Bu şahıslar İslâmî tecdidi, çağdaşlık veya modernizm, yenilikçilik veya reformizm çerçevesinde ele almışlardır. Musa Carullah ise fonksiyonel olarak tecdit hareketinde yer almakla birlikte, amaç ve yöntem bakımından yukarıda zikredilen ilim ve fikir adamlarından ayrılır.

XVIII. asırda ortaya çıkan dinî yenilenme hareketinin bütün temsilcileri gibi Musa Carullah'ın gayretleri Müslümanları uyandırmak, onları bütünlüğe ve birliğe çağırmak, Müslümanları taklit hastalığının pençesinden kurtararak orta çağlarda olduğu gibi kendilerine özgü bir bilinç geliştirmeleri ve dünya medeniyetini kurmalarına yöneliktir. Carullah'a göre İslâm dünyasının geleceği kadınların ve onların terbiye ettikleri çocukların eğitimindedir. Zira ailede iyi eğitim alan, ıslah edilmiş okullarda da iyi öğretim gören çocuk, şüphesiz, taklitten uzak olur, devletin ve milletin uğrunda çalışır ve her yönden ilerlemesi için bütün gayretlerini gösterir. Musa Carullah'a göre, şayet bunlara önem verilirse, gelecekte İslâm dünyasının haritası ve rengi günümüzdekinden değişik ve gelişmiş olacaktır. Ayrıca Carullah kadın eğitime de önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü ona göre, erkeklerin ve Müslümanların rahatı, çocukların terbiyesi, ailede mutluluk, devletin kuvveti, insanlığın devamı ve İslâm dünyasının gelişmesi kadının eğitilmesiyle gerçekleşecektir.

Musa Carullah'ın Kur'an, sünnet, icma ve kıyas gibi İslam'ın en temel kaynakları hakkında pek çok yeni yaklaşımlar ileri sürdüğü bilinmekte, yaşadığı dönemde gerek Müslümanların gerekse insanlığın ortak problemlerinde geleneksel din anlayışlarıyla hiçbir çözüm getirilemeyeceği düşüncesini taşımaktadır. Bu amaçla onun yeni problemlere yeni öneriler getirmeye çalıştığı, ancak bütün bunları yaparken diğer yenilikçilerden farklı bir çizgide olduğu görülmektedir.

Amacımız tezimizde Musa Carullah'ın hukuki görüşlerini inceleyerek, onun diğer yenilikçilerden farklı bir çizgide olup olmadığını tespit ederek, bu değerli ilim şahsiyetini ve onun hukuki görüşlerini topluma kazandırmaktır.

II. Konunun Sınırlandırılması

Musa Carullah, eserlerinde toplumsal yönü öne çıkan hukuki mesele ve müesseseleri inceleyen bir İslam bilginidir. İslam dünyasının neden geri kaldığını araştırmış, İslam hukukunun temel kaynakları ile ilgili yeni açıklamalar yapmıştır. Aynı zamanda kendisi de yenilikçilik hareketinde önemli bir konuma sahiptir. Kendisinin yenilikçilik anlayışı diğerlerinden amaç ve yöntem yönüyle farklıdır. Onun tecdit anlayışı günümüz ilahiyatçılar arasında tartışılmaya devam etmektedir. Bu bakımdan Musa Carullah'ın hukuki görüşlerinin analizi, üzerinde düşünülmesi gereken önemli bir mesele olmaya devam etmektedir.

Bu çalışmamızda Musa Carullah Bigiyef'in hayatı ve yaşadığı dönemin dini, ilmi, hukuki ve sosyo-kültürel açıdan önemi ve tesirleri araştırılarak ortaya konmaya çalışılacaktır. Bunu ise özellikle kendi eserlerinden, birinci elden kaynaklardan ve son yapılan çalışmalardan elde edilen bilgilerden yola çıkarak yapmayı amaçlamaktayız. Musa Carullah Bigiyef'in telif eserleri açısından İslâm hukukuna bakışı ve İslam hukuku ile ilgili düşünceleri tezimizin ağırlık noktasını teşkil etmektedir.

III. Konunun Kavramsal Çerçevesi

Tezimizde ilk olarak Musa Carullah Bigiyef'in hayatı, ilmi şahsiyeti, fikirleri-yenilikçiliği, eserleri ve makaleleri ile ilgili olarak genel bilgi vermeye çalışacağız. Ardından Musa Carullah'ın fıkıh disiplini ile ilgili görüşlerini, onun ibadetler ve günlük hayatla ilgili görüşlerini tespit etmeye çalışacağız. Musa Carullah'ın fıkhi konularla ilgili görüşleri hakkında bilgileri verdikten sonra onun hukuki görüşlerini her bölümün kendi içinde değerlendirilmesini yapacağız.

IV. Konunun İncelenmesinde İzlenen Yöntem

Tez konumuzu incelerken ulaşabildiğimiz kadarıyla özellikle Musa Carullah Bigiyef'in birinci el kaynaklarından ve son yapılan çalışmalardan elde edilen bilgilerden yararlanmaya gayret edilmiştir.

Araştırmamızda bilgi aktarıcı ve tanımlayıcı üslupla birlikte zaman zaman eleştirel ve yorumlayıcı bir yöntem izlenmiştir. Bundan amacımız Musa Carullah Bigiyef'in leh ve aleyhinde bir tutum içinde olmak değil, eserlerinde hangi konulara ağırlık verdiği ve nasıl bir yöntem kullandığının yanı sıra eserlerinde kimlerden iktibasta bulunduğunu objektif bir şekilde tanıtmak ve değerlendirmektir.

V. Kaynakların Değerlendirilmesi

Musa Carullah, Rusya Müslümanlarının XX. yüzyılın başında en çok tanınan din bilginidir. Onun hakkında yazılanlar oldukça büyük bir yekûn tutmaktadır. Kendisinin bu kadar tanınmış olmasına rağmen, etrafında abartılı rivayetler ve yanlış bilgiler oluşmuştur. Araştırmalarım sırasında Carullah hakkında şu ana kadar yapılan kısa-uzun çalışmalarda en büyük noksanlığın, eserlerinin bizzat görülmeden yazılmasıdır. Hakkında doğrudan araştırma yapanlar bile inanılmaz hatalar yapmakta ve eserlerini birbirine karıştırmaktaydılar. Kanaatimizce bu hataların en büyük sebebi, Carullah'ın eserlerinin bizzat görülmeden yazılması olduğu gibi eserlerine erişmekteki güçlükten de kaynaklanmaktadır.

Çalışmamızın ortaya konulmasında mümkün olduğu kadarıyla birinci el kaynaklarından istifade ettik. Musa Carullah'ın hukukî görüşlerini içeren eserleri bulup çalışmamızın verimli olması için gayret gösterdik. Aynı zamanda Carullah'ın fikir hayatını ele alan kaynaklara da başvurmayı uygun bulduk.

Carullah'ın ilk biyografisi, 1910'da *Kazan*'da yayımlanan *Zaman Kalindari* isimli dergide yayınlanır. Daha ayrıntılı biyografisi Alimcan el-İdrisî tarafından 1914'te *Türk Yurdu*'nda yayınlanır. Aynı yıl içinde o tarihlerde *Rusya*'da yaşayan ve daha sonra *Türkiye*'ye göç eden meşhur Türk tarihçisi Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, *Bilgi Mecmuası*'na yazdığı bir yazıda Carullah'tan bahsetmekte ve onun İslâm hukukunu ıslah etmek konusundaki fikirlerini eleştirmekteydi. Carullah'ın dördüncü biyografisi 1923'te Tatar edebiyat tarihçisi Cemaleddin Velidî tarafından yazılmıştır.

Sovyet döneminde (1924) Tatar sosyalisti Alimcan İbrahimov Carullah'ı eleştiren yazı yazar. Diğer eleştirel bir yazı da 1927'de Bekir Çobanzade tarafından

yazılır. Bu yıllarda Batılı bir bilim adamı olan Herbert Janskiy Carullah'ın *Türkiye*'deki inkılâplar hakkındaki düşüncelerini yazar.

Carullah'ın *Tataristan*'da 1990'da yeniden ele alınarak araştırmalar yapılmış. Bu anlamda ilk araştırmayı yayınlayan, İndus Tahirov'dur. Daha sonra Asiya Rahimova *Gasırlar Avazı* dergisinde Carullah hakkında makale yayınladı.

Tataristan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde çalışan araştırmacı Aydar Hayrutdinov, *Posledniy Tatarskiy Bogoslov: Jizn i Naslediye Musı Djarullah'a Bigiyefa* (Son Tatar Din Bilgini: Musa Bigiyef'in Hayatı ve Eserleri) adında bir eser (Kazan 1999) yayınlamıştır.

Bir başka genç Tatar araştırmacı İlşat Gimadiyev "Musa Bigiyef'in Tatar İçtimai Hayatı İçindeki Yeri" adı altında *Kazan*'da bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Cumhuriyet Türkiye'sinde Carullah'ın hayatı ve fikirlerinden bahseden ilk önemli yazı tarihçi Zeki Velidi Togan'a aittir. Hemen aynı günlerde Abdullah Battal-Taymas da Carullah hakkında bildiklerini yayınlamıştır. 1950'li yıllarda *Finlandiya*'daki Tatar topluluğunun lideri Veli Ahmet Hakim'in yazdığı biyografi de hayatının başka bir cephesine ışık tutar. 1958'de Abdullah Battal-Taymas, *Musa Carullah Bigi* adıyla ilk biyografi eserini yayınladı. Aynı yıl ve 1962'de yazdığı diğer iki eserinde (*Alimcan Bârûdi*, Sıralar Matbaası, İstanbul 1958; *Kızıl Dünya (Ben Bir Işık Arıyorum): Bolşevik İhtilali Sırasında Rusya ve Türk Dünyası*, Tan Gazetesi ve Matbaası, İstanbul 1962) de, Carullah hakkında önemli malûmat ve değerlendirmeleri yer almaktadır.

Mustafa Rahmi Balaban ("Musa Carullah", *İslam Tedkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 1, sayı 1, 1953) ve Osman Keskiöğlü'nün ("Musa Carullah", *Ankara İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 12, 1964) yayımladıkları biyografik makaleleri daha önce yazılanların derlenmesinden ibarettir. Akdes Nimet Kurat 1966'da "Büyük bir İslâm âlimi ve din filozofu" makalesinde Carullah hakkında bazı önemli bilgiler vermektedir. 1975'te Yusuf Uralgiray'ın, Carullah'ın *Uzun Günlerde Rûze (Oruç)* adlı kitabı yeniden yayınlarken esere yazdığı girişe ilave ettiği mektuplar (Musa Carullah'ın "Finlandiya Cemaatı İslâmiyesi" Başkanı Hafız İmam Veli Ahmed Hakîm Hazretlerine Muhtelif Tarihlerde Yazdığı Mektuplar) çok kıymetli bilgiler içermektedir.

Carullah hakkında ilk yüksek lisans tezi Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih bölümü araştırma görevlisi Ahmet Kanlıdere tarafından (İstanbul 1988) hazırlanmıştır. Bu çalışmada Carullah'ın eserleri hakkında oldukça geniş bilgi verilmiştir. Ahmet Kanlıdere'nin tezi 2005'te *Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah Hayatı-Eserleri-Fikirleri* adıyla kitap halinde yayınlanmıştır. 1989'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden Mehmet Görmez de aynı konuda bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Mehmet Görmez'in tezi 1994'te *Musa Carullah Bigiyef* adıyla kitap halinde yayınlanmıştır.

1986–1997 yılları arasında yayımlanan ikisi İngilizce, biri Fransızca üç eserde de Carullah'a önemli yer verilir. Cemal Kutay da *Türkçe İbadet* adlı eserinde Carullah'ın fikirleri hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur.

6–7 Kasım 1999'da *Türkiye/Ankara*'da Musa Carullah hakkında uluslar arası bir sempozyum yapılmıştır. Bu sempozyumun tebliğleri 2002 yılında *Ölümün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875–1949)* adıyla yayınlanmıştır.

Aynı sempozyumun devamı niteliğinde olan bir toplantı 17–18 Aralık 1999'da *Kazan*'da yapılmış. Sempozyumda sunulan bildiriler 2000 yılında "*Musa Bigiyef: miras ham xazerge zaman*" adı altında kitap olarak yayınlanmıştır.

Son zamanlarda Carullah'ın birçok eseri Türkiye Türkçesine, Tatarcaya ve Rusçaya kazandırılmıştır.

Musa Carullah'ın hukuka ilişkin eserlerini, klasik fukahanın esas aldığı telif sistematığı yerine monografi şeklinde yazmayı tercih ettiğini müşahade ettik. Zaman zaman içlerinde tekrarlar ve tedâhüller olmakla beraber, onun eserlerinin her birinin belli bir konuya tahsis edilmiştir. O, hem doğrudan hukuka ilişkin kitaplarında, hem de diğer eserlerinde (edebiyata ilişkin eserlerinde bile), toplumsal ve hukuki yönü ağırlıklı olan meseleler üzerinde durmuş, tetkik ettiği hukuki problemlerin sosyal arka planına inmiştir. Kısaca ifade etmek gerekirse Carullah, genellikle toplumsal yönü öne çıkan hukuki (socio juridique) mesele ve müesseseleri incelemiştir.

VI. Konunun Sunulması

Çalışmamız giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölüm, Musa Carullah'ın hayatı, ilmi şahsiyeti ve birçok alanda yazmış olduğu eser ve makaleleri

ile ilgili genel bilgileri içermektedir. İkinci bölüm, Carullah'ın İslam hukukunun kaynakları ve İslam hukukunun kaynaklarını kullanması ile ilgili görüşleri içermektedir. Üçüncü bölüm ise, Musa Carullah'ın ibadetler ve güncel fikhî meseleler ile ilgili görüşleri içermektedir. Konularla ilgili değerlendirmeler her başlığın altında konuyla alakalı yerlerde yapılmıştır.

Musa Carullah'ın hukuki (fikhî) görüşlerinin değerlendirilmesi konulu çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmakta olup giriş kısmında tez ile ilgili teknik bilgilere değinildikten sonra, birinci bölümde Carullah'ın hayatı, ilmi şahsiyeti ile ilgili konular ele alınmıştır.

Çalışmamızın ikinci bölümünde ise, Carullah'ın İslam hukukunun kaynakları kullanımını ve İslam hukukunun kaynakları ile ilgili görüşleri üzerinde durulmuştur. Çalışmamızın üçüncü bölümünde ise, Musa Carullah'ın ibadetler ve güncel fikhî meseleler ile ilgili görüşleri üzerinde durulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN HAYATI İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

I. MUSA CARULLAH'IN HAYATI

A. Musa Carullah'ın Ailesi

Musa Carullah, aslen Güney Rusya'da *Penza* ilinin *Çımbar* ilçesine bağlı *Kikino* köyünden olup, daha sonra *Don* nehri kıyısındaki *Rostov* şehrine göç eden ve *Devlikamoğulları* olarak bilinen bir aileye mensuptur. Carullah bu göç sırasında *Rostov* yakınındaki *Novoçerkassk* şehrinde 1875 yılında dünyaya gelmiştir.¹ Dedesi Abdülkerim Efendi, babası ise Yarullah Efendidir. Babası, hem zengin olması hem de Rusça bilmesi ve derin İslami bilgisi sebebiyle Orenburg Müftüsü Selim Giray Tevkilef tarafından *Don Oblastı*'na ahund (fahri imam) olarak tayin edilmiştir. Annesi Damolla Habîbullah Hazret'in kızı Fâtıma Bigi Hanım'dır.² Musa Carullah'ın kendisinden beş yaş büyük ağabeyi Muhammed Zâhir Bigi daha sonra tanınmış Tatar yazarlarından biri olmuştur. Muhammed Zâhir Bigi daha *Kazan*'da talebe iken Rusça telif (orijinal) ve tercüme eserler, özellikle de polisiye romanlar okumaya merak sarmış ve kendisi de bu eserlere benzer Türkçe hikâyeler yazmaya heveslenmiştir. 1887 senesinde çıkan "*Günah-ı Kebâir*" (Büyük Günah) adlı ilk büyük hikâyesi *Kazan* edebiyatında görülen ikinci Türkçe hikâyedir (birincisi iki kardeşin hemşerisi olan Musa Akyiğit'in yazdığı "*Hisamüddin Monla*" adlı hikâyedir). Muhammed Zahir'in ikinci hikâyesi olan "*Güzel Kız Khadiçe*" 1896 yılında basılmıştır. Bunlardan başka, "*Katile*" ve "*Mürted*" isimli hikâyeler yazdığı biliniyorsa da, bunlar A. Battal-Taymaz'a göre basılmamıştır. Muhammed Zahir'in 90'lı yıllarda *Türkistan*'a yapmış olduğu bir seyahatin notlarını, 1908 yılında küçük

¹ Musa Carullah'ın doğum tarihi ile ilgili bir kesinliğin var olduğunu söyleyemeyiz. Mesela Kızı Fatıma Tahircanova'nın vermiş olduğu bilgiye göre, Musa Carullah'ın 6 Ocak 1873 senesi *Rostov na Donu* şehrinde dünyaya gelmiştir. Fakat bizzat Carullah'ın Fatih Karimov'a yazmış olduğu mektubunda, kendisine doğum tarihi belli olmadığını, ancak yaklaşık olarak doğum tarihinin 1896 senesinde askerlik yoklamasından yola çıkarak, Kasım/Aralık 1875 senesi olduğunu yazıyordu. Bu bilgilerin dışında Carullah'ın doğum tarihinin 1874 ve 1879 seneleri olduğuna dair bilgiler mevcuttur. Bkz: Tahirov, İndus, "Bigiyefların İkençese", *Sotsialistik Tataristan*, 1990, 29 İyul (Temmuz); Rahimova, Asiya, "Şu mektubumun sözleri sizlere emanettir...", *Gasırlar Avazı*, Kazan 1996, sayı ½, s.202; Hayrutdinov, Aydar Garifutdinoviç, *Posledniy Tatarskiy Bogoslov*, İzdatelstvo «İman», Kazan 1999, s.27; Hayrutdinov, Aydar Garifutdinoviç, *Musa Carullah Bigiyef*, Kazan 2005, İzdatelstvo 'Fon' Akademiyi Nauk RT, s.13.

² Balaban, Mustafa Rahmi, "Musa Carullah", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İ.Ü.E.F. Yayınları, İbrahim Horoz Basınevi, İstanbul 1954, cilt 1, cüz 1-4, s.173; Taymas-Abdullah Battal, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi*, M. Sıralar Matbaası, İstanbul 1958, s.5; Keskiöğlü, Osman, "Musa Carullah", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, Ankara 1964, sayı 12, s.63; Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara 1994, s.17; Kanlıdere, Ahmet, "Musa Carullah" maddesi, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul 2006, 31, 214.

kardeşi Musa Carullah düzenleyip diline de başka türlü renk verdikten ve birtakım ilaveler de yaptıktan sonra “*Mavera-ün-Nehir’de Seyahat*” adıyla neşretmişti. Muhammed Zahir, 33 yaşında hayata gözlerini yummasına rağmen,³ kendi toplumuna yönelik tenkitçi görüşleri, devrin sosyal psikolojisini yansıtan umumi tahlilleri ile 19. yüzyıl Tatar edebiyatının nadir simaları arasında yerini almıştır. Babaları yaşı henüz kırk beşe varmadan 1881 yılında ani bir hastalık yüzünden vefat etmiştir. Babaları vefat ettiğinde ağabeyi Muhammed Zâhir Bigi 10–11 yaşlarında, Musa Carullah ise henüz 5–6 yaşlarında idi.

B. Musa Carullah’ın Tahsil Hayatı

Babasının ölümünden sonra, Zâhir ve Musa Carullah’ın eğitimiyle dindar ve kültürlü bir kişi olan annesi Fâtıma Hanım ilgilenmiş, çocuklarının o bölgede yaygın ve zorunlu olan Rusçayı öğrenmelerini sağlamıştır.⁴

Babası âlim olan Fâtıma Hanım küçük yaştaki Musa’ya Arapça ve Osmanlıca kitaplardan ders vererek gerekli bilgileri verdikten sonra, on bir yaşında iken onu Rostov’daki *Real Devlet Lisesi* (Rus Teknik Lisesi)’ne yazdırır. Ancak, oğlunun büyük bir İslâm âlimi olmasını istediğinden ötürü annesi Fatıma Hanım, Carullah on üç yaşında iken onu *Real Devlet Lisesi*’nden alarak 1888’de Kazan’daki Damolla Abdulallam’ın *Gölboyu Medresesi*’ne, ağabeyi Zâhir Bigi’nin yanına gönderir. Ancak sorgulayan, taklitle karşı çıkan tenkitçi bir yapıya sahip olan Musa Carullah, bu medrese hayatına uyum sağlayamayarak bir müddet sonra tekrar Rostov’a döner ve yarım kalmış lise tahsilini burada tamamlar.⁵

Genç Musa’nın, dini ilimleri Kırım/Bahçesaray Zincirli Medresesi’nde ve Kazan’daki Şihabuddin Mercânî Medresesi’nde tahsil ettiğine dair bilgileri⁶ kendi hatıralarıyla çeliştiği için⁷ kabul etmek mümkün görünmemektedir.

³ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.6.

⁴ Veli, Ahmet Hakim, *Üstâd-ı Şehir Musa Carullah Hazretleri Hakkında Mülâhazalar*, Helsinki 1950, s.2–3; Kanlıdere, Ahmet, *Kadimle Cedid Arasında Musa Carullah Hayatı Eserleri Fikirleri*, Dergah Yayınları, İstanbul 2005, s.25; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.14.

⁵ Balaban, “*Musa Carullah*”, s.173; Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah* s.9; Keskiöglü, “*Musa Carullah*”, s.63; Görmez, *Musa Carullah*, s.20; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.14.

⁶ Rahimkulova, Madina, “Medrese “Husayniya” v Orenburge”, *Yanı Vakit*, Orenburg 1997, s.42; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.14.

⁷ Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.16.

Rusya Müslümanları içinde dinî ilimlerde derinleşmek isteyenler için, *Buhara* ve *Semer kand* medreselerine gidip buralarda eğitim gördükten sonra memleketlerine dönerek, öğrendiklerini hemşehrilerine öğretmek Rusya Müslümanları içinde yüzyıllardan beri bir gelenek halini almıştı.⁸ Carullah da bu geleneğe uyarak 1895 yılında, dinî ilimleriyle tanınan *Buhara*'ya gider. Büyük ümitlerle geldiği *Buhara medreseleri*'nin, *Kazan medreseleri*'nden pek farklı olmadığını görür. Bununla beraber, ümidini kaybetmeyerek, sahalarında mütehassıs âlimlerden ayrı ayrı dersler alır. Damolla İvaz Efendi ve Damolla İkrâm Efendi'den fıkıh ve felsefe dersleri, Damolla Mir Şerif Efendi'den riyaziye (matematik) dersleri alır. Oclides, Phitagore ve Arşimet'in riyaziyatını, Eflatun ve Aristo'nun felsefesini, daha sonraki felsefecilerden Descartes ve Bacon'ı okur. Matematik konusunda yazılan eserlerden bazılarını hocaları için Rusça'dan Özbekçe Türkçesi'ne tercüme eder.⁹ Muhakkak ki, ondaki matematik tutkusu, daha sonraki fikri gelişimini etkilemiştir. Carullah'ın akla çok fazla önem vermesi, fikirlerde netlik, delillerde açıklık ve sağlamlık araması, onun bu tutkunun eseri olduğunu gösterir.

Carullah, *Buhara*'da iken hocalarından özel dersler alarak Arapçasını ilerletmesinin yanısıra, Fars dilini de öğrenmiştir. Alimcan İdrisi'nin ifadesine göre, Carullah tekrar memleketi *Rostov*'a dönerek, 1896 yılında üniversiteye girmek için müracaatta bulunmuşsa da, Latince bilmediğinden ötürü üniversiteye kabul edilmemiştir.¹⁰

“Musa Carullah 1901 senesi *Petersburg*'ta 55. Vasilyev Adası, 5. evde bir süre kalmış. Aynı yıl 31 Ağustos'ta tutuklanmış ve ceza olarak da *Ufa* şehrine sürgüne gönderilmiştir. Sürgün cezasını tamamladıktan sonra ise yurt dışına gitmiştir.”¹¹

Tahsil maksadıyla gittiği *Kazan* ve *Maveraünnehir*'de on yılı bulan seyahatinden sonra, Carullah diğer İslam ülkelerinin durumlarını yakından görmek ve ilmî susuzluğunu gidermek için başka İslam beldelerine yönelir. Önce *İstanbul*'a

⁸ Bigi, Muhammed Zahir, *Mâverâünnehr'de Seyâhat*, Lito-Tipografiya İ. V. Yermolayevoy, Kazan 1908; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.14; Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.30.

⁹ İdrisî Âlimcan, “Musa Efendi Bigey”, *Türk Yurdu*, cilt 8, sayı 89 (16 Temmuz 1331), s.2698; Görmez, *Musa Carullah*, s.20–21; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.14–15.

¹⁰ İdrisî, “Musa Efendi Bigey”, s.2698; Kanlıdere, Ahmed, *Rusya Türklerinden Musa Carullah Bigi*, Marmara Üniversitesi SBE Fen-Edebiyat Fakültesi (Tarih) Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1988, s.3; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, 15.

¹¹ Terek oğlu İ., “Musa Akyığıtzade Terkiyadı”, *Gasırlar Avazı*, sayı 1-2, 1998, s.138; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.15.

gelip *Mühendis Mektebine* (Teknik Üniversite'ye) yazılır. Fakat hemşerisi Musa Akyığıtzâde (1864–1923)'nin tavsiyesiyle burayı bırakıp *Mısır*'a gitmiştir.¹²

Mısır'daki ilim kurumlarındaki eğitimden de *Maveraünnehir*'dekiler gibi memnun kalmayarak, buranın fıkıh ve hadis âlimlerinden özel dersler almıştır. *Mısır*'da Muhammed Abduh (1849–1905) ve Şeyh Bahit Efendilerle tanıştığı, hatta onlardan dersler aldığı söylenir.¹³ *Mısır*'da geçirdiği üç yıl zarfında özel dersler almanın yanı sıra bir de *Dâru'l-Kutubi'l-Mısriyye*'de (Mısır Millî Kütüphanesi) Mushaflar ve Kur'an Tarihi üzerinde çalışmalar yapmıştır.

Bu arada *Mısır*'dan *Hicaz*'a geçen Musa Carullah önce *Mekke*'de hac farızasını yerine getirmiş daha sonra çeşitli ders halkalarına katılarak burada Şeyh Salih'ten *Kütüb-i Sitte*'den İmam Nesâi'nin *Sünen*'nini okumuş, daha sonra *Medine*'ye geçerek Medine ehlinin İmamı, Mâlik'in *Muvatta*'ını tetkik etmiştir.¹⁴

Hicaz'da iki yıl kaldıktan sonra istifade edeceği iyi bir âlim ve iyi bir medrese bulmak ümidiyle *Hindistan*'a geçer. Hind âlimlerle bilgi alışverişinde bulunarak başta “*Mahabharat*” Hindu dini kitaplarının transkripsiyon dilini öğrenir. Hindu dini kitaplarını inceleyen Bigiyef, bu incelemelerini daha sonra sürgün yıllarında da incelemeye devam edecektir. *Deyubent* şehrindeki *İslâm Üniversitesi*'nde altı ay kalarak, *Hindistan*'ın İslam eğitim sistemini inceler. Ancak buradaki eğitimden de pek memnun kalmayıp tekrar *Mısır*'a döner ve üç seneye yakın zaman zarfında *Mısır Millî Kütüphanesi*'nde araştırmalarına kaldığı yerden devam eder. Daha sonra ilmini arttırmak ümidiyle *Şam* ve *Beyrut*'a gider. Seyahatleri esnasında Arapça ve Farsça'sını daha da geliştirir. Hakkında bir makale kaleme alan Antakya papazlarından Tomo Dibo el-Ma'luf, Musa efendinin maddî imkânsızlıklar sebebiyle *Beyrut*'tan *Şam*'a yaya olarak gittiğini ifade etmektedir.¹⁵

Cârullah, beş-altı sene süren *Maveraünnehir*, *Mısır*, *Hicaz*, *Hindistan*, *Şam* ve *Beyrut* seyahati sırasında gezip gördüğü medreselerde hayal kırıklığı yaşar. Ezber ve taklide dayalı eğitim sistemine karşı İslâmî ilimlerde ıslah ve yenilik fikirlerinden etkilenir ve gezdiği yerlerin kütüphanelerinden çok istifade eder. Onun Ebu'l-Alâ el-

¹² Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.9; Terek oğlu, “Musa Akyığıtzade Terkiyade”, s.138; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.15.

¹³ İdrisi, “Musa Efendi Bigey”, s.2698; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.16.

¹⁴ Hazma, Tahir, “Mâte eş-Şeyh Musa Carullah”, *es-Sekâfe* (Mecmua) Yıl 1, Sayı 57, Kahire 1949, s. 12; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.16.

¹⁵ Tomo Dibo, el-Ma'luf, *Mecelletu'l Mecmei'l İlmi'l-Arabî*, Şam, I, 93; Görmez, *Musa Carullah*, s.23; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.16–17.

Maarrî (973–1057) gibi bir İslâm düşünürünü keşfetmesi bu döneme rastlar. Medreselerde uğradığı hayal kırıklığına karşılık, özel hocalardan aldığı dersler ve kütüphanelerde tespit ettiği İslâmî eserler, onun şevkini, öğrenme gayretini arttırmıştır. Buralarda daha fazla kalmanın vakit kaybından başka bir şey olmadığına kanaat getirerek 1903 veya 1904 senesinde memleketi *Rostov*'a dönmüştür.¹⁶

Musa Cârullah 1904 yılında 28–29 yaşlarında, yaklaşık on bir yıllık uzun ve yorucu ilmî seyahatinden memleketine döndüğünde annesi sağdı. *Kahire*'den memleketine dönünce, *Kahire*'de iken tanışıp ahbab olduğu İbrahim Şevket Kemal'in kız kardeşi Esmâ Aliye Hanım ile 20 Mayıs 1905 yılında evlenir. Musa Efendi'nin Esmâ hanımdan altısı kız, ikisi oğlan sekiz çocuğu dünyaya gelecektir. Sekiz çocuktan ikisi bebekken ölmüş, diğerleri Meryem (1907–1993), Zeynep (1908–1967), Muhammed (1909–1942), Hind (1911–1962), Ahmet (1912-?) ve Fatıma (1918-). Bunlardan sadece en küçük çocuğu, Fatıma Tahircanova hayatta olup *Petersburg*'da yaşamaktadır.¹⁷

Musa Carullah yapmış olduğu seyahatlerden elde ettiği bilgileri yeterli görmediğinden ötürü, hanımını annesinin yanına bırakıp *Petersburg*'a (Leningrad) giderek *Rus Hukuk Fakültesi*'ne kaydolmuştur.¹⁸ Bir taraftan derslere devam etmiş diğer taraftan *Kazan*'da misafir olan Fas'lı büyük âlim ve edip Ahmed eş-Şankîti (1872–1913) ile tanışmış ve beraber cahiliye şairlerinden Tarafe b. Abd'in (v. 564 m) meşhur divanı üzerinde çalışarak Arap dili edebiyatı bilgisini arttırmaya gayret etmiştir.¹⁹

Musa Cârullah memleketine hizmet etme aşkıyla döndüğünden ötürü Kur'an'la ilgili bilgilerini yaymak amacıyla 1905 yılında ilk eseri olan *Tarihi'l-Kur'an ve'l-Mesâhif*'i yayınladı.²⁰

Târihu'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif eserindeki Kur'an ilimleri konusundaki risalesi, sahabe zamanında yazılan mushaflar meselesini ele alıyordu. Daha ilk çalışmasında doğrudan doğruya devrinin temel akide olarak algılanan inaçları tarihçilerin ve muhaddislerin birçok görüşünü eleştirdiğini müşahade etmekteyiz. Bu

¹⁶ Bigiyef, *el-Lüzûmiyat tercümesi*, Şeref Matbaası, Kazan 1907, s.2; Kanlıdere, *Rusya Türklerinden Musa Carullah Bigi*, s.4; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.17.

¹⁷ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.11; Görmez, *Musa Carullah*, s.24.

¹⁸ Ancak Bigiyef'in Felsefe Bölümünde öğrenci olduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır. Bkz. Rahimkulova, "Medrese "Husayniya" v Orenburge", s.42; Hayrutdinov, *Musa Carullah* s.17.

¹⁹ Taymas, *Musa Carullah*, s.9; Görmez, *Musa Carullah*, s.25; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.17.

²⁰ Bigiyef, *el-Lüzûmiyat tercümesi*, s.2; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.18.

eserinden sonra medreselerde tedris olunur düşüncesiyle fıkıh ve hadis konusundaki “*Buluğü’l-Meram min Edilleti’l-Ahkâm*” adlı kitaba “*Ifâdâti’l-Kirâm fî Şerh-i Buluğü’l-Merâm*” adında bir şerh yazmıştır.²¹

C. Musa Carullah’ın Siyasi ve İctimai Faaliyetleri

1905 yılında Rus ihtilâli vuku bulur. Bu ihtilâl bütün Müslümanlara olduğu gibi Kazan Türklerine de bazı hak ve hürriyetler getirmiştir. Musa Carullah bu fırsattan istifade ederek sesini kitlelere ulaştırmak için gazeteciliğe başlamış. 1906’da radikal modernist bir çizgide olan *el-Asru’l-Cedid* (Uralsk, Ocak 1906-Ocak 1907) ve ılımlı olan *Vakit* gazetelerinde de makaleler yazmıştır. Arkadaşı Kadı Abdurreşid İbrahim (1857–1944) ile işbirliği yaparak *Ülfet* (Petersburg, Aralık 1905-Haziran 1907) gazetesini çıkarmıştır. Gerek *Ülfet* gazetesinde gerekse Arapça olarak yayınlanan *Tilmiz*, *Vakit*, *el-Asru’l-Cedîd* ve *el-İslâh* (Kazan, Ekim 1907-Temmuz 1909) gazetelerindeki günlük yazıları, Kazan Müslümanları arasında fikrî uyanmanın hızlanmasına yol açmıştır.²²

Bu yenilikçi gazete ve dergilerde Carullah Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri, insan hakları, mektep ve medreselerin ıslahı gibi konularda birçok yazılar yayımlamıştır.

1905’ten itibaren *Rusya*’nın Türk asıllı aydınlarının başlattığı siyasi faaliyetlere Musa Carullah aktif olarak katılmış ve gerçekleştirilen beş büyük kurultayın hepsinde hazır bulunmuştur. Ocak 1906’da *Nijni Novgorod*’daki 2. kongrede başkâtiplik yapmış, toplantı zabıtlarını kitap haline getirerek “*İslahat Esasları*” adı altında yayınlamıştır. Bu kitap o dönemde yapılan kongreler hakkında en sağlam kaynaktır. 16–21 Ağustos 1906’da *Nijni Novgorod*’da yapılan umumî müslümanların üçüncü kurultayında “Müslüman İttifakı” adında bir siyasi partinin kurulmasına karar verilmişti. Partinin 15 kişilik komitesine Musa Carullah da seçilmiştir.²³

²¹ Bigiyef, *el-Lüzûmiyât tercümesi*, s.2; Kanlıdere, *Musa Carullah*, s. 5.

²² Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.11–12; Hee-Soo-Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu’ya Yayılması*, TDV Yayınları, Ankara 1988, s. 237; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.18.

²³ Nadir, *Devlet, Rusya Türklerinin Millî Mücâdele Tarihi*, Ankara 1985, s.76; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.18.

1907 yılında Lenin önderliğindeki Rus hükümeti tarafından verilen bu hürriyetler tekrar alınmaya başlanmış ve *Ülfet Gazetesi* diğer gazetelerle birlikte kapatılmıştır. Kadı Abdurreşid İbrahim (1857–1944) *Japonya*'ya kaçmış ve Musa Carullah'ın gazeteciliği de böylece sona ermiştir.²⁴

Daha önce Sovyet hükümeti tarafından Sovyetlerdeki Müslüman Türklere tanınan hürriyetlerin geri alınma döneminden sonra Musa Carullah'ın yoğun telif dönemi başlamıştır. O, *Kazan* şehrine gelerek *Şark Kütüphanesi*'si sahibi Ahmed İshâkî Efendi ile tanışır ve dinî, içtimai mevzular üzerine kaleme aldığı birçok eseri peş peşe yayımlar. Meşhur Arap filozof ve edip Ebu'l-Ala el-Maarri'nin (368/978–444/1052) “*el-Luzumiyyat*” adlı manzum eserinden seçerek çıkardığı, fikir hürriyeti telkin eden beyitlerinin tercümesini içine alan eser bunların arasındadır.²⁵ Bundan sonra el-Cezerî (753–833)'nin *Şerhu Tayyibati'n-Neşr fi Kıraati'l-'Aşr* eserini ve hükümlerin istinbatında lafızlardan çok Şâri'in gaye ve maksatlarını esas alan, İslâm hukuk felsefesini en güzel şekilde ortaya koyan Endülüslü âlim, fakih Ebu İshak eş-Şatibi'nin (v. 790/1388) “*el-Muvafakat*” adlı meşhur eserine mukaddime yazarak eseri dipnotlarla tahkik edip neşrederek İslâm dünyasına kazandırmıştır.²⁶ Musa Carullah bu dönemde 1917 Ekim ihtilâline kadar yirmiye yakın eser yayımlayarak bir İslâm literatürünün oluşmasına katkıda bulunmayı amaçlamıştır. Yine bu dönemde, baş müftü olan Rızaeddin b. Fahreddin Efendi'nin (1858–1936) isteği üzerine Rusya Müslümanları için *Mecelle-i Ahkâmı Şer'iyye*'nin hazırlanması görevi uhdesine verilmiştir. Kanaatimizce Musa Carullah'ın “*Kavaid-i Fıkhiyye*” adlı eseri bu mecellenin bir ön hazırlık çalışmasını oluşturmaktadır.²⁷

1908 senesinde Carullah “*Edebiyât-ı Arabiye ilâ Ulûm-ı İslâmiyye*” adlı eserini bastırır. Eserinde medreselerin eğitim sistemini eleştirerek çözüm yollarını önermiştir. Bu çalışma 2000 yılında Tatarca'ya tercüme edilerek *Kazan*'da İman yayınevi tarafından bastırılmıştır.²⁸

²⁴ Togan, Zeki Velidi, “Musa Carullah Mesleği, Şahsiyeti ve Eserleri”, *Tasvir Gazetesi*, İstanbul 23 Eylül 1947; Görmez, *Musa Carullah*, s.27; Hee-Soo-Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması*, s. 244; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.18.

²⁵ Bigiyef, *el-Luzumiyyat*, s. 2–4; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.19.

²⁶ *Şûra*, yıl 1, sayı 10, Kazan 1909, s.315; Görmez, *Musa Carullah*, ss.62–63, 71; Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.150–151; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.20.

²⁷ *Sirât-ı Müstakîm*, sayı 105 (26 Ağustos 1326), s.16; Mardin, Ebu'l-Ulâ, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946, s.7–8; Görmez, *Musa Carullah*, s.28; Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.153.

²⁸ Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.20–21.

1909 senesinde Musa Carullah İslam tarihindeki ilk hadis eseri kabul edilen İmam Malik'in "*el-Muvatta*" adlı eserini yeniden neşretmiştir.

Aynı yıl Carullah Kazan Müslümanlarına Kur'ân baskılarında hataların olduğu ile ilgili bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmanın detayları daha sonra "*Tashih Hat Rasm al-Kur'ân*" adı altında basılmıştır.

Carullah'ın Kur'ân baskılarında hataların olduğu tespiti büyük bir yankı uyandırmış. Neticesinde 10 kişiden oluşan bir komisyon kurulmuş. Bu komisyon Mart ayından Haziran ayına kadar çalışmasını sürdürmüştür. Çalışmaların sonunda komisyon raporlarında Kazan baskılarındaki hatalardan hariç, İstanbul, Kahire ve Hindistan baskılarında da hataların tespit edildiği sonuç bildirgesinde yer almıştır. Komisyon yapmış olduğu bu çalışmayı diğer İslam ülkelerindeki âlimlerle ve müftülüklerle de paylaşmıştır.²⁹ Kur'ân baskılarında hataların olduğu meselesine kendi döneminde Şehabuddin Mercânî (1818–1889) de değinerek bu mesele ile ilgili "*Tashih Mushaf*" adlı bir risale yazmıştır.³⁰

1910 yılında Musa Carullah yeni metotla eğitim veren medreselerden, *Hüseyniye Medresesi*'nde Arapça, Dinler Tarihi, Fıkıh ve Psikoloji derslerini vermek üzere *Orenburg*'a davet edilmiş. Ancak medresede verdiği Dinler Tarihi derslerinde meşhur sufilerden Kuşeyrî (986–1072), Muhyiddin İbn Arabî (1165–1249), Mevlana Celaleddin Rumî (1207–1273), İbn Teymiye (1263–1328) ve İbn el-Kayyim el-Cevziye (v.1350)'nin eserlerinde görülen "Allah'ın rahmetinin umumî olduğu" görüşünü işleme, bunları *Orenburg*'da Rızaeddin b. Fahreddin'in çıkardığı *Şûra Dergisi*'nde makaleler halinde yayımlaması ve bilhassa "Orenburg Cemiyet-i Hayriye" salonunda halkı aydınlatmak maksadıyla verdiği konferanslar kadimci (gelenekçi muhafazakâr) taraftarlarının tepkisini toplamıştır. Medrese müdürü ve hocaları, medresenin içinden ve halk tarafından gelen baskılara dayanamayarak onun aleyhinde büyük bir kampanya başlatmışlardır. Bir kaç imam, onun dersleri hakkında gazete ve dergilerde aleyhte şiddetli yazılar yazdılar. Bu tepkiler sonucunda Musa Carullah 1910 yılı başlarında medreseden ayrılmak ve *Orenburg*'u terk etmek zorunda kalmıştır.³¹ Carullah medresedeki öğretmenlik görevinden ayrılmasına

²⁹ Bigiyef, "Tashih Rasm Hat Kur'ân", *Yanı Vakit*, 13 Haziran, Orenburg 1909, s.3–9; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.21.

³⁰ Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.21.

³¹ Taymas, "Sovyetler Diyarında Görüp Geçirdiklerim", *Tasvir*, sayı 1090–1097, İstanbul 11 Ağustos 1948, s.2; Görmez, *Musa Carullah*, s.28–29; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.22–23.

rağmen ortalık yatışmamış ve birçok gazete ve dergide aleyhinde ve lehinde yazılar yazılmıştır.

1910 yılında Musa Bigiyef'in birkaç eseri daha okuyucularıyla tanıştı. İbrahim Ebî Muhammed el-Kâsım eş-Şâtîbî (538–590)'nin Kur'ân âyet ve sureleri ile ilgili “*Şarh Nâzımatu'z-Zuhr*” isimli eserinin neşri ile kendisinin kaleme aldığı “*Kavâid-i Fıkhiye*” de bunlar arasındadır. *Kavâid-i Fıkhiye*'nin birinci baskısı 1910 yılında, ikinci baskısı ise 1927 yıllarında basılmıştır. Carullah'ın bu çalışması Müslümanlar arasında geniş yankı uyandırmıştır.³²

Aynı yılın Haziran ayında Carullah, Lutfullah İshaki ile birlikte *Petersburg*'dan ayrılarak “Batmayan güneşi görmek üzere” *Finlandiya*'ya gitmiştir. “*Uzun Günlerde Rûze*” adlı eserinde de anlattığı gibi, Musa Carullah bu seyahati Kuzey kutbunda akşam, yatsı ve sabah namazı ile oruç meşakkatlerinde isabetli bir içtihadı varmak için gerçekleştirmiştir.³³

1911 yılında Musa Bigiyef'in okurları “*Rahmet-i İlahiye Burhanları*” ve “*İnsanların Akideyi İlahiyelerine Bir Nazar*” eserleriyle tanışmış oldular. Bu kitaplar okurlar nezdinde farklı kabul gördü. Rusça olarak yayımlanan *Mir İslama* isimli gazete ve Ceditçiler Bigiyef'in bu eserlerindeki görüşlerinden memnunken, kadimciler Musa Carullah'ı eleştiri topuna tutmuşlardır. Carullah'ı en sert eleştirenlerden biri Osmanlı şeyhülislamı olan Mustafa Sabri Efendi olmuştur.³⁴ “*Rahmet-i İlahiye Burhanları*” eseri Hayrutdinov Aydar Beyefendi tarafından 1999 senesi Tatarca'ya tercüme edilerek Kazan Üniversitesi Neşriyatı arasında *Kazan*'da bastırılmıştır.

1912'de Türkiye basınında çıkan haberlerden, Musa Carullah'ın fikirlerinin *Türkiye*'de de tesirini gösterdiği görülüyor. Eserlerinin geniş ölçüde okunmasından telaşa kapılan “Bâb-ı Meşihat”, zararlı fikirleri yaydığı gerekçesiyle bazılarının yasaklanması için *Dâhiliye Nezareti*'ne fetva göndermiş, “*Rahmet-i İlahiye Burhanları*”, “*İnsanların Akide-i İlahiyelerine Bir Nazar*”, “*Uzun Günlerde Rûze*”, “*Kavâid-i Fıkhiyye*” adlı dört eserinin “küfriyatı muhtevi” olduğu ve bu sebeple toplatılması gerektiği bildirilmişti.”³⁵ “Meşihatın bu girişimi, Carullah'ın eserlerine

³² Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.24.

³³ Bigiyef, *Uzun Günlerde Rûze*, Elektro-Tipografiya Ümid, Kazan 1911, s.1–10; Görmez, *Musa Carullah*, s.30; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.24.

³⁴ Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.25.

³⁵ “Dâire-i Meşihatte”, *Tanin*, no:1563, 25 Mart 1329, s. 2, 6; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.25.

olan ilgiyi daha da arttırmış oldu. Bilhassa öğrenciler onun eserlerine ilgi gösteriyordu. 1912 yılının Nisan ayında Bâb-ı Meşîhat, bu dört eser hakkındaki yasaklama emrini, Dâhiliye Nezareti Meşihatın iş'ârını kabul etmediğinden dolayı geri aldı. Carullah, yasağın kalkmasından sonra *Vakit Gazetesi*'ne yazdığı bir yazıda Osmanlı şeyhülislamlığını sert bir dille eleştirmiştir.³⁶

1912 senesinde Fars şairi olan Hafız Şirazî'nin "*Divân-ı Hâfız tercümesi*" eserini yayımlayan Carullah, aynı yıl "*Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*" adıyla genel bir başlık altında birçok makale yayımlar. Bu makalelerinde o Müslümanların geri kalmışlık sebeplerini ve çözüm yollarını işlemiştir.³⁷ Yine aynı yıl Bigiyef'in evinde misafir olarak belli bir süre kalan Tatar şairi Gabdullah Tukay, Carullah'ın çok yoğun bir gündemi olduğundan hayretle bahseder.³⁸

1913 yılında yeniden yayıncılığa ağırlık veren Carullah, *Petersburg*'da Emanet Matbaasını kurar. Şimal Türklerinin en büyük edibi olarak bilinen Ayaz İshaki (1878–1954) ile birlikte matbaasında *İL* adlı bir gazete çıkarır.³⁹ Carullah ilk birkaç sayıda yazılar yayınladıysa da, onun daha sonraki sayılarda yazı yazmadığı görülmektedir. Kur'ân tercümesini bu matbaada yayımlamayı düşündüyse de, bu çalışma bazı sebeplerden ötürü bir türlü çıkmamıştır.⁴⁰

1914 yılında Bigiyef'in "*Mülâhazalar*" ve "*Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*" adlı iki eseri neşredilir. Carullah bu eserlerinde tanınmış Tatar ilahiyat düşünürlerden Rızaeddin Fahreddin ve Ziyaeddin Kamali (1873–1942)'nin eserlerini eleştirmiş. Kanaatimizce Bigiyef'in bu iki çalışması İslam dini ve hukukuna dair meselelere bakış tarzını ortaya koymada oldukça yararlıdır.⁴¹

Musa Carullah aynı yılın Haziran ayında toplanan Rusya Müslümanları dördüncü kurultayına katılır. *Rusya*'nın her tarafından gelen Türk delegelerden oluşan bu kongreye Musa Carullah'ın yanısıra İdil-Ural bölgesinin önemli

³⁶ Bigiyef, "Teessüf Etmiştim Artık Anladım", *İslâm Dünyası*, Yıl 1, Sayı 10, 10 Şaban 1331/ 4 Temmuz 1329, s.149–155.

³⁷ Bigiyef, "Buduşii Musulmanstva", *Mir İslama*, cilt 2, sayı 4, Peterburg 1913, s.327–41; Carullah, "Halk Nazarına Birniçe Mesele", *Türk Yurdu*, sayı 32 (24 Kânuni sani 1328), s. 252–56; sayı 34 (21 Şubat 1328), s.311–13; sayı 36 (23 Mart 1329), s.373–80; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.26.

³⁸ Beker, K., *Tukay Peterburgta*, Kerimovlar Matbaası, Orenburg 1914; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.26–27.

³⁹ "Türklük Şuûnu: Musa Efendi'nin Yeni Matbaası", *Türk Yurdu*, cilt 5 (İstanbul 1329) s.912; "Türklük Şuûnu: İl", *Türk Yurdu*, cilt 5, sayı 2 (İstanbul 1329) s.1008; Görmez, *Musa Carullah*, s.30.

⁴⁰ Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.73.

⁴¹ Bigiyef, *Mülâhaza*, Tipografiya M. A. Maksutova, Petersburg 1914, ss. 9–10, 20–25; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.27.

şahsiyetlerinden Sadri Maksûdi (ARSAL), Rizaeddin Fahreddin ve Ali Merdan da katılmışlardır.⁴²

1915 yılında Bigiyef “*Islahat Esasları*” adlı eserini neşreder. Bu eserde 1904–1905 yıllarına ait Müslüman Kongrelerle ilgili dökümanlar yer almaktadır. Bu eser o dönemde gerçekleştirilen kongreler hakkında en güvenilir belgeleri içermesine rağmen ne yazık ki politik takibe takılmasından ötürü piyasaya çıkamamıştır. Ertesi sene Carullah’ın “*Zekât*” ve “*Şeriat Esasları*” adındaki eserleri neşrolunur. Bunların dışında Musa Bigiyef Tatarca’ya Rus kanunlarını tercüme ederek “*Hukuk-ı Esasiye*” adı altında bastırır.⁴³

Carullah, Matematik ve Astronomiye büyük ilgi duyduğundan, Alimcan el-İdrisi’nin belirttiğine göre, onun aynı zamanda *Rus İlm-i Heyet* (Astronomi Cemiyeti) azaları içinde yer alır. Ay ve güneş tutulmalarını, yakından takip etmek için Bigiyef ilmi seyahatler yapmaktan da geri durmamıştır.⁴⁴

1. Musa Carullah’ın Bolşevik İhtilâlinden Sonraki Faaliyetleri

1917 yılının Mayıs ayında toplanan Rusya Müslümanları beşinci büyük kongresine Musa Carullah da katılır. Kongrede “İslâm’da Kadın Hakları” sunduğu tebliğ büyük gürültülere yol açsa da, hararetli tartışmalardan sonra kabul edilir.

Bu kongrenin divan başkanlığına seçilen on iki kişi arasında Musa Carullah da seçilir. Ayrıca on kişiden oluşan Milli Şura’ya da seçilen Carullah, müftülüğe aday olarak gösterilen beş kişi arasında da vardır. Bunların arasından Alimcan el-Bârûdi oy çokluğu ile müftü seçilir.⁴⁵

Bir taraftan siyâsî ve içtimaî faaliyetlere katılan Musa Carullah, diğer taraftan ilmî çalışmalarını da sürdürmüştür. Kendi ifadesiyle 1905–1914 yılları arasında yirmi beşten fazla kitap yazmıştı. Bunların arasında 2 ciltlik “*Fıkhu’l-*

⁴² Bigiyef, *Mûlahaza*, s.20–21; *Türk Yurdu*, cilt 3, sayı 3 (İstanbul 1331) s.256; Görmez, *Musa Carullah*, s.30.

⁴³ Bigiyef, *Zekât*, M. A. Maksudova Matbaası, Petrograd 1916, s.2; Taymas, “Sovyetlerde Görüp Geçirdiklerim”, 20 Ekim 1948; Abdullah-Battal, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.17; “Matbu Eserler: Zekât”, *Şûra*, cilt 10, sayı 9 (10 Mayıs 1917), s.211; Rahimkulova, “Medrese “Husayniya” v Orenburge”, s.43; Hayrutdinov, s.27.

⁴⁴ İdrisi, “Musa Carullah Efendi Bigi”, *Türk Kültürü*, yıl xxv, sayı 288 (Ankara Nisan 1987); Görmez, *Musa Carullah*, s.31.

⁴⁵ “Rusya Müslümanlarının Müftü ve Kadılar İntihabı ve İlk Kadın Kadı”, *Türk Yurdu*, cilt 12, sayı 12 (2 Ağustos 1917) s.3534; Devleştin, Tamurbek, *Sovyet Tataristanı*, Çev. Mehmet Emircan, Kültür Bakanları Yayınları, Ankara 1981, s.126; Görmez, *Musa Carullah*, s.31.

Kur'ân” da vardır. Ancak bu eser zaman içerisinde kaybolarak araştırmacıların eline geçememiştir.⁴⁶

Musa Carullah'ın siyasi hayatı 1905 inkılâbı ile başlayıp 1917 Bolşevik İhtilâli ile daha aktif olmuştur. Başlangıçta bu ihtilâli, istibdat ve esaretin sonu, hürriyetin ilanı olarak gören Carullah, bir müddet sonra ihtilâlin ilk devresi kapanıp yeni bir esaret devresi başlayınca, bu konuda yanıldığının farkına varmıştır. Yüzlerce aydın ölüm korkusuyla *Rusya*'yı terk ederken Carullah cemiyet ve halk için bu rejimden bazı faydalar koparmanın mümkün olabileceğini, *Rusya*'yı terk edip ülke dışına gitmektense halkla beraber bulunmanın daha hayırlı olacağını düşündüğü için *Rusya*'da kalmayı tercih etmiştir.

İhtilâlin getirdiği ilk özgürlük havası sayesinde “*İslahat Esasları*” adlı kitabını yayımlama imkânı elde eden Carullah, bu sayede kitapta belirttiği düşüncelerin hayata geçeceği düşüncesinin bir yanılığdan ibaret olduğunu tanıyan özgürlükler kısıtlanmaya başlayınca anlamıştır.⁴⁷

Musa Carullah 1919-1920'de yurtlarından sürülüp *Moskova*'ya gelen Hint Müslümanlarına destek olmaya çalıştı. Carullah'ın ifadelerinden, bu sırada *Rusya*'yı dolaşmakta olan Hindistan Müslümanlarından Urdu, İngiliz, Arap ve Fars edebiyatlarına aşina ve aynı zamanda şair olan Mevlana Bereketullah Sahip ile görüştüğünü ve bu zatı *Petersburg*'daki evinde misafir ettiğini öğreniyoruz. Onun Bereketullah ile *Moskova*'da aylarca beraber kaldıklarını ve 1919–1920 yıllarında Rusya vilayetlerinde beraberce seyahat ettiklerini de öğreniyoruz.⁴⁸ Carullah, yine bu sıralarda, İngilizlerin siyaseti sonucunda yurtlarından sürülen ve *Moskova*'ya gelen Hind Müslümanlarından Mevlana Ubeydullah, Ebu Said el-Arabî, Mevlana Abdürrab, Mevlana Abdülcebbar, Mevlana Abdüssettar, Raca Pürtâb gibi şahıslarla sık sık görüşerek onların bilgi ve fikirlerinden istifade etmiştir.⁴⁹

Bununla birlikte Musa Carullah, Müslüman eğitim kurumları için yeni eğitim programı ve kendi medresesini açma meseleleri üzerinde yoğun çalışma içerisinde girmiş, ancak kendi medresesini açmaya bir türlü imkân bulamamıştır. Carullah daha

⁴⁶ Bigiyef, “Dinî-İçtimaî Meseleler: İlave”, *Şûra*, Yıl 7, Sayı 24–11 Safer 1333/15 Dikabr, Orenburg 1914, s.745; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.26.

⁴⁷ Görmez, *Musa Carullah*, s.32.

⁴⁸ Bigiyef, *Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Nurları Huzurunda Hâtun*, Matbaa adı yok, Berlin 1933, s.14–15; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.28.

⁴⁹ Bigiyef, *Hâtun*, s.17–18; Görmez, *Musa Carullah*, s.33; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.28.

sonra Çin’de ve Türkiye’de yaşarken tekrar medrese açma teşebbüsünde bulunsa da, onun bu girişimi olumlu bir sonuç vermez. Ancak 1946 yılında Hindistan’da iken bu fırsat tekrar eline geçse de sağlığı buna engel olmasından ötürü yine başarılı olamaz.

16–20 Eylül 1920 tarihleri arasında Ufa şehrinde binlerce kadın ve erkeğin katıldığı Ufa Kongresine iştirak ederek, Ziyaeddin Kemali ve Kırım Müftüsü İbrahim Efendi’nin konuşmalarından sonra Carullah Rusya Müslümanlarının Halifeye bağlılıklarını resmen ilan etmişti. Kongre aynı zamanda, “Bilhassa mazlum Şark milletlerini ve emperyalistler tarafından zulüm ve tahkir edilmekte bulunan mazlum halkları hilafetin tecelligâhı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin himaye edeceği ümidini izhar” etmiştir.⁵⁰

Musa Carullah, bu sırada hacmi küçük fakat önemi büyük ve çok iddialı bir eser olan “Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne Müracaat” adlı eserini kaleme almıştır. Bu eserinde O, son ümidini bağladığı T.B.M.M.’ne İslâm ve Müslümanlar lehine yön vermeye çalışıyordu. 1921’de Türkistan’a gelen T.B.M.M. üyesi Soysallı İsmail Suphi Bey’e bu eserini vererek Mustafa Kemal’e takdim etmesi ricasında bulunmuştur.⁵¹ Suphi Beyin anlattığına göre, kendisi bu eseri Mustafa Kemal Paşa’ya ulaştırmış, ancak Mustafa Kemal tarafından esere fazla alaka gösterilmediğinden ötürü eseri geri almıştır.⁵²

“Musa Carullah bu dönemde Bolşevik öncülerinden olup da sonradan Komünist Partisi liderleri ile birlikte idam edilen Buharin’in “Azbuca Kommunizma” (Komünizmin Elifbâsı) adlı eserine karşılık 236 maddelik Anayasa niteliğini taşıyan “İslâmiyet’in Elifbası” adını verdiği bir eser hazırlamıştır. Bu eserin ilk 68 maddesi Rusya Müslümanlarının hallerine ve ihtiyaçlarına dair, diğer 168 maddesi ise bütün Müslümanları ve İslâm ülkelerini ilgilendirmektedir. Hilafet, insan hakları, savaş hukuku, sözleşmeler, kadın hakları gibi başlıklar bunlardan bazılarıdır. Bu maddeler 1920 yılında yazılmış; Ufa Kurultayından sonra da birçok toplantıda okunmuş; nüshaları çıkarılıp İslâm memleketlerine dağıtılmış; Türkistan, Kâşgar, Afganistan ve Türkiye matbaalarına gönderilmiş, ancak bastırılması mümkün olmamıştır.⁵³

⁵⁰ Tanin’den *Yeni Kafkasya*, yıl 1, sayı 2 (İstanbul 1339) s.16; Görmez, *Musa Carullah*, s.33.

⁵¹ Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli*, İstanbul 1945, s.415; Görmez, *Musa Carullah*, s.33.

⁵² Balaban, “Musa Cârullah: Hayât-ı Felsefesinden Birkaç Çizgi Eserleri” , *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.1, İstanbul 1954, s.178; Görmez, *Musa Carullah*, s.34; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.28.

⁵³ Taymas, “Sovyetde Görüp Geçirdiklerim”, s.19; Abdullah-Battal, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.18–19; Görmez, *Musa Carullah*, s.34; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.28–29.

Nihayet Carullah 1923 yılında 236 maddenin önüne uzunca bir mukaddime koyarak, bastırılması ricasıyla *Finlandiya*'ya yerleşen Kazan Türklerinin İmamı Veli Ahmet Hakim Efendi'ye göndermiştir. Eser müellifin isteği üzerine “*İslâm Milletlerine Dinî Edebî İçtimâî Siyasî Meseleler Tedbirler Hakkında*” adı altında *Berlin*'de 1923 yılında bastırılmıştır. Eserin muhtevası, müellifini en az Sovyet zindanlarında çürütmeye yeter mahiyette iken, o sıralarda *Berlin*'de yaşayan Sovyet rejimi muhalifi siyasî mülteci Ayaz İshâkî'nin eser basılırken tashih görevini üstlenmesi bazı notlar ilave etmesi işi büsbütün karıştırmış ve Carullah bu sebeple *Petrograd*'dan *Moskova*'ya götürülerek hapsedilmiş, kendisiyle birlikte birçok Müslüman da tutuklanmıştır.”⁵⁴

1920 yılının sonunda Bolşevik işgalinin ardından Carullah *Buhara*'ya giderek orada yapılan kültürel yıkıma şahit olmuştu. 1921'de Sovyetler aleyhine çalıştığı iddiasıyla *Taşkent*'te Taşkent Çeka'sı tarafından tutuklanmış ve on bir ay hapis yattıktan sonra dostlarının müdahalesiyle kurtulabilmiştir. Daha sonra *Leningrad*'a dönen Carullah oradaki büyük camide bir süre imamlık yapmıştır.⁵⁵

Yine bu yıllarda, komünist idarenin İdil boyundaki bütün medreseleri kapatmasından sonra, Musa Carullah *Astrahan* şehrinde bir medrese açmak için müsaade aldıysa da, Bolşeviklerin dine karşı mücadelesi onun bu projesinin gerçekleşmesini engellemiştir.⁵⁶

“Musa Carullah 1925 yılı Ekim ve Kasım aylarında *Kırım*'a seyahat ederek bir nebze dinlenmeye çekilmiş, Kırım halkı ve hocaları ile çeşitli ilmi sohbetler düzenlemiştir. Kendisine sorulan rakı ve şarabın İslâm'daki hükmü vs. konularda halkı aydınlatmaya yönelik çalışmaları bu döneme rastlamaktadır. Aynı konularda *Akmescit*'te çıkan *Asrî Müslümanlık* dergisinde makaleler yayınlamış, “*Müskirat Meselesi*” adlı eserini burada hazırlamıştır.”⁵⁷

“1926 yılında *Ufa Diniye Teşkilatı*, *Mekke*'de gerçekleşecek olan *Bütün Dünya Müslümanları Kongresi*'ne davet edilmiştir. Ruslar yedi kişilik bir heyetle birlikte Musa Carullah'ın da iştirak etmesine izin verilmiştir. O bu kongreye

⁵⁴ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.19; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.29.

⁵⁵ Âzerî, “Musa Carullah Efendinin Tevkifi”, *Yeni Kafkasya*, Yıl 1-15 Kânunievvel, Sayı 6, İstanbul 1339, s. 9; Kanlıdere, “Musa Carullah” md., 31, 214.

⁵⁶ İsimli, “Musa Efendi Bigi”, *Yana Milli Yul*, Yıl 3, Sayı 12, Berlin 1931, s. 13.

⁵⁷ Bigiyef, *Şeriat-ı İslâmiye Nazarında Müskirât Meseleleri*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1927, s.1; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.29.

Kaşgarlı Müslümanlardan aldığı vekâletle bağımsız delege sıfatıyla katılmıştır. Carullah'ın özelliği, katıldığı bu tür toplantılara bir gazeteci gibi takip edip sonra aldığı notları ve edindiği bilgileri neşretmesidir. Bu kongreden sonra da “*el-Mü'temeru'l Mekki ve Küllü ma Cera fihi ve Küllü Mesailihi*” adında bir risale neşreder.”⁵⁸ “Dönüşte Carullah heyetten ayrılarak *İstanbul*'a, oradan da *Ankara*'ya uğrar. *Ankara*'da Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşü Bey'le sohbet etme imkânı bulur. *T.B.M.M.*'ye dört beş saat katılarak meclis müzakerelerini dinler. Başbakan İsmet Paşa tarafından da kabul edilir. Bu sırada *İkdam Gazetesi* muhabiri ile yaptığı söyleşiden Carullah'ın aynı zamanda *Kahire*'de yapılacak *Hilafet Kongresi*'ne de davetli olduğunu öğreniyoruz.”⁵⁹ Musa Carullah bu kongreden sonra da *Mısır*'da yapılacak Hilâfet Kongresine davetli olarak gider.

Carullah 1927 yılında hacca gitmek için izin alır. Hacca giderken tekrar *İstanbul*'a uğrar, *Kırım*'da hazırladığı “*Müskirat Kitabını*” *İstanbul*'da bastırır. Hacc'dan sonra *Kudüs*'e geçerek burada yapılan 2. *Hilafet Kongresi*'ne katıldığını “*el-Veşia*” adlı eserinden öğreniyoruz.⁶⁰

Bu tarihten sonra Carullah artık Komünist rejiminden hiçbir fayda gelmeyeceğini anlamıştı. Onun gibi *Rusya*'yı terk etmeyip, Türklere öncülük yapan fikir babaları bir bir yakalanıyor, kimisi zindanlara, kimisi *Sibirya*'ya sürgüne gönderiliyordu. *Rusya* hükümetinden göç etmek için izin alamayınca mücadelesini devam ettirmek için daha serbest bir ortama hicret etme kararı alır. 1930 yılının Kasım ayında kendi ifadesiyle “Kerimelerini, oğullarını, rahmetli, hürmetli analarını menfaların şiddetli, zilletli azapları içinde bırakarak”, tek başına *Rusya*'yı terk etmiştir.⁶¹

⁵⁸ Bigiyef, *Kur'an-ı Kerim Âyet-i Kerimelerinin Mu'ciz İfadelerine Göre Ye'cuc*, Matbaa yeri yok, Berlin 1933, s.27; Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.23.

⁵⁹ *İkdam* (Gazetesi), İstanbul 18 Mayıs 1926), s.1; *Yana Millî Yol*, yıl 3, sayı 7 (Berlin1931), s.22; Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.23; Görmez, *Musa Carullah*, s.39; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.30.

⁶⁰ Bigiyef, *el-Veşia fi Nakdi Akaidi's-Şia*, Matbaatü'l-Kancı, Kahire 1935, s. 34; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.30.

⁶¹ Bigiyef, *Hatun*, s.1; Musa Carullah, *el-Veşia*, s.23.

2. Sovyetler Birliğinden Ayrılması ve Sürgündeki Hayatı

Musa Carullah 1930 senesi Kasım ayında arkadaşlarının yardımıyla önce gizlice *Türkistan*'ın Rusya hududundaki yakın bir şehri olan *Simhâne*'ye geçerek oradan bir tüccarın deve kervanına katılarak *Kaşgar*'a gider. Amacı bu şehrin medreselerinde görev alarak buraya tamamen yerleşmek olsa da Çin hükümetinin yasağı ile karşılaştığından ötürü yerleşemez. *Kaşgar*'a yerleşemeyince dört ay süren bir at yolculuğu ile *Küçük Pamir* yaylasını aşarak *Afganistan*'a gider.

Afganistan'da Nadir Şah'ın hüsn-ü muamelesi ile karşılaşan Musa Carullah, burada kırk gün kaldıktan sonra şahın yardımıyla edindiği bir pasaportla *Hindistan*'a, *Bombay*'a geçer. Talebelik yıllarında da bir müddet burada kaldığı için eski dostlarının yanında misafir olur. Carullah'ın esas gayesi *Bombay*'dan *Mısır*'a geçmektir. Nihayet o 1931 yılında *Hindistan*'dan *Mısır*'a geçmeyi başarır. *Mısır*'da Carullah'ın ilk yaptığı iş 1920'lerde kaleme alıp Mustafa Kemal'e takdim ettiği “*Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne Müracaat*” adlı eserini bastırmak olur.⁶² Zira Carullah muhtemelen hâlâ Müslümanların kurtuluşu için *Türkiye*'deki Büyük Millet Meclisi'nden bir şeyler ümit ediyordu. Bu arada Carullah'ın *Berlin*'e, oradan da *Kudüs*'e gittiği anlaşılmaktadır.⁶³ Sovyetlerden gizlice çıkışından bir sene sonra yani 1931 yılının Kasım ayında *Finlandiya*'ya gider. Bir süre sonra *Romanya* üzerinden geçerek *Ankara*'ya gelir ve 1932'deki *Birinci Türk Tarih Kongresi*'ne katılır.⁶⁴

Carullah 1933'te *Berlin*'e geçerek burada Arap harfli bir matbaa kurarak dört eser yayınlar: 1. “*Hatun*”, 2. “*Ye'cûc*”, 3. (Abdürreşid İbrahim'in) “*Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*”, 4. “*Kur'an Maddelerinin Sarfi*” (Arapça). Bu eserlerin basımına ve matbaanın çalıştırılmasına Finlandiya Tatarlarından İmadüddin Cemal Efendi kendisine maddi yardımda bulunuyordu. *Berlin*'de başka eserlerini basıp basmadığını ve bu matbaanın akıbeti ile ilgili ne olduğunu bilemiyoruz.⁶⁵

Musa Carullah 1934 yılında tekrar *Berlin*'den *Finlandiya*'ya geçer. Kısa bir süre sonra oradan yeni bir doğu seyahatine çıkar. Carullah *İstanbul* yoluyla önce *Irak*'a gidip *Musul*, *Kerkük*, *Kerbela*, *Necef*, *Kûfe* gibi yerleri dolaşır buraların

⁶² Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.28–29; Görmez, *Musa Carullah*, s. 40–41.

⁶³ İsimli, “İslâm Kongresinde”, *Yana Millî Yul*, c. 3, sayı 12, Berlin 1931, s. 12.

⁶⁴ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.30.

⁶⁵ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.30; Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.123; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.31.

tanınmış âlimleriyle tanışıp Şia'nın bazı sahabeleri tekfir etmesi, cihat görüşü, takiyye konusu, mut'a nikâhı, Şia'nın Kur'an'dan bazı âyetleri çıkararak tahrif etmesi, Hz. Ali'nin risâleti veraseti, zalim imama itaat meselesi gibi konularla ilgili sorular yönelterek bilgi teatisinde bulunur. Şii âlimler, Carullah'ın sorularına hemen olmasa da daha sonra yazdıkları bir kitapla cevap vereceklerdir.⁶⁶ Carullah'ın sorularına cevap mahiyetindeki bu kitap Muhsin Amin Abdülhüseyin Şerefüddin el-Amili (1867–1952)'nin kaleme aldığı “*Ecvibetu Musa Carullah*” adlı eserdir. 150 sayfalık olan bu eserde Carullah'ın sorduğu bütün sorulara cevap verilmiş ve 1935'te *Necef*'te, 1936 yılında *Lübnan*'ın *Sayda* kentinde basılmıştır. 1966 yılında da ikinci baskısı gerçekleştirilmiştir.

Musa Carullah *Irak*'tan sonra *İran* şehirlerinden *Meşhed*, *Tebriz* ve *Tegeran* şehirlerini de ziyaret edip, oradaki Şii âlimler ile de ilim alış-verişinde bulunduktan sonra, *Irak*'ın başkenti *Bağdat*'a gider.

Bağdat'ta iken, Carullah'ın kaldığı oda İmam-ı Âzâm'ın kabrine 5–6 metreden uzak değildi. Carullah Ebu Hanife Ravzasında bir süre ikamet etmek istediğinden ötürü odasında iki haftadan fazla itikâfta kalarak gayet mühim kitapları inceleme fırsatı buldu. Onlardan biri 15 ciltlik ve her biri 450 sahife olan “*Tarih-i Bağdad*”, diğeri de 30 ciltlik “*el-Mebсут*” adlı kitaplardır. Carullah Hanefî mezhebi mensubu olduğundan bu kitapları dikkatle okudu ve faydalandı. Yine Musa Carullah Şiiileri daha yakından tanımak için onların kutsal kabul edilen *Necef* şehrinde 26 gün kalır.⁶⁷

Onun *Irak* ve *İran* gezileri bir yıldan fazla sürer. Kendisi bu seyahatlerden çok faydalandığını, fikirlerinde köklü değişikliklerinin olduğunu belirtir. Carullah *Irak* ve *İran*'dan sonra *Suriye*'ye vize aldıysa da *Suriye* hükümeti *Şam* kapılarından onu geri çevirir.

Bağdat'a dönüp Filistin yolu ile hareket etmek için Carullah İngiliz Konsolosluğuna müracaat eder. Konsolosluğun kefalet olarak istediği 60 altını veremediğinden ötürü vizeyi alamaz. Nusaybin istasyonuna kadar gelerek ikinci kez *Suriye*'ye geçmek isteyen Carullah, buradan yine geri çevrilir. Sonunda *Musul*'lu münevverlerin hazırladığı bir planla *Türkiye*'ye geçmeyi başarır. Ancak hudutta

⁶⁶ Bigiyef, *el-Veşia*, s.24–27; es-Seyyid, Abdülhüseyin Şerefüddin el-Musevî, *Ecvibet-i Mesâil-i Cârullah*, Matbaat al-Numan, Necef 1935, 2. Baskı, Lübnan/Sayda 1966; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.32.

⁶⁷ Veli, *Carullah Hakkında Mülâhazalar*, s.16; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.33.

yakalanarak *Cizre* karakolunda nezarete atılır. Dört gün sonra *Mardin*'e getirilerek sorguya çekilir. *Mardin*'den *Adana*'ya, oradan da *İstanbul*'a geçer.⁶⁸

Carullah 1935 yılının sonlarına doğru yarım kalan bazı çalışmalarını tamamlamak için *Kahire*'ye gitmiştir. Onun yaptığı ilk iş *İran* ve *Irak*'taki araştırmalarının ürünü olan “*el Veşia fi Nakdi Akaidi’ş-Şia*” adlı Arapça eserini bastırmak olur. Onun bu eseri *Arabistan* ve *Hindistan*'da olağanüstü bir ilgi görür ve hemen tükenir. Carullah'ın bu çalışması 1980 yıllarına kadar birçok kez basılır. Bu kitap yüzünden Irak hükümeti onun ülkeye girmesini resmen yasaklar. Fakat o bu eseri kendisi Şiilere karşı olduğu için değil, diğer Sünni bölgelerde olduğu gibi, gördüğü yanlışlıkları düzeltmek amacıyla yazdığını ifade eder.⁶⁹ Muhtemelen Carullah'ın yazmış olduğu kitabın tesiriyle, 1930'lu yılların sonunda, İran hükümeti bazı sahabilere lanet okumayı yasaklamıştır.

Musa Carullah'ın bu dönemde *Kahire*'de yaptığı diğer bir ilmî faaliyet de 1905'te bastırmış olduğu “*Tarihu'l Kur'an ve'l Masahif*” adlı eserine ilaveten aynı sahadaki çalışmalarına yeniden başlamış olmasıdır. *Kahire*'ye bu gelişinde Carullah ayrıca “*İslâm'da Mikat ve Takvim*” ile ilgili eserinin yanı sıra üç eser daha yayınlama imkânı bulur. Bunlar “*Nizâmu't-Takvim fi'l-İslâm*”, “*Nizâm'un-Nesi İnde'l Arab ve Eyyamu Hayati'n-Nebi*” adlı eserleridir.⁷⁰

Kahire'de kaldığı zaman zarfında Musa Carullah tanınmış birçok Mısırlı âlim ve yazar ile tanışıp onlarla bilgi taatisinde bulunur. “*Fecru'l İslâm*” yazarı Ahmed Emin, “*Büyük Tefsir*” yazarı ve o dönemin el-Ezher yöneticisi şeyh Mustafa el-Meraği, o dönemin vakıflar bakanı Ali Abdurrâk, Profesör Mansur Fahmi ve Abdülvahhab Azam Carullah'ın sıkça görüşüp görüş alış-verişinde bulunduğu kimselerdir.⁷¹

1937 yılında *Mısır*'dan tekrar *Hindistan*'a giden Musa Carullah *Bombay*'da kısa bir süre kaldıktan sonra *Benares*'e geçer. *Benares*'te Sanskrit dilini öğrenerek “*Muhabaratha*” ile ‘*Dört Veda*’yı asıllarından tetkik etme fırsatı bulur.⁷²

⁶⁸ Bigiyef, *Uzun Günlerde Oruç*, sad. Uralgiray Yusuf, Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 1975, s.15–17; Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.30; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.33.

⁶⁹ Bigiyef, *Oruç*, s.21; Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.126; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.34.

⁷⁰ Hamza, Tahir, “Mâte eş-Şeyh Carullah”, *es-Sakafe*, yıl 1, sayı 57, 28 *Kahire* 1949, s.12–13; Görmez, *Musa Carullah*, s.45–46.

⁷¹ Hamza, “Mâte eş-Şeyh Carullah”, s.13; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.34.

⁷² Veli, *Carullah Hakkında Mülâhazalar*, s.10; Görmez, *Musa Carullah*, s.46.

1938 yılında Carullah Kadı Abdurreşid İbrahim'in davetlisi olarak *Kalküta* yoluyla *Yava*'ya oradan da *Japonya*'ya geçer.⁷³ Kendisi bir taraftan *Tokyo*'da bulunan Türk okulundaki öğrencilere İslâmî ilimler öğretirken, diğer yandan *Tokyo* Camiinde imamlık yapar. Öğrencilerinden biri, meşhur Japon İslâm araştırmacısı Profesör Toshihiko İzutsu'dur.⁷⁴

1938 yılının sonuna kadar Carullah *Tokyo*'da kalır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasından ötürü, *Japonya*'dan ayrılarak *Çin*'e, oradan da *Hindistan*'a gider. *Hindistan*'da iken İngilizler tarafından "siyasî töhmetlerle" tutuklanarak bir buçuk-iki sene, sorgusuz-sualsiz hapisanede çok zor şartlar altında kalır. Daha sonra Carullah *Bhopal* hükümdarı Muhammed Hamidullah Han'ın müdahalesiyle kurtularak, sarayında nezaret altında bulundurulmak şartıyla bırakılır ve 1945'e kadar *Bhopal*'de kalır.⁷⁵

Burada *Bhopal* nüvvabı, kitapçı Şerafeddin el-Kütbi, ulemadan Abdülmesid el-Benarisî ve Ubeydullah el-Peşaverî gibi kimselerin yardımıyla yayın faaliyetlerinin devam eder. *Bhopal*'de Arapça olarak yazdığı 10 kadar kitabını bastırır. *Hindistan*'da yazıp yayımladığı eserleri: "*Sahifetu'l-Ferâiz*", 1944; "*Sarfu'l-Kur'ân*", 1944; "*Hurufu Evali's-Suver*", 1944; "*Tertibu's-Suveru'l-Kerime ve Tertibu'l-Hurufu'l-Evali's-Suver*", 1944; "*Tertibu's-Suveru'l-Kerime ve Tenasubuha fi'n-Nuzuli ve fi'l-Mesahif*", 1944; "*Teminu'l-Hayat-i ve'l-Emlâk*", 1944; "*Kitabu's-Sunne*", 1945; "*el-Bank fi'l-İslam*", 1946; "*el-Kanûnu'l-Medenî fi'l-İslam*", 1946; "*Nizamü Hilâfeti'l-İslamiye fi Sureti't-Temeddun*", 1946 isimli çalışmaları oluşturmaktadır. Carullah yayımladığı kitaplardan elde ettiği parayı da, kendisi çok muhtaç olduğu halde, *Bombay*'daki muhacirlerin çocukları için yapılan medreseye bağışlamıştır.⁷⁶

1946 yılı Mart ayında, "siyasî zaruretlerle" Carullah *Delhi*'ye gitmek zorunda kalır. Bir ay sonra da *Bombay*'a geçer. Gerek *Peşaver*'deki tutukluluğu, gerekse yaşlılığı sebebiyle sıhhati oldukça bozulduğundan ötürü iki ay hastanede yatarak çeşitli ameliyatlara geçirmiş, hastaneden çıktığında iyice halsiz düşmüştür.⁷⁷

⁷³ Togan, *Büyük Türk İli*, s. 541; Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s. 31.

⁷⁴ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s. 31; Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.128; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.34.

⁷⁵ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.31; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.35.

⁷⁶ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s. 31.

⁷⁷ Veli, *Carullah Hakkında Mülâhazalar*, s.22; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.35.

D. Musa Carullah'ın Vefatı

1947 yılında Musa Carullah Kahire Maarif Vekili Evkaf Nazırı, dostu Ali Abdurrazık Paşa'ya çektiği telgrafta sıhhatinin çok bozulduğunu, *Kahire*'ye gelmesi için kendisine yardım etmesini talep eder. Paşanın kendisine yardım etmesi sonucu 1947 yılı ortalarında *Kahire*'ye gider.⁷⁸

Musa Carullah *Kahire*'ye geldiğinde yorgun ve bitkindi. “İçimde dinmeyen bir sızı, sürekli bir acı var” diyordu. Karısını ve çocuklarını bırakıp kaçmak zorunda kaldığı on yedi seneden beri içinde bir hasret birikmişti. Carullah bir ara *Berlin*'den hanımı ile yaptığı telefon görüşmesinden başka onlarla haberleşme bile mümkün olmamıştı. Carullah çok sevdiği eşinin ve çocuklarının hayatlarını düşünerek memleketinden uzaklarda siyasetten uzak bir hayat yaşamış, Sovyetler aleyhinde konuşmamayı tercih etmişti.⁷⁹

1947 yılının yaz sonlarında Carullah *Aksu* adlı Türk vapuru ile *Mısır*'dan *İstanbul*'a gider. Yolda vapurun güvertesinde düşerek kolunu ve bacağına kırdığından ötürü *Galata Rıhtımı*'ndan sedyeye konarak *Gureba Hastahanesi*'ne götürülür. *Türkiye*'de bir sene kadar kalan Carullah o arada Türk vatandaşlığına kabul edilir.⁸⁰

İstanbul'un havası kendisine iyi gelmediğinden 1948 yılı güz ayında Carullah tekrar *Kahire*'ye gider. Hastalığı iyice arttığından vasiyetini yapar: Kitap ve yazılarını *Ankara*'da açılacak *Milli Kütüphane*'ye bağışlar. Bir kısım eşyası ile bir miktar parayı *Almanya*'daki oğlu Ahmed'e bırakır. Bir ara iyileşir gibi olunca ilmi çalışmalarına devam eder ve *İstanbul*'daki *Yeni Selâmet* dergisine yazılar yazar.⁸¹

Kahire'de eski dostu Ali Abdurrâzık Paşa aracılığıyla *Kalavun hastanesine* yatırılarak kendisine altı Cüneyh de aylık bağlanır. Bu hastanede Mesane ve Katarakt ameliyatları geçirir. Bu arada kendisinde kalp yetmezliği de başlar. Eski arkadaşlarından Kadı Abdureşit İbrahim'in kızı Fevziye Hanım ve Alimcan İdrisi

⁷⁸ Hazma, “Mâte eş –Şeyh Musa Carullah”, s. 73.

⁷⁹ Bigiyef, *Oruç*, s. 18–19.

⁸⁰ Hazma, “Mâte eş –Şeyh Musa Carullah”, s.13; Özbay, Aziz, “Musa Carullah ile Mulâkât”, *Tasvir Gazetesi*, İstanbul 17 Eylül 1947, s.19.

⁸¹ Doğrul, Ömer Rıza, “Musa Carullah'la Mısır'da Bir Mülâkat”, *Yeni Selâmet*, C. IV, Sayı 30–98, (3 Ağustos 1949), s. 6–7.

(1885–1849(?)) kendisiyle yakından ilgilenirler. Prenses Hadice Abbas Halim tedavi ve ihtimama muhtaç olduğundan haberdar olmuş, derhal kendisine burada yer ayırtmış, Carullah'ın her türlü dikkat ve itina ile tedavisini emretmişti. Ancak, bütün bu ihtimama rağmen kurtarılamaz ve 25 Ekim 1949'da vefat eder. Carullah'ın cenaze namazı *Seyyide Nefise Cami'*inde kılınmış ve *Kahire*'de *Afife*'deki *Hidviyye Ailesinin Kraliyet Kabristanı*'na sevdikleri tarafından gömülmüştür.⁸² Ancak Abdullah Battal-Taymas, *Kazanlı Türk Meşhurlarından Musa Carullah Bigi* adlı eserinde Musa Carullah'ın ölüm tarihini 13 Kasım 1949 yılı olarak yazmaktadır. Bu bakımdan Musa Carullah'ın doğum tarihinde çelişkili bilgiler olduğu gibi, ölüm tarihinde de çelişkili bilgiler söz konusudur.

Carullah'ın kitapları, *Türkiye*'nin *Kahire* konsolosluğu vasıtasıyla *Ankara*'ya gönderilir.⁸³ 500 cilt kadar olan bu kitaplar arasında çok nadir ve kıymetli yazmalar olduğu söylenir.⁸⁴ Kütüphanesinin diğer bir bölümü *Bombay*'da Şerafeddin el-Kutbî'de ve *Finlandiya*'da *Helsingfors* imamı Veli Ahmed Hakim'in elinde bulunmaktaydı.⁸⁵ Carullah, hadis, tefsir ve lügat bakımından oldukça zengin bir kütüphaneye sahipti. Zeki Velidi Togan onun 15 bine yakın kitabı olduğunu yazar. 1917'de ihtilalcilerin özel mülkiyeti ilga etmesi üzerine, Carullah'ın şahsi kütüphanesi elinden alınarak *Leningrad İlimler Akademisi*'ne taşınmış ve burada kendi adını taşıyan bir odaya konmuştu.⁸⁶

II. MUSA CARULLAH'IN İLMÎ KİŞİLİĞİ

XX. yüzyıl İslam Dünyasının tanınmış şahsiyetlerinden olan Musa Carullah, emsallerinden farklı olarak, geçmişi reddetmeyen fakat onu sorgulamaktan da çekinmeyen, Kur'an, hadis, fıkıh, akıl, hür düşünce, toplumsal hayat, siyaset ve eğitim gibi çeşitli branşlarda yaşadığı dönemin İslâm dünyasının sorunlarıyla yakından ilgilenerek sosyal ve kültürel alanlarda çeşitli eserler veren, İslâm dünyasındaki birçok kültür merkezlerinde araştırmalar yapan, ömrü seyahat, ilmi

⁸² İsimli, "Büyük Üstad Musa Carullah 25 Ekim'de Allah'ın Rahmetine Kavuştu", *Yeni Selâmet*, C. IV, Sayı 36–104, (2 Kasım 1949), s.10; Hayrutdinov, *Musa Carullah*, s.30.

⁸³ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s.65.

⁸⁴ Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.132.

⁸⁵ Togan, Zeki Velidi, "Bigi'nin Hayatı ve Eserleri", s.7.

⁸⁶ Bigiyef, *Oruç*, s.19.

araştırmalar ile ve ziyaret ettiği kültür merkezlerdeki tanınmış simalarla görüşerek bilgi teatisi ile vaktini geçiren Türk-İslâm dünyasının yetiştirdiği çok yönlü bir düşünce ve aksiyon adamıdır.

O, yalnız Rusya Müslümanları arasında değil, Şii ve diğer pek çok İslâm ülkelerinde tanınmış, hür düşünceli bir ilim ve fikir adamı portresi çizmektedir. Bildiklerini ve düşündüklerini, düşünce planında bırakmamış, eyleme dönüştürmek için de büyük çalışmalar yapmıştır. O, eserlerinde Kur'an ve Sünnet temelinden kopmayan "içtihat" derecesinde sağlam ve köke bağlı yenilikçi bir anlayışa dayanan fikirleriyle bilinir. Bu yönü ile Carullah gelenekten kopmadan geleceğin sorunlarına fikir ve çözüm üretebilmesi açısından değerli bir fikir aramıdır.⁸⁷

Geleneğe bağlılığının izlerini Kur'an-ı Kerim'in kendi bütünlüğü içerisinde, kendi kavramlarıyla ve Kur'an'ın indiği dönemdeki Arapça ile anlaşılması gerektiğini savunmasından sezmek mümkündür. Her fakihin olduğu gibi Carullah'ın da fikir ve görüşlerinin başlıca kaynağı Kur'an-ı Kerimdir. İnsanların bireysel ve sosyal hayatında karşılaştıkları sıkıntıların şifası da odur.⁸⁸ Kur'an-ı Kerim'i bize yaşayarak örneklik eden peygamberimizin sahih sünneti de dinin ikinci kaynağı olması hasebiyle Carullah'ın da ikinci kaynağıdır. Bu hususta Carullah sünnete dair haberlerin sıhhatinden başka hiçbir noktaya eleştiri yöneltmemiştir. O, daha çok sünnetin insanların aklını inşa etmesi gerekirken insan aklını söndüren bir taklide sebebiyet vermesine karşıdır.⁸⁹

Türk İslâm hukuku kodifikasyonunu (Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822–1895) *Mecelle*'si) örnek alarak hazırladığı "*Kavaid-i Fıkhiyye*" onun bu ilkelerini tebellür ettiği bir eser olarak öne çıkmaktadır. Bunun dışında Şatibi'nin fıkıh usulüyle ilgili önemli eserini önsöz ekleyerek yayınlaması Carullah'ın *Kavaid-i Fıkhiyye*'sinde dayandığı maslahat prensibini ne kadar öne çıkardığını da ayrıca göstermektedir.⁹⁰

Carullah'ın özgün fikirlerinin temelinde özgürlükçü ve taassubdan uzak bir anlayış yattığını onun kelami konulardaki anlaşmazlıklarda muhatabı tekfir eden anlayışı reddetmesinden anlayabiliriz. O kesin nassa dayanan hususlar dışında

⁸⁷ Görmez, *Musa Carullah*, s.51.

⁸⁸ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, Lalvani Litho Works, Bhopal 1364/1945, s.70–71; Yazıcıoğlu, Mustafa Sait, Takdim, *Ölümünün 50. Yıldönümünde M. C. Bigiyef (1875–1949)*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s.9.

⁸⁹ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.6; 79–81.

⁹⁰ Yazıcıoğlu, Takdim, s.9.

insanların birbirini tekfir etmesinin anlamsız olduğunu düşünmekte ve savunmaktadır. Bu anlayış da hiç şüphesiz, hem düşünceye zenginlik kazandırması, hem de toplumsal barışı sağlaması açısından oldukça önemlidir.⁹¹

Kendi asrında durmaksızın yükselen bilimsel gelişmelere bihaber kalamayan Carullah, din ile bilimin birbiriyle uyuştüğunu ısrarla vurgulamıştır. Bunu dini bilimin emrinde bir alt grup olarak sunmamış, hayatın birbirine bakan iki yönü olan din ve bilimin Allah (cc)'ın ayetlerinden olduğunu, dolayısıyla dinî ve dünyevî diye bir ayrımın söz konusu olamayacağını ifade etmiştir.⁹²

Carullah'ın kaynakları yerinde incelemesine yardım eden dilbilgisine değinmemiz icap eder. Arap diline en az Mahmud Zemahşerî ve Mahmud Kâşgarî kadar hâkim olduğu belirtilmektedir. Farsçaya da Arapça derecesinde vakıf olan Carullah, *Şahnâme* ve *Mesnevî*'yi bir tetkikçi ve tenkitçi gözüyle okumuş ve incelemiş ve ardından İslâmî ilimlerin okutulduğu her mektep ve medresede mutlaka Sâdi, Hâfız, Câmî, Hâkânî ve Mevlâna'nın diline yer verilmesi gerektiğine dair görüşlerini serdetmiştir.⁹³ Yaşadığı bölgenin egemen gücü olan Rusların dilini de çok iyi bilen ilgi duyduğu konulardaki orijinal ya da Rusça'ya tercüme edilmiş birçok eseri mütalaa etmiştir. *Ahd-i Atik*'in, *Ahd-i Cedid*'in Arapça'sını okuduğu gibi Rusça tercümelerini de mütalaa etmiştir.⁹⁴ Sahih ve sağlam bilgiye olan bitmez aşkının saikiyle Sanskritçe öğrenen Carullah, bu amaçla *Hindistan*'da *Benares*'de yeterli müddet kalmıştır. Bu sayede Brahmanizm'in en eski "Veda" metinlerini asıllarından tetkik etmiştir.⁹⁵

Carullah, din olarak İslam'ın Hıristiyanlıkta olduğu gibi reforma ihtiyaç duymadığını, fakat Müslümanların tedaviyi gerektiren hastalıklarının, içtimai, dinî ve siyasî anlayışlarından kaynaklandığını; çare olarak, kendimizi ve değerlerimizi İslam'ın sunduğu çözümlerle tedavi etmenin zorunlu olduğunu her fırsatta vurgular. İslamî değerlerin özünü/hakikatini anlayamadığımız için olaylara ve evrene yüzeysel baktığımızı; bunun sonucunda da, Müslümanların bugünkü zillet durumuna düştüğünü belirtir. Bu hâliyle o, kendisinin, değerlerimize bağlı kalma ve onları

⁹¹ Bigiyef, *Lüzûmiyât*, 12; Carullah, *İslâm Milletlerine: Dini, Edebi, İçtimai, Siyasi Meseleler Tedbirler Hakkında*, Matbaa-i Kavyani, Berlin 1923, s.55.

⁹² Bigiyef, *Lüzûmiyât*, 63; Carullah, *Edebîyâtı Arabîye ile Ulûm-i İslamiye*, Lito-Tipografya İ. N. Haritonova, Kazan, Tarih yok (1907 ?), s.44.

⁹³ Bigiyef, *Nizâmu'l-Câmiati'l-İslâmiyyeti'l-İlmiyye*, Bombay 1946, s.12.

⁹⁴ Taymas, *Kazanlı Meşhurlarından Musa Carullah*, s. 34–35; Görmez, *Musa Carullah*, s.54.

⁹⁵ Bigiyef, *Ye'cuc*, s. 27; Görmez, *Musa Carullah*, s.54.

muhafaza etme çabası içerisinde olduğunu göstermekte; ayrıca yenilikler konusunda açık bir tavır sergilemektedir.⁹⁶

Mektep ve medreselerin ıslahı, içtimaî, siyasî ve iktisadî yapıdaki aksaklıkların düzeltilmesi Carullah'a göre Rusya Müslümanlarının en önemli meselelerinden sadece bir kaçıdır. Medreselerde okutulan derslerin gerçekte dinî ilimlerden uzak olduğunu, kelim ve mantık gibi konuların öne çıkartılıp, Kur'an'ın sosyal yönünün ihmal edildiğini ileri süren Carullah, Kur'an'ın kendi bütünlüğü içerisinde, kendi kavramlarıyla anlaşılması hususunda ısrar etmiştir. O bu yaklaşımın, Kur'an'ın daha doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlayacağını düşünmektedir.

Hadis, tefsir, tarih, tabii ilimler, matematik gibi derslerin medreselerde okutulmasının gerekli olduğunu söylemiştir. Sosyal hayattan ve modern ilimlerden kopuk eğitimin yanlışlığına işaret eden Musa Carullah, medreselerin ıslahını kabul etmeyen Kadîmciler ve sadece modern ilimlerin okutulmasına taraftar olan Cedîdciler'e karşı çıkmıştır. Carullah, insanın din adına bilimi dışlamasının, bilim adına da dini geçersiz saymasının kesinlikle doğru olmayacağını ifade ederek, din ile felsefenin, ilahiyat ve tabiatın, birbirine düşman olamayacağını ve hepsinin aynı gayeyi hedeflediğini ifade etmiştir.⁹⁷ Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Musa Carullah kendisini Kadimler ve Ceditler olarak niteleyen bu iki grubun dışında tutmaktadır.⁹⁸

Musa Carullah dinler tarihi araştırmalarının önemine de temas ederek, dinlerden söz ederken birine hak, diğerine batıl demekten sakınmanın ve her dine saygı göstermenin gereğine inanmıştır.⁹⁹

Rahmet-i İlahiye meselesine de değinen Carullah, Allah'ın rahmetinin geniş olduğunu, mümin-kâfir herkesi kapsadığını, cehennemdeki azabın ebedi olmayıp, Allah'ın dilemesine bağlı olarak belli bir süreye kadar gerçekleşeceğini, dolayısıyla ahirette tüm insanlığın kurtulacağını savunmaktadır. Onun bu düşüncesi, diğer insanlara İslamî vize anlamına gelmekte ve İslam'ın evrenselliğini pekiştirmektedir.

⁹⁶ Bigiyef, *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler*, Tipografiya M. A. Maksutova, Petersburg 1914, s.5, 92; Carullah, *Rûze*, s.12.

⁹⁷ Bigiyef, *Büyük Mevzularda*, s.9-10.

⁹⁸ Kanlıdere, "Musa Carullah" mad., 31, 215.

⁹⁹ Bigiyef, *Rahmet-i İlahiye Burhanları*, Vakit Matbaası, Orenburg 1911, s. 347; Kanlıdere, "Musa Carullah" mad., 31, 215.

Bu nedenle o tüm insanlığa iyi bir gözle bakmayı sağlayacak, istikbal konusunda güzel bir ümit verebilecek bir meselenin hiçbir zararı olmayacağını savunmuştur.¹⁰⁰

Ruhbanlık meselesine de değinen Carullah, İslam'dan önceki dinlerde, bilhassa Hıristiyanlarda, mevcut olup, ancak, Kur'an'ın da ifadesiyle, sonradan bozularak atalet yuvaları haline gelen bu kurumun İslam'daki karşılığı tarikatlar olduğunu belirtmiştir. O, selef döneminde bir medrese vazifesi gören tarikatları; "sünnet mektebi", "İslam felsefesinin medresesi" olarak tanımlamıştır.

Carullah tarikatlara daha çok toplumsal bir görev yüklemekte ve tasavvufun dünyadan yüz çevirmek anlamına gelmediğinin ısrarla altını çizmektedir.¹⁰¹

Carullah, kadının sosyal hayattaki konumuna ve eğitim durumlarına da değinmiş, kadınların sosyal hayatın dışına itilmesini ve eğitimden mahrum bırakılmasını şiddetle eleştirmiş, kadınların İslam'ın ilk dönemindeki saygınlıklarını tekrar kazanabilmeleri için, toplumun kadınların eğitilmesine önem vermelerini ve hukukî güvencelerini sağlamaları gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰²

Kadın-erkek eşitliğine de değinen Musa Carullah, insan olmak sıfatıyla kadın ile erkeğin eşit olduğunu belirtir. Ona göre bu eşitlik, hukuk açısından da geçerlidir. Ancak bu, kadınları erkeklere rakip yapmak gibi bir sonuç doğurmamalıdır. Böyle bir rekabetin ne kadının ne erkeğin ne de toplumun yararına olmayacağını savunur.¹⁰³

Kadının siyasi haklarına da değinen Carullah, İslam'da kadının başkanlık dâhil tüm siyasi haklara sahip olduğunu Kur'an'dan Belkıs örneğini ve konuyla ilgili ayetleri delil göstererek savunur.¹⁰⁴

Örtünme konusuna gelince; Musa Carullah yüz perdesinin yani "peçe" nin İslam'da yerinin olmadığı kanaatindedir. Bazı Arap ülkelerinde ve Türkler arasında peçe türü yaşamak gibi örtülerin kullanıldığını ancak bunun dini bir emir gereği olmayıp süslenme veya adetlere uyma gibi sebeplerle kullanıldığını ifade eder.

¹⁰⁰ Bigiyef, *Rahmet-i İlahiye Burhanları*, s.347; Akbulut, Ahmet, "Musa Carullah'ın Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü", *Ölümünün 50.Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1947)*, TDV Yayınları, Ankara 1999, s.43-44; Maraş İbrahim, "Musa Carullah Bigiyef'in Tasavvuf Anlayışı ve Rahmet-i İlahiyenin Umumiliği Hakkındaki Görüşü", *Ölümünün 50.Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1947)*, TDV Yayınları, Ankara 1999, s.89-90.

¹⁰¹ Bigiyef, *Büyük Mevzularda*, s.49-51; Maraş, "Bigiyef'in Tasavvuf Anlayışı", s.87.

¹⁰² Bigiyef, *Halk Nazarına Bir Niçe Mesele*, Elektro-tipografiya "Umid", Kazan 1912, s.72-73; *İslam Milletlerine*, s.38; Carullah, *Hatun*, s.6; Albayrak, Halis, "Kur'an'ın Anlaşılması Konusundaki Görüşleri", *Ölümünün 50.Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875-1947)*, TDV Yayınları, Ankara 1999, s.35.

¹⁰³ Bigiyef, *Hatun*, s.55; Kanlıdere, "Musa Carullah" mad., s.215.

¹⁰⁴ Bigiyef, *Hatun*, s.57-58.

Başörtüsü ayetlerinin yüz ve elleri içermediğini belirtir ve ayrıca bu tür adetlerin *Türkiye*'de artık ortadan kalktığını da zikreder.¹⁰⁵

Dil konusunda, çağdaşı olan bir kısım Tatar aydınlarının aksine, Carullah İsmail Gaspıralı'nın yolunu takip ederek, bilinçli bir şekilde ortak bir Türk dili oluşturulması için gayret göstermiştir. Müslüman ahaliyi medeniyet, terakki yoluna götürecektir. Maarifin de mümkün olduğu ölçüde mahallî şive özelliklerinden arınmış umumi Türkçe ile okutulması fikrini öne süren Carullah, eserlerinde bazı doğu ve güney Türk şivelerinden alınma kelimelerle karışık bir şekilde Türkiye Türkçesini kullanmıştır.¹⁰⁶

Türk-Tatar dillerinin grameri konusunda yazılan eserleri eleştiren Carullah, bu konuda eser yazanların Rus gramer kitaplarını taklit etmelerine karşı çıkmış, her milletin edebiyatı ile hayatı arasında irtibat olduğunu belirttikten sonra, Osmanlılarda *Sefahat*'i konu alan edebiyatın, Batıdan tercüme edilen veya onları taklit ederek yazılan aşk ve cinayet romanlarının halka kötü tesirler yaptığını ve özentiler yarattığına dikkatleri çekmiştir.¹⁰⁷

Tatar edebiyat dilinin gelişmesini dikkatle takip eden Musa Carullah konuyla alakalı makaleler yayımlamıştır. Ancak onu sadece ana dilinin gelişmesi ilgilendirmiyordu. 30. yıllarda bazı *Mısır*'lı dilci ve edebiyatçıları konuşma Arap dilinin edebiyat dili olması fikrini attıklarında bu durum onu çok etkilemişti. Konu ile alakalı Carullah Arap medyasında ammice'nin fusha yerini alamayacağını o dönemin meşhur Arap edebiyatçılarıyla tartışmaya girmekten çekinmeyerek savunmuş, böylece o dönemde Arapçadaki edebiyat dilinin fusha olarak kalması için önemli çabalar sarf etmiştir.¹⁰⁸

Yukarıda açıklanan Carullah'ın söz konusu fikirleri, kendi döneminde İslam tecdit geleneğindeki yerinin önemi hakkında bize önemli ipuçları vermektedir.

Sovyet dönemindeki millî araştırmacılar Musa Carullah'ı, Tatar halkının millî uyanış hareketinin öncülerinden olduğunu ifade etmişlerdir. Günümüzdeki Tataristan

¹⁰⁵ Bigiyef, *Hatun*, s.36–37.

¹⁰⁶ Bigiyef, *Rusya Müslümanları İttifâkının Programı*, Tipografiya Antokolskogo, Petersburg 1324/1906, s.34–36; Togan, "Büyük Âlim Musa Carullah Reformatör mü?", *Tasvir*, (23 Eylül 1947), Kanlıdere, *Musa Cârullah*, s.187–188.

¹⁰⁷ Bigiyef, *Halk Nazarına*, s.21–25; Kanlıdere, *Musa Cârullah*, s.188.

¹⁰⁸ Hayrutdinov, *Musa Cârullah*, s.10.

Hükümeti de aynı yolu takip ederek, Carullah'ın ve diğer aydınların eserlerini Tatarcaya ve Rusçaya tercüme ederek Tatar halkının istifadesine sunmaktadır.¹⁰⁹

Carullah'ın çalışmalarını ve fikirlerini araştırmanın, günümüz okuyucularının İslam'a karşı oluşmuş önyargılarını yıkmada büyük bir katkısı olacağını düşünüyoruz. Bir de Tatar filozof-ilâhiyatçı olan Musa Carullah'ın mirasının araştırılmasının önemi, onun fikirlerinin Batı Hıristiyan dünyası ile Müslüman dünyası arasındaki problemlerin çözümünde önemli katkısı olacağı yönündedir.

III. MUSA CARULLAH'IN ESERLERİ

Musa Carullah sadece bir İslâm âlimi değil aynı zamanda döneminin nadide mütefekkeri ve aksiyon adamıdır. Dolayısıyla velûd ismini hak edecek kadar çoğunlukta ve kalitede eserler bırakmıştır. Bıraktığı eserlere bugün tam anlamıyla ulaşmak mümkün değildir. Bunun en büyük nedeni kendisinin bitmek tükenmek bilmeyen sürgün hayatı nedeniyle sabit bir meskene sahip olamayışıdır. Dolayısıyla Yusuf Uralgiray'ın Carullah'ın bir eserini yayına hazırladığı sırada verdiği listede Carullah'ın eser sayısına dair verdiği 122 sayısı¹¹⁰ bizim için tatmin edici bir rakam değildir.¹¹¹ Muhtemelen bundan daha fazla eser, Carullah taşınırken, daha önce yaşadığı yerlerde kaybolmuş, terk ettiği ülkelerde kendisinin eserlerine sahip çıkılmamış ve çürümeye terk edilmiştir. Carullah'ın sahip olduğu aksiyoner yapı ve çağdaşları tarafından modern olarak algılanabilecek bakış açısının kendisine ve eserlerine sahip çıkılmamasına neden olabileceğini düşünmekteyiz.

Çalışmamızın ek kısmında Carullah'a ait eserlerin listesini vereceğimizden ötürü bu başlıkta Musa Carullah'ın tanınmış İslam Hukuku ile ilgili eserlerinden bazıları hakkında kısa bilgi vermemiz yararlı olacağını düşünmekteyiz. Carullah, hukuka ilişkin eserlerini, klasik fukahanın esas aldığı telif sistematığı yerine

¹⁰⁹ Hayrutdinov, *Musa Cârullah*, s.9.

¹¹⁰ Ahmet Kanlıdere'ye göre, Carullah bu listeyi verirken, neşrettikleri ile birlikte yazdığı, hatta yazmayı düşündüğü eserleri de dâhil etmiştir. Ona göre listenin en başında yayınladığı eserleri vermesi de bunun bir göstergesidir. Bkz: Kanlıdere, "Musa Carullah'ın Eserleri Hakkında Yeni Bilgiler", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef (1875–1949)*, TDV Yayınları, Ankara 2002, s.223.

¹¹¹ Taymas'ın listesine baktığımızda, orada 1917 öncesinde yayınlanan 21, Berlin'de 3, Mısır'da 4, Hindistan'da 9 olmak üzere 47 (yayınlanmış) eser ismi zikredilmiştir. Kanlıdere, *Musa Carullah*, s.138.

monografi şeklinde yazmayı tercih etmiştir. Zaman zaman içlerinde tekrarlar ve tedâhüller olmakla beraber, onun eserlerinin her birinin belli bir konuya tahsis edildiğini müşahede edilmektedir. O, hem doğrudan hukuka ilişkin eserlerinde, hem de diğer kitaplarında (edebiyata ilişkin eserlerinde bile), toplumsal ve hukuki yönü ağırlıklı olan meseleler üzerinde durmuş, tetkik ettiği hukuki problemlerin sosyal arka planına inmiştir.

Musa Carullah'ın *Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri: 1906 Sene Avgust 16'dan 20'ye Kadar Beş Gün Devam Etmiş Meclisler Protokolü Zabıt Ceridesi* (Kazan 1906), *el-Luzumiyyat Tercümesi* (Kazan 1907), *Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslamiyye* (Kazan 1907?), *el-Muvafakat Mukaddimesi* (Kazan 1909), *Şeriat Niçin Ru'yeti İ'tibar Etmiş* (Kazan 1909), *Kavâid-i Fıkhiyye* (Kazan 1910), *Uzun Günlerde Ruze* (Kazan 1911), *Halk Nazarında Bir Nice Mesele* (Kazan 1912), *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler* (Petersburg 1914), *Devlet Dumasında Meyyit Yakmak Meselesi* (Petersburg 1914), *Maide* (Petersburg 1914), *Islahat Esasları* (Petrograd 1915), *Zekât* (Petrograd 1916), *Şeriat Esasları* (Petersburg 1917), *Fıkhu'l-Kur'ân* (Petersburg 1920), *İslam Milletlerine Dinî, Edebî, İctimaî Siyasi Meseleler Tedbirler Hakkında* (Berlin 1923), *Şeriat-ı İslamiyye Nazarında Müskirât Meseleleri* (İstanbul 1927), *Mürâcaat (On Bir Sene Mukaddem 1921 Senede Mebusların Biri Elinde Türkiye Büyük Millet Meclisi İltifatlarına İhtiramla Takdim Kılınmış Bir Mürâcaat)* (Kahire 1931), *Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hâtun* (Berlin 1933), *el-Veşia fî Nakdi Akaidi's-Şia* (Kahire 1935), *Kitâbu's-Sünne* (Bhopal 1945) isimli eserleri İslam Hukuku açısından büyük öneme haizdir. Biz bu eserleri kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri: 1906 Sene Avgust 16'dan 20'ye Kadar Beş Gün Devam Etmiş Meclisler Protokolü Zabıt Ceridesi, Rusya Müslümanlarının III. Kongre'nin (16–20 Ağustos 1906) tutanaklarını içerir ve tarihçiler için son derece önemlidir. Rusya Müslümanları arasında siyasî bilinçlenme sürecini göstermesi bakımından önemli olduğu gibi, “milliyet” kavramının takip ettiği seyri ortaya koyması bakımından daha fazla bir öneme sahiptir. Dinî tanımlamanın ağır bastığı ümmet anlayışından ulus kimliğine geçişin izleri buradaki tartışmalarda çok canlı bir şekilde görülebilir. Eser *Kazan*'da Matbaa-i Kerimiye tarafından 1906 senesi 171+18 sayfa olarak Tatarca basılmıştır.

el-Lüzûmiyyât Tercümesi, Ebu'l-'Alâ el-Maarrî'nin *el-Lüzûmiyyât* eserinden insan aklını aydınlatıp ahlakını düzeltecek, ilmî, edebî ve felsefî seçmeli şiirleri medrese talebelerine yol göstermesi niyetiyle Arapçadan Tatarcaya tercümesidir. Kazan Şeref Matbaası 1907 yılında 208 sayfa olarak basılmıştır.

Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslamiyye eseri *el-Lüzûmiyyât* eserine ilave olarak yazılmıştır. Eser daha çok medreselerin ıslâhı hakkındadır. Tatar medreselerinde okutulan dersler, kitaplar ve usûl-i kadimin niteliği konusunda çok önemli bilgiler içeren bu eserde, taklit geleneğini ve kelâmcıları eleştirmekte, aklın önemini vurgulamakta, bunları yazarken hep Ebu'l-'Alâ el-Maarrî'nin fikirlerine atıflar yapmaktadır. 47–50 sayfalar arasında “Hızır'ın Hayatı” ile ilgili, 50–54 sayfalar arasında “Nuzûl-i İsa (a.s.)” ile ilgili, 54–61 sayfalar arasında ise “Ehl-i İlim Nazarında Haber-i Âhad” konularını işlemektedir. Eser Kazan'da Haritonova Matbaasında 1907 senesinde 72 sayfa olarak Tatarca yayımlanmıştır.

el-Muvafakat Mukaddimesi, Endülüs âlimlerinden İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî'nin *el-Muvafakat* adlı eserine bir mukaddime ekleyerek bastırmıştır. Carullah, mezhepler çerçevesinde düzenlenen hukuk kitaplarının modern ihtiyaçlar karşısında yetersiz kaldığını, bu yüzden, İslam devletlerinin kendi kanunlarını bırakıp Avrupa kanunlarına yöneldiklerini söyler. Bu yönelişi doğru bulmayan Carullah, İslam kaynakları içinde çok değerli hukuk kitaplarının da bulunduğunu göstermeye çalışır. Endülüs âlimlerinden İbrahim b. Musa eş-Şâtîbî'nin *el-Muvafakat* adlı eserini bu konudaki en güzel örnek olarak sunar. Ona göre bu eser, Kur'ân ve Sünnet'in kanun yapma ile ilgili (teşrîf) maksatlarını en geniş bir şekilde açıklamakta, insanın zarurî ihtiyaçlarını en ince bir şekilde ele almakta, meselelere geniş bir şekilde yaklaşım, okuyucuya hür bir bakış açısını sağlamaktaydı. Carullah'ın bu eseri seçip yayımlamasının sebebi, Tatar ulemasına ve talebelerine fıkıh usûlünden bir numune göstermek içindi. Aynı zamanda bu eserin özellikle talebelere anlama ustalığı, fikir gücü, istiklâl ve ictihat ruhu vereceğini inanıyordu. Eş-Şâtîbî'nin bu isimdeki Arapça eserine bir giriş ve asıl metne şerhler yaparak Kazan'da Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta matbaasında 1909 senesinde 189 sayfa olarak neşretmiştir. Ülkemizde İz Yayınevi tarafından tercüme edilen bu eser, giriş kısmına da Carullah'ın mukaddimesini ekleyerek yayımlanmıştır.

Şeriat Niçin Ru'yeti İ'tibar Etmiş eserinde Carullah, takvim hesapları konusunu işlemiştir. Ay, gün ve senelerin hesabı, Kur'ân'da ay, gün ve seneler, şemsî, miladî ve hicrî takvimleri ile Ramazan hilali hakkında görüşlerini belirtmiştir. Eserin en önemli diğer bir özelliği ise, sîreti'n-nebî ile ilgili, yani Hz. Peygamberimizin doğum tarihi, peygamber oluşu, hicreti, savaşları ve vefatı gibi önemli olayların senelerini, günlerini kesin bir şekilde ve oldukça ince hesaplarla tespit ederek Kazan'da 1909 senesinde 110 sayfa Tatarca olarak yayımlamıştır.

Kavâid-i Fıkhiyye eserini dönemin Rusya Müslümanları baş müftüsü Rızaeddin Fahrett'in isteği üzerine Rusya Müslümanları için hazırlanan "Ahkâm-ı Şer'iyye Mecellesi" ne bir giriş olur ümidiyle kaleme almıştır. Carullah, Osmanlı Devleti tarafından Cevdet Paşa başkanlığında teşkil edilen komisyonca taknin (codifie) edilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye'nin sistematüğünü esas alarak hazırladığı bu eserinde, *Mecelle*'nin ilk 100 maddesini de aynen almak üzere 201 genel hukuk kuralını (kavâid-i fıkhiyye) toplamıştır. İlk 100 madde Hanefî mezhebi esas tutularak oluşturulmuştur. İkinci kısmı ise, muteber fıkıh usûlü kitaplarından seçilerek şerh edilen bir külliyyâttan oluşur. Carullah bu eserinde, yerine göre bu küllî kuralların Kur'ân ve Sünnet'teki dayanaklarını da ortaya koymuştur. İbn Nüceym'in (1520–1596) *Kitâbu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir* adındaki eserinde tedvin ettiği kaideler, hem Cevdet Paşa'nın hem de Carullah'ın kaynağını oluşturmuştur. Bu eser *Kazan*'da Örnek Matbaası tarafından 1910 senesinde 232 sayfa olarak Tatarca yayımlanmıştır.

İbn Haceri'l-Askalanî'nin *Nuzhetu'n-Natr fî Tavzîhi Nuhbeti'l-Fikre* fıkıh konusundaki bu eserini, Carullah tarafından yapılan şerhlerle *Orenburg*'ta 1910 senesi Arapça olarak yayımlamıştır.

Uzun Günlerde Rûze eseri Carullah'ın en hacimli ve özgün eserlerindedir. Güneşleri batmayan ve gündüzleri uzun olan yerlerde namaz ve oruç gibi vecibelerin durumu konusuna açıklık getirmek üzere kaleme alınmıştır. Çok uzun günlerde zor şartlar altında çalışan Müslümanların oruçları ve kefareti ile ilgili icthadlarını işlemiştir. Ayrıca, taklidin zararları, icthadın gerekliliği ve kıyasın niteliği gibi konuları da ele almıştır. Eserin sonunda (s.199–203) Müslüman toplumların içinde buldukları geriliğin sebeplerini kısım oldukça ilginç yorumlar içermektedir. Bir de Hz. Âdem'in yaratılışı, Zülkarneyn, aklın hür olması gerekliliği, kıyas ve nesh meseleleri de ele alınmıştır. Eser *Kazan*'da Elektro-Tipografiya Ümid tarafından

1911 senesi 204 sayfa hacmiyle Tatarca yayımlanmıştır. Aynı zamanda bu eser Usuf Uralgiray beyefendi tarafından sadeleştirilerek Ankara Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği tarafından *Ankara*'da 1975 senesi yayımlanmıştır.

Halk Nazarında Bir Niçe Mesele isimdeki eseri daha önce yayımladığı makalelerinden oluşmaktadır. Bu eserinde Carullah, İslam dünyasının gerileme sebeplerini, dil ve edebiyat meselelerini, iman ile amel arasındaki ilişkiyi, Kur'ân tercümesi, usûlcülere muhalefetini ve Türk dili ve edebiyatına dair konuları işlemektedir. Batı toplumları ilerlerken İslam dünyasının niçin geri kaldığını sorgular. Batı toplumunun ilerlemesinde aklın kilise sultasından kurtarılmasını ve bunda Protestan refarmatörü Martin Luther'in rolünü ele alır. Aynı dönemde Osmanlı âleminde İbn Kemal ve Ebussuûd Efendi gibi kelâmcı şeyhülislamların aklı esaret altına alan uygulamaları yüzünden fikrî ve diğer alanlarda gerilemeler başladığını iddia eder. "İslamiyetin İstikbali" adındaki bölüm Rusça yayın yapan *Mir İslama* dergisinde "Buduşeye Musulmanstva" başlığıyla (*Mir İslama*, c.2, sayı 4, (1913)) Rusça yayımlanmıştır. Bu eser *Kazan*'da Elektro-Tipografiya Ümid tarafından 1912 senesi 93 sayfa olarak Tatarca yayımlanmıştır.

Büyük Mevzularda Ufak Fikirler isimli eser Kazanlı ıslahatçı ulemadan Ziyaeddin Kemalî'nin *Dinî Tedbirler* (Ufa 1913) adlı eserini ve yazarın tasavvuf karşıtı görüşlerini tenkit eden bir eserdir. Kitap, eleştirel nitelikteki yirmi üç makaleden oluşmakta olup, hilafet, tasavvuf, mucizeler, hüsün kubuh, İsrâ ve Mîrac hadisleri ile Kur'ân tercümesi konuları üzerinde durur. Ayrıca, kitabın sonunda Celal Nuri (İleri)'nin (1877–1939) *İttihâd-ı İslam ve Hâtemu'l-Enbiya* adlı eserindeki görüşlerini eleştirmektedir. Eser Petersbug'ta Maksutova Matbahanesi tarafından 1914 senesinde 112 sayfa olarak Tatarca yayımlanmış. 2001 senesi Musa Bilgiç tarafından sadeleştirilerek *Ankara*'da Kitabiyat yayınevi tarafından basılmıştır.

Devlet Dumasında Meyyit Yakmak Meselesi isimli risale 1913 senesi Rusya'da İçişleri Bakanlığı ölülerin defnedilmesi yerine yakılmasını önermiştir. Bunun üzerine Dumadaki İslam Fraksiyası tarafından İslamî açıdan değerlendirmesi için bir rapor hazırlamakla görevlendirilen Musa Carullah, daha sonra bu raporu bir risale halinde yayımlamıştır. Carullah bu risalesinde İslam'a göre insanın yakılmadan toprağa gömülmesi gerektiğine dair aklî ve naklî deliller getirerek konuyu açıklamıştır. Daha sonra bu risalesini Arapçaya *İhrâku'l-Mevta* olarak tercüme

ediyor. *Devlet Dumasında Meyyit Yakmak Meselesi* isimli risale Petersbur'ta Maksutov Matbaası tarafından 1914 yılında 16 sayfa olarak Tatarca basılmıştır. Ankara Okulları Yayınlarından 2003 senesi Ferhat Koca'nın sadeleştirmesi ile *İslam Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakmak Meseleleri* kitabı içinde Ankara'da yayınlanmıştır.

Maide isimli eser 1913 yılının Kasım ayında Rusya Millet Meclisi'nde sağcı milletvekilleri tarafından verilen bir lâyhâ vesilesiyle, hayvan kesimi ve İslama göre eti yenmesi caiz olmayan hayvanlar konularına açıklık getirmek üzere kaleme alınmıştır. At eti ve su hayvanlarını yemenin helal olup olmadığı gibi o zamana kadar tartışmalı olan konulara çözüm getirmeye gayret etmiştir. Eser *Petersburg*'ta Maksutova matbaası tarafından 32 sayfa olarak Tatarca basılmıştır.

Islahat Esasları isimli eser Rusya Müslümanlarının 1904'ten sonra başlayan siyasî ve içtimaî hareketlerinin tarihi konusunda yazılan en önemli eserdir. Kitap 1904–1906 seneleri arasındaki faaliyetleri kapsamakta olup Rusya Müslümanlarının bu yıllardaki toplantılar hakkında en sağlam kayıt ve belgeleri içermektedir. Eserde şu toplantıların kayıtları verilmektedir: 1. Ulema Cemiyeti (10–15 Nisan 1905, Ufa) (s.12–151), 2. İttifak'ın ilk toplantısı (15 Ağustos 1905, Nijni Novgorod) (s.162–181), 3. İttifak'ın ikinci toplantısı (12–23 Ocak 1906, Petersburg) (s.201–240). Eserin basım tarihi olarak iç kapakta 1915, dış kapakta ise 1917 tarihi görülmektedir. Ancak eserin 257–270. sayfaları arasının 1916'da ayrı basım halinde yayınlanmasına bakılırsa, basım tarihinin 1915 olduğu, 1917'de yeni bir dış kapak eklenerek piyasaya sürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu eser 289 sayfa olarak Petersbur'ta Maksutova matbaası tarafında Tatarca basılmıştır.

Zekât isimli eserinde Carullah faiz muamelelerini, kredi ve İslamiyete göre banka meselelerini ele almaktadır. Daha önce *Şûrâ* dergisinde tefrika ettiği makalelerin kitaplaşmış halidir. Başta İslam hukukçuları olmak üzere semavî din mensuplarının rıbâ'ya bakışlarını, iktisatçıların faiz ve kredi hakkındaki düşüncelerini de eserinde sunar. Kitabın başlığından anlaşıldığı gibi zekât konusunu daha çok devletin topladığı vergi zekât yerine geçip geçmeyeceğini inceler. Eser *Petersburg*'ta 1916 yılında Maksutova matbaası tarafından 96 sayfa olarak Tatarca yayınlanmıştır.

Şeriat Esasları isimli eser fıkıh tarihini, fıkıh usûlünün gelişmesini, içtihat meselesini, mezheplerin ortaya çıkışını, tesettür ve kadın hakları gibi meseleleri ele alır. İslam öğretilerinin esaslarını toplayarak, modern ihtiyaçlara cevap verebilecek bir İslam hukuku oluşturmak amacıyla kaleme almıştır. Bu eseri Çarlık Rusyasının son günlerinde tamamlayıp İhtilalin başında bastırmıştır. 1917 İnkılâbını takip ettiği günlerde, İslam hukukunda da “inkılâp” veya ıslah yoluna girileceği ve bu eserdeki düşüncelerinin bu idealin yollarını açacağı ümidindeydi. *Rusya*’da Medenî Hukuk Kodaksı, *Türkiye*’de Türk Medeni Kanunu yayınlanırken, onun gönlünde yatan düşünce, İslam medeni kanunlarını yayınlamaktı. Ancak O bu emeline nâil olamadı. Eser Perersbur’ta Maksutova matbaası tarafından 1917 senesi 72 sayfa olarak yayınlanmıştır. 2002 yılında da *Ankara*’da Kitabiyat yayınları tarafından Hatice Görmezin sadeleştirmesiyle *İslam Şeriatının Esasları: Değişkenler ve Sâbiteler* adıyla yayınlanmıştır.

Fıkhu’l-Kur’ân adlı eser Muhammed b. Arabî’nin ahkâm ayetleri tefsirini esas alarak kaleme almış. Eserde önceki fakih ve müfessirlerin Kur’ân’dan edindikleri istinbatlar bir bir gözden geçirilmiş, bir kısmı tenkid edilmiş, eksik görülenler tamamlanmıştır. İki cilt olan bu eser 1920 yılında Petersburg’ta basılmıştır.

İslam Milletlerine Dinî, Edebî, İctimaî Siyasi Meseleler Tedbirler Hakkında isimli eser Komünizmin fikir ve prensiplerine cevap vermek maksadıyla yazılan, İslam esaslarına dayanarak dinî, kültürel, sosyal ve siyasî meseleler hakkında bir takım ilke ve formüller ortaya koyan bir kitaptır. Kitabın girişinde, İslam dünyasının kurtuluşunun ne Avrupa’nın “münfesih” medeniyetinden, ne de komünizmin “zulümkâr” felsefesinden beklenemeyeceğini belirtir. Çarlık idaresinin çöküşünün İslamiyetin faydasına olmakla birlikte, Bolşevik rejimin de hiçbir zaman Türk ve İslamiyet dostu olamayacağını ifade eder.

Fikir hürriyeti konusuna büyük bir duyarlılıkla sâdik olan Carullah, fert hürriyetinin kısıtlanmasını kabul etmez ve komünistlerin bu konudaki çelişkili konumuna itiraz ve isyan eder. 1920 yılının 16–28 Eylül tarihleri arasında toplanan Ufa Ulema Nedvesi’nde okuduğu rapordan oluşan bu eser, 68’i Rusya Müslümanlarını, 168’i tüm dünya Müslümanlarına ait 236 maddeyi içermektedir. İslam Hukukunun sistemleştirilmesi, insan hakları ve hilafet meselesi gibi konuları

ele alır. Buharin'in *Azbuka Kommunizma* (Komünizmin Alfabetesi) adlı eserine karşı kaleme aldığı ve "İslamiyet Alfabetesi" adını verdiği bu kitabı Sovyetler'de bastırılmamış, ancak *Berlin*'de, Matbaa-i Kâvyânî tarafından 1923 yılında Ayaz İshakî'nin notlarıyla birlikte 110 sayfa olarak yayınlanabilmiştir. *Ankara*'da Saba yayınları tarafından 1997 yılında Seyfettin Erşahin ve İbrahim Maraş sadeleştirilmesiyle *İslamın Elifbası* adıyla yayınlanmıştır.

Şeriat-ı İslamiyye Nazarında Müskirât Meseleleri isimli eser 1925 senesi Ekim-Kasım aylarında *Kırım*'a dinlenmek için gittiğinde, oradaki Müslümanların kendisine yönelttikleri iki soruya cevap vermek amacıyla kaleme almıştır. Sorulardan biri, Peygamber zamanında olmayan votkanın haram olup olmayacağı hakkında idi. Carullah'ın bu soruya cevabı haram olduğu yönündedir. İkinci soru ise, Müslümanların üzümden şarap yapıp satmalarının caiz olup olmadığı konusundaydı ki, Carullah klasik İslam hukukçularına muhalefet ederek bunun caiz olduğu yönünde cevap vermiştir. Eser *İstanbul*'da 1927 senesi Mahmud Bey matbaası tarafından 48 sayfa olarak Tatarca yayınlanmıştır. *Ankara*'da 2003'te Ferhat Koca'nın sadeleştirilmesiyle Ankara Okulu Yayınları *İslam Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakmak Meseleleri* kitabı içinde yayınlandı.

Mürâcaat (On Bir Sene Mukaddem 1921 Senede Mebusların Biri Elinde Türkiye Büyük Millet Meclisi İltifatlarına İhtiramla Takdim Kılınmış Bir Mürâcaat) isimli eserin baş kısmında, İslam hukukunun bırakılıp İsviçre Medenî Kanunu'nun kabul edilmesi dolayısıyla *Türkiye*'nin inkılap hükûmetine bir sitem vardır. Ancak bu durumun sorumluluğunu *Türkiye*'de ehliyetli İslam hukukçuları ve içtihat yapabilecek kabiliyette din adamları bulunmamasına yükler. Kendisine böyle bir imkân verildiği takdirde, ehliyetli İslam hukukçularından, içtimaî ve iktisadî ilimlere âşina kimselerden oluşan ilmî bir kurul oluşturma arzusundaydı. Fıkıh İlimleri Akademisi adı verebilecek böyle bir kurum sayesinde, Batıdaki medeni kanunlara uyum içinde, fakat İslamî esaslara dayanan, diğer İslam toplumlarına örnek olabilecek bir medenî kanun hazırlamak konusunda çok istekli olduğu ortaya çıkmaktadır. 1921'de ele aldığı bu eseri 10 yıllık bir gecikmeyle *Kahire*'de 1931 yılında Tatarca yayınlayabilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerimelerinin Nurları Huzurunda Hâtun isimli eser İslam'a göre aile hayatı, kadının toplumsal değeri, kadının hakları konusundadır.

Eski Yunan’da Tevrat, İncil, Kur’ân, hadis kitaplarında, bedevi Arapların örfünde ve edebiyatlarında, Dede Korkut’ta ve Mesnevi’deki kadın anlayışlarını incelemektedir. Ayrıca İslam’da örtünme, kadın-erkek eşitliği, nikâh ve çok eşlilik (taaddüd-ü zevcat), erkeğin boşaması (talak), hullenin batıl olduğu, kadınların şahitlikte yarım sayılmaları ve mirasta yarım hak almaları gibi konuları yeniden yorumlayarak bazı yerlerde klasik hukuçularla aynı görüşü paylaşırken bazı yerlerde onlara muhalefet etmiştir. Bu meseleleri, kadın haklarını hararetle savunan bir ruh haliyle yazmıştır. Carullah bu eserini 1916 senesinin sonunda yazmasına rağmen, ancak 1933’te *Berlin*’de yayımlayabilmiştir. Eser 112 sayfa Tatarca yazılmıştır. Mehmet Görmez’in sadeleştirmesi *Ankara*’da Kitabiyat yayınevi tarafından 1999 yılında aynı isimle bastırılmıştır.

el-Veşia fî Nakdi Akaidi’ş-Şia isimli eserini, Şîî dünyasındaki İslamiyetin rûhuna aykırı gördüğü konularda Şîî dünyasını samimiyetle eleştiri getirmek amacıyla yazmıştır. Onun eleştirdiği konulardan en önemlileri, Şianın bazı sahabileri kâfirlikle suçlaması, cihad görüşü, takiyye konusu, mut’a (belli bir karşılık ödenerek yapılan geçici nikâh), Hz. Ali’nin risaleti, verâseti ve zâlim imama itaat meseleleri idi. Carullah bu eserini Şîî dünyasını dolaşarak, onların ayinlerine katılarak ve âlimleriyle meseleleri müzakere ederek yazmıştır. Bundan ötürü yazmış olduğu bu eser, *Arap dünyasında* ve *Hindistan*’da olağanüstü bir ilgi görmüş, *Mısır* ve *Pakistan*’da defalarca basılmıştır. Belki bu eserin tesiriyle, 1930’lu yılların sonunda, İran hükümeti bazı sahabelere lanet okumayı yasaklamıştır. *el-Veşia fî Nakdi Akaidi’ş-Şia* isimli eser *Kahire*’de Matbaatü’l-Kanci yayınevi tarafından 1935’te Arapça olarak basılmıştır. Bu eserinde Carullah Şîî dünyasına ve âlimlerine yönelttiği sorulara cevapları el - MUSEVÎ, es-Seyyid Abdülhüseyin Şerefüddin tarafından *Ecvibetî Mesâilî Cârullah* Matbaat al-Numan, Necef 1935, 2. Baskı, 1966’da Arapça olarak yayınlanmıştır.

Kitâbu’s-Sünne isimli eserini Carullah, Sünnetin önemini vurgulamak için kaleme almıştır. Hindistan ve Pakistan’da kendilerini *Ehl-i Kur’ân* diye adlandırarak ortaya çıkan Sünnet muhalifi gruplarla karşı karşıya geldikten sonradır ki, bu konu üzerinde fikir ve düşüncelerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. Bu eserde O, kendilerine “ehl-i Kur’ân” diyen, hadisleri asli kaynak olarak kabul etmeyen kimselerin görüşlerini eleştirmekte ve bazı zayıf ve uydurma hadislerin varlığından ötürü bütün hadisleri inkâra kalkışan bu grubun ehl-i Kur’ân olamayacaklarını söylemektedir.

Ayrıca eserde haber-i ahad'ın delil değerini de işlemiştir. Böyle bir tavır Carullah'a göre akli gerekçelerden yoksundur. Çünkü uydurma hadislerin varlığı gerekçe gösterilerek hadislerin tümü terk edilemez. Bu içinde çürük olduğu için bütün bir meyve bahçesini yakmaktan farksızdır. Hem sahih hadis ve zayıf hadisleri birbirinden ayırt etmek de o kadar zor bir iş değildir. Metni akl-ı selim'in açık hükümlerine ve İslâm'ın kesin delillerine zıt düşen bir hadis de senedi ne kadar sağlam olursa olsun zayıf hadis olarak kabul edilebilir. Carullah bu aşırıılıktan kaçınmak için Hz. Ayşe ve Hz. Ömer'in sıkça başvurduğu ve bugün Hanefî hadis tenkidi usulünün esasını oluşturan ilkeleri çare olarak sunar. Bu şekilde davranan insanları, Allah'ı inkâr eden toplumların kıyamet gününde Allah'a sığınacakları gibi, tekrar sünnete sığınmaya davet eder. Bu eser Bhopal 1945 senesi 128 sayfa Arapça olarak yayınlanmıştır. Mehmet Görmez'in Türkçeye tercümesi de Ankara Okulu yayınları tarafından Ankara'da 1998 senesi aynı adla yayınlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN İSLÂM HUKUKUNUN KAYNAKLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

I. MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN İSLÂM HUKUKUNUN KAYNAKLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Çağının sorunlarına tanıklık eden, yaşadığı toplumun sorunlarına çözüm üretmekle kendini muvazzaf addeden Carullah, bu gayretini mümkün olan en güzel ve faydalı şekilde gerçekleştirmek için hiç şüphesiz İslâm hukukunu oluşturan kaynakları kullanmak durumundadır. Fakat çağında kendisi gibi Kur'ân-ı Kerîm, sünnet ve icma'ı kullanan yüzlerce İslâm hukukçu arasında Carullah'ı özel kılan, kendisinin Kur'ân-ı Kerîm ve sünnet gibi nassa dayalı kaynakları ve icma, kıyas gibi yöntemleri, aklın yol göstericiliği, cemiyet durumları ve tarihî olaylar gibi akli ve nakli kaynakları kullanmasındadır. O nassın dokunulmazlığına hâlel getirmeden çağının daha önce benzeri nadir görülmüş meselelerini çözüme kavuşturmak için var gücüyle çalışmıştır. Bu da onun akli nasıl ölçülü bir şekilde kullanabildiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir. Bununla beraber Carullah hiçbir zaman nassların geçersizliği, tarihsellik gibi oryantalist tuzaklara düşmemiştir.

A. BİGİYEF'İN İSLÂM HUKUKUNUN NASSA DAYANAN KAYNAKLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Nass, İslâm hukukunda manası başka bir şekilde anlaşılmaya müsait olmayacak derecede açık metine verilen isimdir.¹¹² Bilginlerin, üzerinde ittifak ettikleri deliller Kitap, Sünnet, İcmâ ve Kıyâs'tır. Bu dört delilden birinin delâlet ettiği her hükme uymak farzdır. Ancak, bu delillerin hepsi, hükümlere delâlette aynı derecede değildirler. Bir hükmü öğrenmek isteyen, ilk önce Kur'an'a başvurur; karşılaşılan meselenin hükmünü burada bulduğu takdirde, başka delile yönelmez. Bir hükmü öğrenmek isteyen kimse burada çözümü bulamadığında ise, Sünnet'te (hadislerde) araştırır. Mesele ile ilgili bir Sünnet hükmü de bulamadığı takdirde

¹¹² Kalaci, Muhammed Ravvas, *Mu'cemu Lugati'l-Fukaha: Arp-ing-fra*, Hamid Sadık Kanibi, Dârü'n-Nefâis, Beyrut/Lübnan 2006, s. 450.

İcmâ'yı inceler. İcmâ'da da bulunmazsa bütün delillerin sonuncusu olan Kıyas'a başvurur.¹¹³

Kitap ve Sünnet'in nasslarının birbirine uygun olarak iki bölüme ayrıldığını ifade eden Carullah, bunları şöyle açıklamıştır:

1. Talep ve irşad yahut emir ve nehiy bildiren nasslar: İbadet, muamelat ve diğer konulara ait olan bu nassları bilim adamları, tekâlif (yani insana bir yükümlülük getiren nasslar) diye isimlendirmişlerdir. Carullah'a göre bu bölümün tamamı naklî delillere dayanır ve inancımıza göre hepsi kat'î olmak durumundadır.

2. Talep ve teklif bildirmeyen ayet ve sünnetler: Bunlar da aklî delillere dayanır. Carullah'a göre bu deliller, akıl ve hikmet ile ilgili kitaplarda geçen delillerden daha sağlam, bilim adamların ilmî kitaplarında yer verdikleri her türlü delilden daha yücedir.

Carullah bunları söylerken kalbinde ve zihninde hiçbir şüphe duymadığını, bütün bunları mücerred imanla yahut kalbini boş bulup yerleşen dinî bir endişe ile söylemediğini, aksine Allah'ın hidayeti sayesinde, ilim ve hikmet ile ilgili kitapların bereketi ile kalbinde yer eden bilgilere dayanarak söylediğini ifade etmiştir.¹¹⁴

Fıkıhın dört asla bina edildiğini, ilk üçünün hüküm için müsbiti mutlak asıllar olduğunu belirten Sadrû's-Şerî'a, Kıyas'ın ise, bir açıdan asıl olup, Kur'ân, Sünnet ve İcmâ'ya nisbeten fer' olduğunu, ayrıca Kıyas illetinin bu üç kaynaktan çıkartılmış olduğundan, Kıyasla sabit olan bir hükmün, bu üç asılla sabit olmuş gibi olduğunu belirtir.¹¹⁵

Kur'ân'da insanın hayatta muhtaç olduğu her ilkenin; âlimin, meselelerin çözümünde gerek duyduğu her prensibin varlığına inanan Carullah, Şeriat'ın ikinci asıl kaynağı olan Sünnet'in de Kur'ân'dan çıkarılmış uygulamalar olduğunu

¹¹³ Hallâf, Abdulvahhâb, *İlmu Usûli'l-Fıkhi*, Dâru'l-Kuveytiyye, et-Tab'atu's-Sâmina, 1388/1968, s.21; Zuhaylî, Vehbe, *el-Vecîz fî Usûli'l-Fıkhi*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, Beyrut/Lübnan; Dâru'l-Fikr, Dimâşk/Suriya 1995, s.21; Şa'bân, Zekiyuddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûli'l-Fıkhi)*, Notlar ekleyerek tercüme eden Dönmez, İbrahim Kâfi, TDV Yayınları, Ankara 1999, s. 45.

¹¹⁴ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.49.

¹¹⁵ Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Umer (v.791), *et-Telvîh İlâ Keşf Hakâiki't Tenkîh*, (Sadruşşerî'a'nın *et-Tevdîh Şerhu't-Tenkîh*'i adlı şerhi ile birlikte), (Thk. Muhammed 'Adnân Dervîş), Dâru'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, Beyrût (t.y.), I, s.50; Kudaynetov, Sait-Ali, *Şehabüddin el-Mercâmî'nin Usûli'l-Fıkhi Anlayışı Hizâmetu'l-Havaşi li-İzâhati'l-Ğavaşi Adlı Eseri Bağlamında*, AÜ. SBE. Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku) Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008, s.68.

savunmuştur.¹¹⁶ Bunun yanında şöyle bir yaklaşım sergilediği görülür. İslamiyet'in ebediyete kadar kalması; durmadan süratle ilerleyen medeniyette görülen durum ve menfaatlerin her birine İslâmiyet'in yeterli olması için, Musa Carullah İslam fıkıhçıları tarafından ittifak edilen dört usûlle yetinilmemesi gerektiğine dikkatleri çekerek, bunların yanı sıra aklın yol göstericiliği, cemiyet durumları (kamu yararı) ve tarihî olaylar'ın da o ittifak edilen dört usûl gibi muteber olmasının zaruretine vurgu yapmıştır. Son iki kaynağın zaruretine dikkatleri çektikten sonra, şayet İslam ümmeti İslam fıkıhçıların görüşlerine bağlı kalıp bu iki kaynağı da İslam fıkıh kaynaklarına dâhil etmedikleri takdirde, İslamiyet'in yitirilmiş ehemmiyetinin telafi edilemeyeceğini ve vaat kılınmış zuhurunun da kendiliğinden gelmeyeceğini savunmuştur.¹¹⁷

Şer'î asılların geniş tutulması fikrine paralel olarak Carullah, İslam Dini'nin, kitaplarda çembere alınıp mahpus bırakılmayacağına, Kur'ân'dan çıkarılan hükümlerin delaletlerinin de sınırlandırılmaması gerektiğini savunmuştur. Bunu yapmayan ve mesela hadisler söz konusu olduğunda yalnızca senedlerine bakan ya da ayetler söz konusu olduğunda ise sadece Arapça açısından değerlendiren ve bunlara göre hüküm vermeye çalışan müfessir ve hukukçuları eleştirmiştir.¹¹⁸

1. Kur'an-ı Kerîm

Kur'an kelimesinin anlamı üzerinde ilk tartışma hemzeli yazılıp yazılmayacağı hususunda ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla hemze ile yazılması gerektiğini savunanlar *karine* kelimesinin çoğulu olan *el-Karâin* kelimesinden¹¹⁹ ya da sureler birbirine eklendiği için bir şeyi diğer bir şeye yaklaştırmak manasını ifade eden *karane* fiilinden türediğini¹²⁰ iddia etmiştir. Kur'an kelimesinin hemzeli

¹¹⁶ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s. 78; İşleyen, Ahmet, *Musa Carullah Bigiyef'in Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, AÜ. SBE. Temel İslam Bilimleri (Tefsir) Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2002, s.7.

¹¹⁷ Bigiyef, *Rûze*, s. 177; Carullah, *İslam Milletlerine*, s.56; İşleyen, *Bigiyef'in Kur'ân Anlayışı*, s.17.

¹¹⁸ Bigiyef, *Rûze*, s. 173.

¹¹⁹ Suyûtî, Celâluddin, Abdurrahman b. Ebi-Bekr (v. 911/1505), *el-Itkân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Matbaa adı yok, Mısır 1368, I, 52; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 1988, s.31.

¹²⁰ Suyûtî, *el-Itkân*, I, 52; Zerkeşi, Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Tahkik: Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim, Birinci Baskı, Dâru Ahyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyya, 1957/1376, I, 277-278; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.32.

olduğunu iddia edenler ise toplama manasına gelen *el-Kar'u* kelimesinden¹²¹ ya da *ğufrân* vezninde mehmuz bir masdar olup *telâ* manasında olan *karâe*'den türediğini¹²² savunmuşlardır. Kimisi de, Kur'ân kelimesinin hiçbir kelimedenden teremediğini (müştak olmadığını) söylemiştir.¹²³

Bir terim olarak "Kur'an", Mushafların iki kapağı arasında yer alan ve tevatür yoluyla bize nakledilen ilahi kitabı tanımlamaktadır. Bu, diğer bütün Kitapları, nebevî ve kudsî hadisler ile Şâzz olan kıraatleri Kur'ân'ın dışında bırakmaktadır.¹²⁴

Carullah Kur'an'ı bütün kaynakların temeli olarak görmüş, Kur'ân âyetlerinin kesin hükümler içerdiğini, aklın hikmetine,¹²⁵ toplumun maslahatlarına her zaman uygun olduğunu,¹²⁶ her âyetinin muhkem olup hiçbirinin mensuh olmadığını,¹²⁷ her bir âyetin açık ve makul olup, ümmiler de dâhil bütün insanlar tarafından anlaşılabilir olup, hiçbirinde karışıklık olmadığını, ayetlerin her birinin evrensel olup yerel olmadığını¹²⁸ savunmuştur. Mukallit fakihler ahkâm âyetlerini pek çok hususa hasretmişlerse de, Kur'ân-ı Kerîm'de edebî, dinî, içtimai, siyasi ve ilmi meselelere delil olabilecek âyet-i kerimeler ve cümleler hasredilmediğini belirtmiştir.¹²⁹ Bu haliyle o, Kur'ân'ın İslâm dininin asıl ve kesin delili olarak, kıyamete kadar hükmü baki kalacak bir kitap, İslâm düşünce ve inancına esas ve rehber olduğunu söylemiştir.¹³⁰

¹²¹ Zerkeşi, *el-Burhân*, I, 278; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.32.

¹²² Suyûtî, *el-Itkân*, I, 52; İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemalüddin Muhammed (v. 711/1311), *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdir, Dâru Beyrût, Beyrut 1374/1955, I, 128; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.32.

¹²³ Suyûtî, *el-Itkân*, I, 52; Zerkeşi, *el-Burhân*, I/278; Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hafîb, *Târihu Bağdâd*, Mektebetü'l-Hancı, Kahire/Mısır 1349/1931, II, 62; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, I, 129; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, s.31.

¹²⁴ Buhârî, Abdülazîz (v. 730), *Keşfu'l-Esrâr 'alâ Usûli'l-İmâm Fahri'l İslâm el-Pezdevî*, Şirket-i Sahâfiyye-i Osmâniyye Matbaası, (b.y.) 1308, I, 22; Kudaynetov, *Mercânî'nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı*, s.74.

¹²⁵ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.71.

¹²⁶ Bigiyef, *Halk Nazarına*, s.15; *Kavâid-i Fıkhiyye*, Elektro-Tipografiya "Urnek", Kazan 1927, s.4-5; *Hatun*, s.122-123; Albayrak, "Musa Carullah'ın Kur'ân Anlayışı ve Yorum Yöntemi", s.22.

¹²⁷ Musa Carullah, ilke olarak, nesh'in vuku bulabileceğini kabul etmekle beraber, Kur'an'daneshedilmiş bir âyetin olmadığı görüşündedir. Bu yüzden de Carullah, âlimlerin neshi dörde ayırdığını ama aslında sayılanların nesh ile ilgisinin olmadığını savunur. Bkz: Bigiyef, *Rûze*, s.106.

¹²⁸ Bigiyef *Halk Nazarına*, s.15; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.71.

¹²⁹ Bigiyef, *Şeriat Esasları*, Tipografiya Maksutova, Petrograd 1917, s.64; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s. 70-79.

¹³⁰ Bigiyef, *Rûze*, s.4; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.71.

Carullah'ın kitaplarından alınan yukarıdaki muhtelif cümleler Carullah'ın Kur'ân'a camid, yazılmış bitmiş bir metinden ziyade can ve ruh sahibi kendisini okuyanı, can kulağıyla dinleyen ruhları inşa eden aziz ve muhterem bir söz olarak algıladığı görülecektir. Dolayısıyla kâinattaki ayetler ne kadar açık, seçik ve Allah (cc)'tan ise Kur'ân-ı Kerîm'in her bir ayeti de öyledir. Kur'ân'ın ayetleri kâinatın ayetleriyle bir bütünlük arzeder, insanlığı hidayete ve doğru yola ancak bu bütünlük sevkeder.¹³¹

Kur'ân-ı Kerîm Carullah için uyulması gereken fakat asla kendisiyle uyutulması caiz olmayan hayatın her alanında aktif bir metindir.¹³² Dolayısıyla modern çağın önümüze getirdiği sermaye-emek mücadeleleri ve ekonomi şekilleri konusunda fakihlerin ve hükümetlerin Kur'ân-ı Kerîm'in ön gördüğü ilkelerden hareketle çözüm getirebilmelidirler.¹³³

İslâm Ümmetinin Kur'ân-ı Kerîm'i her şeyin üstünde tutmak zorunda olduklarını, ancak onu daha iyi anlamak için genel kültürünü arttırmaları gerektiğini, tabii ve sosyal bilimlerden oldukça yararlanmalarını tavsiye eden Carullah'a göre bu bilgilerden yoksun olan kimselerin, Ku'ân'ı anlama bilgisi de kıt ve zayıf olacaktır. Allah'ın İslâm Ümmeti'ne en büyük nimeti, Kur'ân'ın en yüce özelliği olan onun indiği gibi muhafaza edilmiş olmasıdır ve Kur'ân'da insanın hayatta muhtaç olduğu her ilkenin; âlimin meselelerin çözümünde gerek duyduğu her prensibin varlığıdır. Hz. Peygamber'in bütün sünnetlerini Kur'ân'dan çıkardığını da söyleyen Carullah, küllî bir durum için cüz'î bir örnek verip bu örnekten istinbatta bulunulmanın gerektiğine işaret etmenin Kur'ân'ın üslûbundan olduğunu belirtmiştir. Ümmetler arasında bizim kadar kendi kitabı hakkında az bilgi sahibi olan bir ümmet olmadığından da yakınan Carullah, şu haklı tesbiti yapar: “*Batı bilginlerinin Klasik Yunan ve Roma Edebiyatı üzerine kafa yorduğu kadar bizler Kur'ân-ı Kerîm üzerinde kafa yorup düşünebilmiş değiliz.*”¹³⁴

Carullah'ın bu ifadesini Kur'ân-ı Kerîmi öpülüp rafa koyulan, okunup üflenen kutsal bir metinden ziyade, her an her yerde haşır neşir olunan, üzerine kafa yorulan, sözü gündem oluşturan bir çağrı olarak gördüğünün ifadesi olarak da yorumlanabilir.

¹³¹ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.70–71; Görmez, *Musa Carullah Bigiyef*, s.74–75.

¹³² Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.92–93; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.71.

¹³³ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.94.

¹³⁴ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.78.

Dolayısıyla o Kur'ân-ı Kerîm'i her sıkıntı için çözüm üretebilecek bir kitap olarak görmekte ve o vecih üzere her an kullanılması gerektiğini belirtmektedir. Verdiği hükümlerde taklidden kaçınması ve mezhep taassubuna girmemesi de onun söz ve eylem bütünlüğü erdemini gösterdiğinin bir nişanesidir.¹³⁵

Kur'ân-ı Kerîm ile bu kadar içli dışlı olmasının getirisi olarak Carullah, onun tevilden ziyade onu idrak eden aklın tefhiminin mahiyetine vurgu yapar. Carullah'ın düşüncesinde Kur'ân-ı Kerîm için ilmi terminolojideki anlamıyla tevil yoktur.¹³⁶ Carullah'ın bu tavrını düşünce ve eser bütünlüğü içinde bakıldığında lafızcı bir taassubdan, işin kolayına kaçmaktan ziyade ***Kur'ân-ı Kerîm üzerinde biraz daha düşünce ve emek harcamak olarak*** yorumlanması gerektiğini düşünmekteyiz.

Kur'ân-ı Kerîm'i kendine akademik anlamda çalışma sahası seçmiş ilim adamlarının uğraşmak zorunda oldukları temel meselelerden en önemlisi Kur'ân-ı Kerîm'in diğer dillere tercüme (meal) meselesi ve Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin hükmünün yok olduğu iddialarına kadar varan nesih teorileridir. Denilebilir ki tarih içinde nesih hakkında tutarlı bir teori ortaya konulamamış, herkes kendi görüşü ve kudreti nisbetinde fikrini beyan etmekle kalmıştır. Carullah da bu iki meselede devrin muhataplarına fikirlerini beyan etmiş ve özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in Tatar yurdundaki metin baskılarındaki hataları ve meal ihtiyacını gündeme getiren yazı ve konferanslar tertip etmiştir.¹³⁷

Kur'ân-ı Kerîm üzerinde çalışanların takıldığı ve fikir beyan ettiği meselelerden biri olan nesih hususunda Carullah'ın tavrı mensuh ayetlerin sayısını artırma taraftarı olan klasik anlayıştan ayrılır. Bir vakıa olarak neshi kabul etmekle beraber, umum tarafından kabul edilen “izale” manasıyla neshin Kur'ân-ı Kerîm'de olmadığını savunur. Çünkü nesih klasik örfde tahsis, izale gibi kavramlara açılımı olan şemsiye (*spectrum*) bir kavramdır. Bu anlayıştan hareket eden Carullah, bazı âlimlerin bu örfü tam algılayamadıkları için sırf malumatfuruşluk için Kur'ân-ı

¹³⁵ Bigiyef, *Şeriat Esasları*, s.6–8.

¹³⁶ Bigiyef, *Mülâhaza*, s.11–12.

¹³⁷ Bigiyef, “Kur'ân-ı Kerîm Huzurunda Rusya Müslümanları”, *Vakit*, 14 Aralık 1913, No. 1367, s.1–2; “Kur'ân Bozuv Hakkında Onulmaz Fesadın Çareleri Nerede?”, *İl*, 28 Kasım 1913, No.6, s.1–2; Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850–1917)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s.185.

Kerîm ayetlerini işlevsiz bıraktığını esefle ifade eder.¹³⁸ Carullah'ın bu görüşlerinden onun Kur'ân-ı Kerîm'i bir kaynak olarak kullanırken her harfini dikkate alan bütüncül bir bakış açısına sahip olduğunu görmekteyiz.

Kur'ân-ı Kerîm ile bu kadar haşır neşir olan bir İslâm aliminin tabiatıyla çağına Kur'ân-ı Kerîm dilini kendi lisanı ile sunması beklenen bir durumdur. Carullah, bu beklentileri boşa çıkarmamış devrinde yazılan Kur'ân-ı Kerîm'in Kazan baskısının Arapça metinlerinde hatalar olduğunu göstermiş ve kendisinin hazırladığı bir Arapça metin ve mealin baskıya hazır olduğunu belirtmiş¹³⁹ fakat bunu basmaya muvaffak olamamıştır.

2. Sünnet

Sünnet sözlükte, her türlü yol ve yöneme denir.¹⁴⁰ Fıkıh ıstılahında ise sünnet'in Hz. Peygamberimiz (s.a.s.)'in söz, fiil ve onaylarına sünnet denilmiş bazı âlimler ise peygamberimizin sözlerine hadis, fiil ve onaylarına sünnet denildiği şeklinde bir ayrıma girmişlerdir.¹⁴¹

Musa Carullah, sünnetin sözlük anlamını bir şeyin yüzü ve görünen kısmı, karşılaşıldığında ilk görülen şey,¹⁴² ıstılahi anlamını ise **“Hz. Peygamber'in kendi risaletini gerek ümmetine gerekse bütün insanlığa tebliğ etmek için, nebevi fiil ve davranışları, söz ve ifadeleri, başkalarının davranışlarını bilerek ikrar ve onaylamaları, kabile ve krallıklara yazdığı mektupları ile ortaya koyduğu ve takip**

¹³⁸ Bigiyef, *Rûze*, s.106–108. Carullah, cumhurun Bakara suresinin 240. ayetinin aynı surenin 234. ayeti ile nesh edildiğini örnek olarak sunduklarını belirtmiştir. Nesih hakkında Carullah'ın bu görüşünü destekleyici bilgiler için bkz. Bayraktar, Ahmet, “*Gazali'nin Nesih Anlayışı*”, AÜ. SBE. Temel İslam Bilimleri (İslam Hukuku) Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

¹³⁹ Bigiyef, “Tatar Dünyasında Rezalet”, *Vakit*, 19 Nisan 1912, No. 957, s.2–3; Maraş, *Türk Dünyasında*, s.181–182.

¹⁴⁰ Cubrân, Mes'ûd, *er-Râid*, Dâru'l-İlmi li'l-Melâin, Beyrut 1967, s.842. Şu hadis-i şerif bu hususta delil olarak sunulmaktadır. “Kim İslâm'da iyi bir sünnet başlatırsa, bunun sevabını alır. Bir de kendisinden sonra bu sünneti işleyenlerin sevabını kazanır. Ayrıca o kimselerin de sevabından hiçbir şey eksilmez. Kim de İslâm'da kötü bir sünnet başlatırsa bunun günahı kendisindedir. Bir de kendisinden sonra bu sünneti işleyenlerin günahını çeker. Ayrıca o kimselerin de günahından hiçbir şey eksilmez.” Müslim, II/705; Sağirci, Esad Muhammed Sâid, *el-Fıkhu'l-Hanefiyyu ve Edilletuhû (Delilleri ile Hanefî Fıkhi)*, Tercüme Heyeti-Aldemir Halil, Kocabaş Savaş, Duman Soner, Karınca/Polen Yayınları, İstanbul 2009, s.42.

¹⁴¹ Teftâzânî, *Telvih*, II, 5; Şâşi, Nizâmüddîn Ebî Alî Ahmed b. Muhammed b. İshâk (v. 344), *Usûlü'l-Şâşi* (Mevlâ Muhammed Feydû'l-Hasen el-Kenkûhî'nin ‘*Umdetü'l-Havâşi Şerh Usûli'l-Şâşi*’ adlı eseri ile birlikte), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût 2003, s.169; Kudaynetov, *Mercânî'nin Usûl-i Fıkhi Anlayışı*, s.108.

¹⁴² Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.78.

ettiği yol ve yöntem, hayat tarzı” olarak tarif etmiştir.¹⁴³ Carullah’ın bu tanımının sünnet kavramına açılım getirdiğini söylemek abartı olmasa gerektir. Buna göre Resul-i Ekrem’in kendisine gelen vahyi ve risaleti tebliğ etmek amacıyla yaptığı veya yapmayı amaçladığı her şey sünnettir. Carullah’ın bu tanımının sünneti, siyasetin en tepesinden halk pazarlarının en ücra yerine sosyal hayata canlı bir şekilde taşıyabileceğini düşündüğümüzü ifade etmemiz gerekir.

Carullah, İslam’da delil göstermede asıl olarak kabul edilen Kur’ân-ı Kerim’den sonra, Sünnet’i delil olarak göstermiş¹⁴⁴ bu hususta klasik fakihlerin görüşüne uymuştur.¹⁴⁵ Kur’ân-ı Kerîm’i hayata aktarmak için açmak ve açıklamak anlamında beyanın Resulullah’ın temel görevi olması hasebiyle de bu husus Kur’ân-ı Kerîm tarafından tasdik edilmiştir.¹⁴⁶ Bununla beraber Carullah, Resulullah (as)’ın Arap millet dokusu toplum içinde yaşayan bir fert saikiyle ortaya koyduğu hüküm ve davranışların, beyanın evrensel niteliğiyle uyuşmadığı için sünnet olarak değerlendirilmemesi taraftarıdır.¹⁴⁷ “Herkes kendi mizaç ve meşrebine göre amel edecektir.”¹⁴⁸ âyet-i kerîmesini Carullah bu görüşünün delili olarak sunar ve buna riayet etmeyen âlimlerin İslâm’ın evrensel niteliğine aykırı davranmakla itham eder.¹⁴⁹ Carullah’ın aşağıda zikredeceğimiz hususları sünnet olarak zikretmesi¹⁵⁰

¹⁴³ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 6.

¹⁴⁴ İslâmî ilimler içinde Musa Carullah’ın en az uğraştığı saha, hadis ilmidir. Bununla birlikte o, 1910 yılında İmam Malik’in meşhur “*el-Muvatta*” adlı eserini, 1916 yılında da İbn-i Hacer’in “*Buluğu’l Meram min Edilleti’l-Ahkâm*” adlı eserini şerhederek neşretmiştir. Eserlerinde seyrek de olsa zaman zaman Sünnet ve Hadis ile ilgili problemlere değindiği olmuştur. Ancak Hindistan ve Pakistan’da kendilerini *Ehl-i Kur’ân* diye adlandırarak ortaya çıkan Sünnet muhalifi gruplarla karşı karşıya geldikten sonradır ki, bu konu üzerinde fikir ve düşüncelerini yoğunlaştırmaya başlamıştır. 1945 yılında kaleme aldığı “*Kitabu’s-Sünne*” adlı eseri bu yoğun düşüncelerinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Bkz. Görmez, *Musa Carullah*, s.76.

¹⁴⁵ Gazâlî, *Mustasfâ*, Matbaatu Mustafa Muhammed, Mısır 1937, I, 129; Bedrânî, Abdülkadîr b. Ahmed b. Mustafa ed-Dimeşkî, *Nuzhetu’l-Hâtir el-’Âtir* (Muvaffikuddîn Ebî Muhammed b. Ahmed İbn Kudâme ed-Dimaşkî’nin *Ravdatu’n-Nâzir ve Cennetu’l-Munâzir*’i ile birlikte), Dârü’l-Fikri el-’Arabiyye (b.y.) (t.y.), I, 236; Herevî, Nûruddin Ebu’l-Hasan Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (v.1014), *Şerh-u Muhtasari’l-Menâr*, (Thk. Kablan İlyas), Dâr-u Sâdir ve Mektebetu’l-İrşad, Beyrut, İstanbul 2006/1427, s.26; Âmidî, Seyfuddîn Ebu’l-Hasan Ali b. Ebî Ali b. Muhammed b. Sâlim (v. 631), *el-İhkâm fî Usûli’l-Ahkâm*, Dârü’l-Kutub el-Hidiviyye, Mısır 1914/1332, I, 241; Kudaynetov, *Mercânî’nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı*, s.108.

¹⁴⁶ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.79.

¹⁴⁷ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.29, 114; Akman, Mustafa, *Musa Carullah Bigiyef’i Okumaya Giriş*, Çıra Yayınları, İstanbul 2007, s.63.

¹⁴⁸ İsrâ, 17/84.

¹⁴⁹ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.30.

¹⁵⁰ Carullah *Kitabu’s Sünne*’nin ileriki sayfalarında bütün söz, fiil ve takrirlerin katî bir hüccet olmadığını söyleyecektir. Bkz: Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.12.

sünneti dar hukuk çerçevesinden geniş hayat üzerine çıkarmasının bir nevi kanıtı olarak değerlendirilebilir.

1. Hayatın darlık anlarında, şahsî ihtiyaçlar konusunda varolanla yetinmek (kanaat sahibi olmak),
2. Adaleti hakim kılmak ve İ'lâî Kelimetullah için her türlü çaba ve gayreti sarfetmek,
3. Bütün insanlığı cehalet karanlığından ve her türlü fitne ve fesattan kurtarmak.

Carullah'a göre her kim bu sünnet-i seniyyelerden yüz çevirirse hem ayağı kayar hem de hata eder ve sonunda dalalete düşer. Sosyal hayatı kriz ve hastalık sarar. Ona göre, bunu tarihte yaşayan İslam devletlerinde görebileceğimiz gibi, bugün çağımızda medenî olduğunu iddia eden toplumlarda da açıkça müşahade etmek mümkündür.¹⁵¹

Bu durumda Carullah, “Hz. Muhammed’in örnek hayatının, ümmetin hayatına yön veren bir delil olmaması, doğru yola götüren hikmetli bir metot kabul edilmemesi İslâm’ın en mükemmel din oluşu ile bağdaşır mı?” diye sorarak, sorusuna kendisi şöyle cevaplamıştır: “İlm-i yakın ile biliyor ve mübalağasız bütün kalbimizle zerre kadar şüphe duymadan diyoruz ki: Hz. Peygamber (s.a.s.)’in 23 yıllık (bi’set) süresi içinde sergilediği yaşantısı (siret) bütün ümmetin edebi, siyasî ve toplumsal hayatı için son derece hikmetli yasa ve prensipler (düstur) ihtiva etmektedir.”¹⁵²

a. Carullah’ın Haber-i Ahâd’in Delil Değeri İle İlgili Görüşü

Hiç şüphesiz peygamber efendimizin sünnetlerinin büyük bir kısmı bize hadislerle nakledilmiştir. Hadisler de ahad (vahid) haber niteliği taşımaktadır.¹⁵³ Bu durum sünneti bilgi değeri (*epistemoloji*) açısından Kur’ân-ı Kerîm’in altına düşürmektedir. Bu durum da Haber-i vahid’e dayanan hadisler ile amel edilip

¹⁵¹ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.20.

¹⁵² Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.18.

¹⁵³ Carullah tevatür derecesine ulaşmayan haberlerin her birinin, ehl-i hadîs ehl-i usûl ıstılâhında “haber-i ahâd” olduğunu belirtmiştir. Bigiyef, *Edebiyyât-ı Arabiyye* s. 54; Carullah, *Kitâbu’s-Sünne*, s. 88–91.

edilmeyeceği konusunda fıkıh ekolleri arasında ihtilaflar doğurmuştur. Ahmed b. Hanbel ve Malik b. Enes, ilke olarak kesin bir delile (Kur'ân'a) aykırı düşmeyen haber-i vahid ile amel edileceğini kabul etmekle birlikte Ebu Hanife gibi Irak'lı fakihler Kur'ân ve meşhur sünnete aykırı buldukları bazı haber-i vahidleri kabul etmezler.¹⁵⁴ Hadislerin delalet ettiği manaları anlayış farkından dolayı, hüküm istinbatında ayrılıklara yol açmıştır.

Carullah, sünnetin bize ulaşan kısımları hakkında bilgi değerlendirmesi yaparken senedin muhtevadan öncelenmesine yanaşmamaktadır. Senedi sıhhatli olduğu için içeriği Kur'ân-ı Kerîm, katî delil ile çelişen bir söz ya da fiilin sünnet olarak benimsenmesini doğru bulmaz.¹⁵⁵

Carullah'ın, İslâm âlimlerinin, hadis tenkidinde sadece ravileri incelenmek ile yani, senet (ricâl) tenkidi ile yetindikleri, buna karşılık metin üzerinde durmadıkları, bunun ise Sünnet'in delâletine esneklik ve genişlik kazandırmadığı şeklindeki genelleyci, indirgeyici anlayışına, fıkıh usûlü açısından katılmak mümkün değildir. Zira özellikle hanefî usûlcülerin eserleri, (örneğin Abdülaziz el-Buharî, *Keşfu'l-Esrâr*, III, 19; es-Serahsî, *el-Usûl*, I, 364; Sadru's-Şerîa, *et-Tavdîh*, II, 7) hadis tahlilinde senet (ricâl) tenkidi ile yetinilmediğini, metin (muhteva-içerik) tenkidine de hassasiyet gösterildiğini açık olarak ortaya koymaktadır.¹⁵⁶

İslam şeriatının insana bakış açısı mutlak güvenilirlik esası üzerine bina edilmiştir. Din insanı, sözlerinde sadık, fiillerinde güvenilir kabul etmiştir. Kur'ân-ı Kerîm de bu ilkenin diğer ümmetler arasında, İslam ümmetinde yerleşmesi için çaba sarfetmiştir.¹⁵⁷

Carullah'a göre insana bakış açısı ile ilgili bu ilke isabetli bir ilkedir. Carullah bu örnek tavrın İslam'ın ilk üç asrında (bilhassa) Hulefa-i Raşidin döneminde egemen olan tavır olduğunu zikretmiştir. Sonra bu örnek bakış açısı örnek insanların

¹⁵⁴ Şafî, Muhammed b. İdrîs (v. 204), *er-Risâle*, (Thk. Ahmed Muhammed Şâkir), Mektebe Dâri't-Turâs, Kahire 1979/1399, s.403 ve dv., *el-Umm*, el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Âmiriyye bi-Bülâk, Mısır 1322 h., VII, 260; Buhari, *Ahbâru'l-Ahâd*, 1; Serahsî, *Usûl*, varak: 114/a; Şatıbî, *el-Muvafakat (İslâmî İlimler Metodolojisi)*, Türkçesi: Erdoğan, Mehmed, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, III, 14; Şener, Abdülkadir, *İslam Hukuku Dersleri-I*, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 1992, s.79.

¹⁵⁵ Bigiyef, *Edebiyyât-ı Arabiyye*, s.54; *el-Lüzûmiyyât Tercümesi*, s.25-28; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s. 88-91.

¹⁵⁶ Dağcı, Şamil, "Musa Carullah'ın Şer'î Deliller İle İlgili Görüş ve Eleştirileri, Hadis ve Sünnet Anlayışı", *Ölümünün 50. Yıldönümünde Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara 1999, s.55-56.

¹⁵⁷ Fetih, 48/26.

kaybolmasıyla birlikte yok oldu. Dünya hayatı kadîm (kötü) mecrasına giriverdi. Yalancılık yayıldı ve “insanların bizzat işledikleri yüzünden karada ve denizde fesat belirdi.”¹⁵⁸ Carullah ilim ehlinin kitapları bu duruma hakkıyla şahadet ettiklerini belirtmiştir.¹⁵⁹

İnsanın işitme ve öğrenme yolu ile elde ettiği bilgilerin üç kısma ayrıldığını söyleyen Carullah, bunları şu şekilde açıklamıştır:

1) Sadece işitme ve öğrenme yolu ile elde edilen bilgi: Bu Carullah’a göre geçmişte yaşanan gaybi olaylar yahut gelecekte, ebedi hayatta, insanın başına gelecek hadiseler ancak bu yolla elde edilir. Ancak ilim ehli bu konuları haber veren kimsenin, doğruluğu sabit olmuş, ismet sıfatına sahip peygamber olmasını şart koştuklarını ifade etmiştir.

2) Aklî ve Nazarî bilgi: Carullah’a göre insanın fitratında, kendi nefsindeki delillere götürecek bir şey mevcut değildir. İnsan bunu öğrenmek için mutlaka ilim elde etmek zorundadır. Ona göre insan bu bilgiyi, kendisi öğretene taklit ederek değil, öğretenin önünde aydınlattığı yola girerek elde eder. Daha sonra akıllı insan bu bilgilerle kendisine yönelir, fikir ve düşünce ile kendisini kavrar. İnsanın tabii ve matematik ilimlerini, iş ve sanatları hep bir öğretmen yoluyla öğrendiğini söyleyen Carullah, hiç kimsenin bu bilgileri öğretene ve haber veren kişide herhangi bir şart aramadıklarını belirtmiştir. Yine ona göre, eğer kişi öğrettiği bilgileri biliyorsa, o kişi Allah (c.c.)’in en sapık, en yalancı kulu da olsa sözleri dinlenir.

3) Haram, helal, farz ve mendup konularını öğretene fikhî ve şer’î ilimler: Carullah’a göre bu ilimlerin aslı Şâri’den işitilen bilgilere dayanır. O, ismet sıfatını taşıyan Şâri’den işitilen şeylerin zorunlu bilgi ifade ettiğini söylemiştir. Elbette herkesin Şâri’den bizzat işitmesi, her olayı görüp yaşaması mümkün olmadığından, böyle bir durumda Carullah’a göre, iki yönden zan ile yetinmek zorunluluk arz ettiği; bunlardan biri, Şâriin dilinden bizzat işitilmeyen gaybî bir bilgidedir. Böyle bilgiler ancak onu Şâri’den rivayet eden başka bir ravi yoluyla bilinebileceğini, burada zorunlu olarak zan ile amel edileceğini ifade etmiştir.¹⁶⁰

Fikhî hadisenin şekli ve olayın kendisi konusunda da zann ile amel edebileceğini ifade eden Carullah, olayların sonu ve sınırı olmadığını, ancak naslar

¹⁵⁸ Rum, 30/41

¹⁵⁹ Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s.88–89.

¹⁶⁰ Bigiyev, *Kitâbu’s-Sünne*, s.89–90.

sınırlı olduğunu belirtmiştir. Bu takdirde de ona göre rey'e başvurmak zarureti hasıl olur. Öyleyse nassları uygulamada da zann ile amel etmek zorunluluğu doğar. Carullah'a göre risalet asrında da bu böyle idi. Zira bir nassı herkese duyurmak mümkün olmadığı gibi, Şâri'den gelen nassların her olayı kapsamaması da mümkün değildir. İnsan bütün zamanlarda her işinde zanna dayandığını ve bu durumun insan için tabii ve fitrî bir durum olduğunu, zanda hata ihtimalinin olması, onunla amel edenin azmini sarsmamalıdır. Carullah'a göre, zann ile amel vacip olduğu için şeriatın ayrıntılarında yapılan hatalar kaldırılmıştır, affedilmiştir.

Bütün bunlardan dolayı, ona göre, ahad haberler zann-ı galip ifade ettikleri için, onlarla amel etmek vaciptir. Bazen yakîn ifade eder ki, çoğunluğu böyledir. Carullah, sahih sünnetlerin çoğunun ahad haberlerden ibaret olduğunu söylemiştir.¹⁶¹

b. Sünnete Yöneltilen Eleştiriler

1800'lü yıllar sanayi devrimi ve coğrafi keşiflerle birlikte Osmanlı'nın siyaset ve ekonomide dünya üzerinde belirleyici gücünü (*initiative*) kaybetmesi, bunun akabinde elinde bulundurduğu topraklardan sömürü hareketleri nedeniyle zorunlu olarak çekildiği zamana tekabül eder. Bu gerileme Müslüman halklarda bir sorgulama ve bulunduğu halden kaçış refleksini doğurmuş bunun bir uzantısı olarak da İslâm ülkelerinin içine düştüğü taklit batağının sebebi olarak görülen hadisler kimi akımlar tarafından doğru yanlış ayırd edilmeden terk edilmeye bırakılmıştır.

Bu akım ilk olarak *Mısır*'da "*Kur'âniyyûn*" olarak kendini tanımlamış ve insanların ihtiyacı olan her şeyi Kur'ân-ı Kerîm'den bulabilecekleri iddiasını kendilerine slogan edinmişlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'i sahiplenmek her ne kadar örnek bir davranış ise de bunu bir mefhum-ı muhalif olarak algılayıp sünneti terk etmek aklın bazı noktalarda tutulabildiğinin göstergesi olarak nitelendirilebilir.¹⁶² *Kur'âniyyûn* akımı Carullah tarafından ağır tenkide uğramıştır. O Peygamberin sünnetlerini inkâr edenlerin asla Ehl-i Kur'an olarak kendilerini tanımlayamayacağını belirtmiştir.¹⁶³

¹⁶¹ Bigiyev, *Kitâbu's-Sünne*, s.90

¹⁶² Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.3, 7; Akman, *Bigiyef'i Okumaya Giriş*, s.61–62

¹⁶³ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.3, 7; Akman, *Bigiyef'i Okumaya Giriş*, s.62.

Böyle bir tavır Carullah'a göre aklî gerekçelerden de yoksundur. Çünkü uydurma hadislerin varlığı gerekçe gösterilerek hadislerin tümü terk edilemez. Bu içinde çürük olduğu için bütün bir meyve bahçesini yakmaktan farksızdır. Hem sahih hadis ve zayıf hadisleri birbirinden ayırt etmek de o kadar zor bir iş değildir.¹⁶⁴ Metni akl-ı selim'in açık hükümlerine ve İslâm'ın kesin delillerine zıt düşen bir hadis de senedi ne kadar sağlam olursa olsun zayıf hadis olarak kabul edilebilir.

Carullah, hadis uleması tarafından

- a. Akla muhalif olma
- b. Fıtrata ters olma,
- c. Kur'ân'a muhalif olma,
- d. Tarihi realitelere uygun olmama,
- e. Makam ve karinelere ters düşme

şeklinde beş hususta özetlenen zayıf hadis kriterlerine

- a. Hz. Peygamber'den sabit olmuş sahih bir hadisle çelişme

b. Ümmetin kabul ettiği ictimai bir asla ters olması'nı ekleyerek yedi husustan bir tanesini taşıyan hadislerin terk edilebileceğini, aksi bir tavrın aşırıcılık olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵

Bu şekilde davranan insanları Carullah, Allah'ı inkâr eden toplumların kıyamet gününde Allah'a sığınacakları gibi, tekrar sünnete sığınmaya davet etmiştir.¹⁶⁶

Carullah, hak dinin korunmuşluğu (ismet) gereği mevzu hadislerin, dinden olmayan bir şeyi dinin esas ve prensipleri arasına katma imkânı bulamadığını savunmuştur. Ona göre, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in rehberlik ettiği alanlarda, sabit sünnetlerinde, sireti ve hayatında uydurma hadisler üzerine bina edilmiş bir şey yoktur. Aynı şekilde İslâm fihkî da uydurma hadislerden etkilenmemiştir. Kussas (hikâyeci) ve mezhepçilerin uydurduklarının İslâm fihkına etkisi olmamıştır. Zâhidlerin ve tasavvufçuların amellerin ecir ve faziletlerine dair hadis uydurduklarını ve mezhep müntesiplerinin bir takım kimselerin menkıbeleri ve hayat tarzları ile ilgili hadis uydurdukları gerçeğini de kabul eden Carullah, ancak bütün bunların dinden olmadığı bir gerçek olduğunu ifade etmiştir. Müslümanlarda iyi ile kötüyü,

¹⁶⁴ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.88.

¹⁶⁵ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.26.

¹⁶⁶ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.30.

hak ile batılı, yalan ile doğruyu ayıran (Furkan) Kur'ân'ın varolduğunu söyleyen Carullah, öyle ise bütün uydurma hadisleri efsane kategorisinde değerlendirilebileceğini belirtmiştir.¹⁶⁷

Bütün ümmetlerin, bilge kimselerin (hekim), büyük insanların ve peygamberlerin yaşamları süresince söyledikleri ve yaptıklarını kutsal, toplumsal birer sünnet olarak addettiklerini ve bu sünnetlerin her türlü işlerinde onlara rehberlik ettiğini söyleyen Carullah, Hz. Muhammed (s.a.s.)'in de söyledikleri, yaptıkları ve yaşantısı (sireti), Kur'ân'ı en iyi bilenlerin ve tefsir edenlerin başında gelmesi hasebiyle, Onun bütün insanlığa rehberlik edecek bir delil olduğunu, Rabbi onu bütün âlemlere hüccet ve rahmet olarak göndermiş ve ona sonra gelen herkesin dil ve kalp ile övecekleri bir makam (Makam-ı Mahmud) bahsettiğini belirtmiştir.¹⁶⁸

B. CARULLAH'IN İSLAM HUKUKUNUN NASSA DAYANMAYAN KAYNAKLARI İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

İslâm hukukunun nassa dayanmayan kaynakları Resulullah (as)'ın irtihalinden sonra Müslümanların aralarında çıkan hukuki anlaşmazlıklara karşı buldukları çözümlerdir. Resulullah (as) hayatta iken çıkan sorunlara dair ya bir ayet iniyor ya da o vahyin onayladığı bir hüküm tesis etmekteydi. Bu imkân ortadan kalkınca Kur'ân-ı Kerîm ve sünnette açık karşılığı olmayan sorunları çözüme kavuşturmak âlim ve fakih sahabilerin uhdesine düşmüştür. Bu sahabilerin çözüm yolları da sonraki İslâm âlimleri tarafından sistematize edilerek ıstılaha döküldü aşağıda sıralanan deliller birer çözüm yolu olarak fıkıh literatüründe tartışmaya açılmıştır. Tartışmaya açılmıştır ifadesini bilerek ve isteyerek kullanmaktayız çünkü bütün âlimler bu delillerin ne ölçüde kullanılabileceğine dair kendince bir yol (mezhep) tayin etmiştir. Tabiatıyla Carullah da bu tartışmaya kendi fikirlerince katkıda bulunmuştur.

¹⁶⁷ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.16–17.

¹⁶⁸ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.17–18.

1. İcma

Sözlükte bir konu hakkında görüşlerin birleşmesi yahut aksi görüş belirtilmemesi şeklinde açıklanan¹⁶⁹ icma'ı bir delil olarak kabul edenler onu Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetten sonra en güvenilir ve muteber kaynak olarak addederler. Sadece hukuk penceresine sıkışıp kalınmadığında Resulullah (as)'ın ahirete irtihalini müteakiben ilâhî vahyin önderliğinde Müslümanların kendilerini yönetebilmelerinin vesikası olarak değerlendirilebilir. Bir hukuk kaynağı olarak bakıldığında icma hakkında yapılan tartışmaların merkezinde şer'î nassdan koparak akıldan hüküm tesis etme korkusu bulunduğu sezilenebilir. Esasen bu, sadece icma için değil nassa dayanmayan kaynakların tümü için geçerli bir korkudur. Kıyasa, istihsana karşı çıkanların temel tezi bu kaynakları savunanların kendi hevasından şeriat tesis ettikleridir.

İcmayı bu tartışmalardan biraz olsun sıyrıp edille-i şeriyye'nin dört esasından biri mertebesine çıkararak temel saik ise kanaatimizce icma'nın oluşması için koyulan nispeten kabul edilebilir şartlardır.¹⁷⁰ Bu şartları şu şekilde sıralayabiliriz.

Birincisi: Olayın vuku bulduğu asırda birkaç müctehidin bulunması gerekir.

İkincisi: Bir olayda şer'î hüküm için memleketleri, ırkları nazarı itibare alınmadan olayın vuku bulduğu anda bütün Müslüman müctehidlerin görüşlerinin aynı noktada birleşmesidir. Müctehid olmayanlar nazarı itibare alınmaz.

Üçüncüsü: Olay hakkında müctehidlerden her biri fikrini açıkça ortaya koyarak birleşeceklerdir.

Dördüncüsü: Bütün müctehidlerin hükümde birleşmeleri gerçekleşmelidir.¹⁷¹ Müctehitlerin bir araya gelerek hükümde birleşmelerine Carullah nerdeyse imkânsız gözüyle bakmaktadır.¹⁷²

Bunlardan ayrı olarak bu icma'nın geçerli olması için senet ve delilinin olması gerektiğini ifade edenler olmuştur.¹⁷³ İcma'nın kabul edilebilir bir delil olmasında peygamber efendimizden rivayet edilen "Benim ümmetim dalâlet üzere

¹⁶⁹ Kalaci, *Mucemu Lugati'l-Fukaha*, s. 22.

¹⁷⁰ Teftâzânî, *Telvîh*, II, 119–120; Âmidî, *el-İhkâm*, I, 379 ve dv.; Serahsî, *Usûl*, I, 301.

¹⁷¹ Hallâf, Abdulvahhâb, *İlmu Usûli'l-Fıkh (İslâm Hukuk Felsefesi)*, Çeviren: Atay, Hüseyin, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1973, XIII, 191–192.

¹⁷² Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.53; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.88.

¹⁷³ Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkh Dersleri*, 2. Baskı, Üç Dal Neşriyat Mümün Çevik ve ORT. KOLL. ŞRK., İstanbul 1966, s.346.

birleşmez”¹⁷⁴ hadisinin rolü büyüktür. Bu sayede eserciler icma’ın reyden ibaret olarak değerlendirilemeyeceğine ikna olmuşlardır.

Carullah, Müslümanların en büyük icma’ının Kur’ân-ı Kerîm’in tevatürüne dair görüş birliği olduğunu belirtir.¹⁷⁵ Bunun dışında ortaya çıkan anlaşmazlıkların müçtehitlerin bir araya gelerek çözümüne Carullah nerdeyse imkânsız gözüyle bakmaktadır.¹⁷⁶ Ayrıca Carullah icma’ı her âlimin değil, sorunları çözme (hall) onu bir hükme bağlama (akd) yetkisine sahip ehl-i hall ve’l-akd tarafından yapılmasını da şart koşar.¹⁷⁷ İşte bu sebeple Carullah’a göre icma, kendisi ayrı bir delil (burhan) olamaz, ancak burhanın da üstünde bir güce sahip olur. Bundan dolayı ismet, icma’ın şartı olmadığı gibi, azınlığın muhalefeti icmâ’ın geçerliliğine engel değildir. İşte bu sebeple icma kararının asla umumi ve ebedî olamayacağını ifade eden Carullah, dünyanın her hangi bir bölgesinde yaşayan bir topluluğun herhangi bir konuda icma ettiklerinde, bu icma’ın sadece o topluluğu bağlayacağını ve o bölgenin sınırlarını aşmayıp, hükmün o bölge ve o bölgede yaşayan toplumla sınırlı kalacağını belirtmiştir.¹⁷⁸

Carullah’ın klasik usûlcülerin; icmayı, şer’î bir hükmü yoruma kapamak için sadece vesile olarak telakki etme yerine, ilmi bir meseleyi çözüme kavuşturmak için bir delil gibi telakki eden anlayışın İslâm hukukunun esneklik ve vüs’at kazanmasına engel teşkil ettiği şeklindeki iddiası tartışmaya açıktır. Çünkü Carullah’ın tasvir ettiğinin aksine İslâm hukukunda icma genellikle, bağımsız bir hüküm kaynağı olarak kabul edilme yerine, bir tekit unsuru olarak görülmüş, şer’î bir hükmü algılama ve yorumlamada ictihat farklılığının olmadığını vurgulamak için kullanılmıştır. Carullah’ın “ümmetin icma’ı masumdur, ittifak ederlerse isabet ederler. Doğru, icma’ın dışında olamaz; zararda sapıklıkta, hatada ümmetin icma’ı mümkün değildir.”¹⁷⁹ şeklinde özetlediği anlayışı, klasik fıkıh usûlü kitaplarında

¹⁷⁴ İbn Hanbel, Ahmed Ebû Abdillâh eş-Şeybânî (v. 241), *el-Müsned*, (Thk: Şu’ayb el-Arnâvut ve ‘Adil Mürşid), Müessesetu’r-Risale, Beyrût 1999/1420, V, 145; Ebu Davud, Suleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî (v. 275), *es-Sunen*, (Thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), Matbaatu’s-Sa’âda, Mısır 1369/1950, *Fiten*, I, Hadis No: 4253, IV, 452.

¹⁷⁵ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.86.

¹⁷⁶ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.53; Carullah, *Kitâbu’s-Sünne*, s.86.

¹⁷⁷ Bigiyef, *Şeriat Esasları*, s. 65–66; Carullah, *Kitâbu’s-Sünne*, s.87.

¹⁷⁸ Bigiyef, *Büyük Mevzularda*, s.100–101; *Mülâhaza*, s.23; Carullah, *Şeriat Esasları*, s.65–66; *Kitâbu’s-Sünne*, s.86.

¹⁷⁹ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.53.

تجتمع امتي على الضلالة¹⁸⁰ ibaresi ile yer almakta ve yukarıda da ifade edildiği gibi genellikle bir te'kit unsuru olarak görülmektedir. Ancak, imamın masumiyeti ve yanılmazlığı anlayışını savunan şîa'ya karşılık, Carullah'ın ümmetin (ma'şerî vicdanın) yanılmazlığını, yani bütün bir toplumun yanılışta ittifak etmeyeceğini, bunun tabi bir sonucu olarak da İcma'nın bağlayıcı bir otorite olduğunu benimseyen ehl-i sünneti ön plana çıkarması, orijinal bir görüş niteliği arz etmektedir.¹⁸¹

2. Kıyas

Kıyas, sözcük olarak bir şeyin başka bir şeyle ölçülmesi anlamına geldiği gibi, iki şeyi birbirine eşitlemek anlamında da kullanılmaktadır.¹⁸² Meselâ, “Kumaş metre ile ölçtüm” dediğinde *qâse* fiili birinci anlamda kullanılmıştır.¹⁸³ İkinci anlamda kullanıldığında ise, gerek maddi eşitleme, gerekse manevi eşitleme kastedilebilir. Meselâ “Bu yaprağı şu yaprağa eşitledim” derken maddi, “Falanca kişi falanca ile karşılaştırılmaz (ilimde veya fazilette onunla bir tutulamaz)” dediğinde manevi eşitlik kastedilmiş olur.

Fıkıh ıstılahında kıyas, aralarındaki bir illetten dolayı hükmü bulunmayan bir olayı hükmü bulunan olaya ilhak etmek olarak tanımlanmaktadır.¹⁸⁴

“Allah kitabı ve mizanı hak olarak indirendir...”¹⁸⁵ ayeti Musa Carullah'a göre geçmiş bütün şeriatlarda kıyas geçerli bir ilke olarak kabul edildiğine delalet etmektedir. Carullah kıyası aklın ve dinin esası olarak görmektedir. Bu manada Allah Teâlâ'nın peygamberine “Onların arasında Allah'ın indirdikleriyle hükmet” emrinin zımında kıyas'ın olduğunu savunmuştur. Kıyasın dinin asıllarından olduğunun hem Kitap'ta hem de sünnette ifade edildiğini bu yönüyle de kıyasın nassların ruhu ve akli yönü olduğunu belirtmiştir. Dinde fakih olmanın üstünlüğünün kıyas ile ortaya

¹⁸⁰ Ebû Davud, Fiten, 1; Tirmizî, Fiten, 1; İbn Mâce, Fiten, 8.

¹⁸¹ Dağcı, “Carullah'ın Şer'î Deliller İle İlgili Görüş ve Eleştirileri”, s.56.

¹⁸² Cubrân, *er-Râid*, s.1144.

¹⁸³ Subkî, Tâciüddîn Ebî Nasr Abdülvehhâb b. Alî Abdülkâfî (v. 771), *Raf'u'l-Hâcib 'an Muhtasar İbni'l-Hâcib*, (Thk. Alî Muhammed Mu'avvad, Adil Ahmed Abdülmevcûd), Alemu'l-Kutub, Beyrût 1999/1419, IV, 135–136; Subkî, Takıyyuddîn Ali b. Abdülkâfî (v. 756), *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc 'âlâ Minhâci'l-Vusûl İlä İlmi'l-Usûl li'l-Kâdî Nâsiruddîn el-Beydâvî*, (Thk. Şa'bân Muhammed İsmâil), Dâru İbn Hazm, Beyrût 2004/1425, III, 1417; Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-Fıkıh)*, s.126; Kudaynetov, *Mercâmî'nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı*, s.130.

¹⁸⁴ Kalaci, *Mucemu Lugati'l-Fukaha*, s.340

¹⁸⁵ Şura, 42/17.

çıkıldığını, hiçbir fakihın de buna muhalefet edemeyeceğini söyleyen Carullah, İslâm âlimlerinin kıyas hakkındaki tartışmalarının da oldukça yadırgatıcı olduğunu söylemeden geçememiştir.¹⁸⁶

Fıkhî kıyasın dört ayrı esası (rükünü) vardır:

1. Hükmü sabit olan fert (*asil*)
2. Hükmü matlub olan fert (*fer'*)
3. Sübûtu matlûb olan (*hüküm*)
4. *Asıl* ve *Fer'*i birleştiren ve asıldaki hükmün varlığına sebep olan ortak illet (*vasf-ı câmi'*).

Bu dört esastan başka kıyas yapacak kimse Carullah'a göre şu hususları da tesbit etmek durumundadır:

1. *Asıl*'da hükmün varlığı. (Zira Carullah'a göre aslın kendisinde hüküm sabit değilse, *fer'*de de sabit olması mümkün değildir).
2. Hükmün *asil*'da var olan bir *illet*'e dayanması. (Çünkü ona göre asl'ın hükmü muallel değilse ortak vasıfta birleşmezler).
3. *Asıl*'daki hükmün *illet*'ini tayin etmek. (Carullah'a göre hükmün illeti muayyen değilse illette iştirak düşünülemez).
4. *İllet*'in varlığının *fer'*de de tesbit edilmesi. (Zira ona göre *fer'*de illet mevcut değilse, hükmün varlığı lâzım gelmez).
5. *Asıl*'da muarızın yokluğu. (Carullah'a göre şayet muarız bulunur ise, ortak vasfın illetliği sabit olmaz).
6. *Fer'*de mâni'in yokluğu. (Zira *fer'*de hükmü engelleyen bir mani bulunduğu takdirde, ona göre kıyas kendi başına batıl olur ve illette iştirak fayda vermez.)¹⁸⁷

Carullah'ın kıyasın cari olması için gerekli olan şari'in sükûtu halinin rabbın kullarına bir merhameti olduğuna dair görüşü ardından âdeti olduğu üzere İslâm hukukçularına sitemle devam eder. Çünkü onlar esas hikmeti teklifleri hafifletmek olan bu sükûtu teklifleri ağırlaştırmak için kullanmışlardır. Hukukçuların gönlü insanların rahatlamasına razı değildir. Hâlbuki ona göre ilâhî maksad yaşanabilir dairenin olabildiğince geniş tutulmasıdır.¹⁸⁸

¹⁸⁶ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.90.

¹⁸⁷ Bigiyef, *Rûze*, s.145; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.92.

¹⁸⁸ Bigiyef, *Rûze*, s.7.

İllet, ıstılahta var olması ile hükmün varlığına yokluğu ile hükmün yokluğuna neden olan hükmün kendisine bağlandığı şer’î sebebe verilen isimdir.¹⁸⁹ Bazı usulcüler tarafından *muarrif* (hükmün varlığına delalet eden mahiyet) olarak tanımlanmıştır. Çünkü hükümler illetlere izafe edilmiştir. Meselâ mülkiyetin intikalinin illeti, alışveriş, kıyasın illeti ise adam öldürmedir.¹⁹⁰

Bazı usulcüler illeti, vâcib olmayacak şekilde teşvik etme olarak da tarif etmektedirler. Öyle bir şey ki, hükmün teşri’ edilmesinde Şâri’in kasıtlı bir hikmetini içermektedir. Bu ise, fayda elde etmek veya zararı defetmek içindir. İslam âlimleri illeti sadece kıyasın bir şartı olmaktan öte Rabbimizin herhangi bir hüküm verirken zikrettiği amacı (*maslahat*) da illet kapsamında değerlendirmektedir.¹⁹¹ İletinin bu vasfına *münasiplik* ismi verilir.¹⁹² Kâdî Ebû Zeyd ed-Debûsî, *Münasib vasfı*, akla arz edildiğinde aklın kabul etmesi hali olarak tanımlar.¹⁹³

Musa Carullah, illet konusuna özel bir önem vermiştir. Carullah sadece hükümlerin değil kâinatta var olan her şeyin bir illeti olmak zorunda olduğunu¹⁹⁴ aksi bir düşüncenin Allah (cc)’ın boşa, amaçsız yarattığı düşüncesine götürür ki bu şekildeki müşrikçe iddialar pek çok ayette nefyedilmiştir.¹⁹⁵ İletini zikretmek, hükmü ta’min etmek gibidir. “Bu şey, haramdır; zira necistir, pistir” demek, “her necis haramdır” hükmü vermek gibidir.¹⁹⁶

Bir illetin illiyeti (illet oluşu) Carullah’a göre akıl ilkeleri, şer’î nass ve hüküm ile illet arasındaki ilişki olmak üzere üç yolla tesbit edilir:

a) Aklın hükmü ile illetin tespitine: Çocuklara ve çocukların mallarına velayetin sübûtu gibi. Buradaki illet, gençlik ve çocukluktur. Maslahatı, menfaatı,

¹⁸⁹ Kalaci, *Mucemu Lugati'l-Fukaha*, s. 289

¹⁹⁰ Mercânî, *Hizâme*, s. 430; Kudaynetov, *Mercânî'nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı*, s.135.

¹⁹¹ Teftâzânî, *Telvîh*, II, 144; Kudaynetov, *Mercânî'nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı*, s.135. “Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım”, “Hâlbuki onlara, **ancak dini Allah'a has kılarak, hakka yönelen kimseler olarak O'na kulluk etmeleri, namazı kılmaları ve zekâtı vermeleri emredilmişti.**” Zâriyât, 51/56. Beyyine, 98/5. Buradaki ayetlerin Arapça metninde geçen “lam (ل)” harfi hükmün illetini, teşriindeki hikmeti ifade etmektedir.

¹⁹² Teftâzânî, *Telvîh*, II, 144–145; Kudaynetov, *Mercânî'nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı*, s.136.

¹⁹³ Teftâzânî, *Telvîh*, II, 146; Kudaynetov, *Mercânî'nin Usûl-i Fıkıh Anlayışı*, s.136.

¹⁹⁴ Bigiyef, *Rûze*, s.148.

¹⁹⁵ “Bizim sizi boşuna yarattığımızı, Bizim huzurumuza dönüp hesap vermeyeceğinizi mi sandınız?” Müminun, 23/115.

¹⁹⁶ Bigiyef, *Rûze*, s.178; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, 94–95.

mal korumak, mal arttırmak ve küçüklerin zimmetlerini mal mesuliyeti ağırlıklarından, şefkat tarikiyle, azad etmek.¹⁹⁷

b) Şâri'in nassı ile de hükmün illeti tespit edilir: Carullah'a göre Şâri'in beyanı ya sarih, ya da tenbih ve irşat yoluyla olur.¹⁹⁸ Şâri'nin haram kıldığı bir şey hakkında açıkça “Çünkü o pistir.”¹⁹⁹ ifadesi gibi. Yahut “Ey iman edenler evlerinizden başka evlere izin almadan girmeyiniz.”²⁰⁰ ayetinde illet olarak Hz. Peygamber'in “İzin isteme (evin gizli hallerine) bakmamak için emredilmiştir.”²⁰¹ demesi buna örnektir.²⁰²

c) Hüküm ile illet arasındaki ilişki, yani hüküm ile illet arasında makul bir ilişkinin varlığı ile de bir illetin illiyeti tesbit edilir.²⁰³

Hükümün illeti, Carullah'a göre maslahata, menfaate şümüllü bulunmak cihetiyle hükümün meşruiyetine sebep olan zahir, açık, mahdut ve mazbut bir vasıftır, bir manadır.²⁰⁴

Carullah'ın bu ifadelerinden kendisinin illet anlayışının klasik usulcülerden anahatlarıyla ayrılmadığı görülmektedir. Bununla birlikte Carullah'ın orijinal yaklaşımı olarak illeti umumileştirmesini zikredebiliriz.

C. CARULLAH'IN FAKİHLERİN HÜKÜM İSTİNBATINDA BAŞVURDUĞU BAZI YÖNTEMLERE İLİŞKİN DEĞERLENDİRMELERİ

İslâm hukukçuları hüküm verirken temel kaynakların yanında fer'î bir takım deliller belirlemişler. Kanunun ruhunu algılama, toplumun ve siyasi rejimin hilafına bir hüküm vermeme gibi durumlar kimi zaman hukuk tarihinde de İslâm hukuk tarihinde de karşılaşılan durumlardan olmuştur. İslâm hukukunda bu deliller aşağıda gösterileceği şekilde sistemleştirilmiştir. Bu deliller kimi mezheplere mensup fakihlerce benimsenmemiş kimisi tarafından da kısmen benimsenmiştir. Bu deliller

¹⁹⁷ Bigiyef, *Rûze*, s.150.

¹⁹⁸ Bigiyef, *Rûze*, s.150; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.150.

¹⁹⁹ En'am, 6/145.

²⁰⁰ Nûr, 24/27.

²⁰¹ Buhâri, *İsti'zan*, 11; Müslim, *Edep*, 41, Tirmizi, *İsti'zan*, 17.

²⁰² Bigiyef, *Rûze*, s.150; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.95–96.

²⁰³ Bigiyef, *Rûze*, s.151; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.95–96.

²⁰⁴ Bigiyef, *Rûze*, s.150.

arasında örf en çok benimsenen yardımcı delil olmuştur diyebiliriz. Çünkü insanoğlu eser bırakan ve bırakılan eserlerden istifade ederek ilerleyen bir medeniyet anlayışına sahiptir. Kendinden öncekilerin benzer durumlarda ne yaptığı ya da ne yapmadığı başlıca kaynaklardan olmuştur.²⁰⁵

Hukukçu kimliği üzerinde araştırma yaptığımız Carullah da elbette bu hükümlerden faydalanmış; nasıl ve ne kadar faydalandığını az da olsa ifade etmiştir.

1. Maslahat Anlayışı

S-L-H kökünden olan maslahat kelimesi, iyi olma, düzeltme, elverişli bulunma, yarar, menfaat ve iyiliğe vasıta olan şey anlamına gelir. İslâm hukukunda maslahatın karşıtı olarak *F-S-D* kökünden gelen *mefsedet* kavramı kullanılır, bunun çoğulu da, *mefâsid*' dir. *Zarar* kökünden türemiş olan *mazarrat* deyimini de bu anlamda kullanılır. Maslahatın tarifine gelince, faydalı olanı elde etmek, zararlı olanı gidermektir. Bu "*celb-i menfaat, def-i mazarrat*" tabiri ile ifade edilir.²⁰⁶ Diğer bir tarife göre ise maslahat, "Şâri'in gerçekleşmesi için bir hüküm koymadığı, şer'i bir delilin de onun muteber sayılıp sayılmamasını göstermediği nesnedir."²⁰⁷ Mutlak denmemesinin manası, itibare alınması veya lağvedilmesini bildiren bir delile bağlanmamasıdır. Kamu yararına sahabenin hapisaneler yapılmasını, para basılmasını, fethettikleri ekili yerleri eski sahiplerinin elinde bırakıp onlara haraç konması ve bunun gibi zaruretlerin, ihtiyaçların veya güzelleştirmelerin gerektirdiği yararlıklar maslahat ilkesi gereğince uygulanan meşru hükümlere örnek gösterilebilir.²⁰⁸

²⁰⁵ Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s.46.

²⁰⁶ Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.78; Şener, Abdülkadir, *Kıyas İstihsan İstislah*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1974, s.137. "İslâm hukukunun bu kaynağı, Roma hukukundaki "Corrigere Jus Propter Utilitatem Puplicam" (Hukukun kamu yararı düşüncesiyle düzeltilmesi) veya Musevî Talmud şeriatındaki "Mippene Tikkun Ha'- Olam" (Dünyayı düzeltme yönünden hareket etme) yollarından birine benzer. Mesâlih-i Mürsele (kamu yararı) veya istislah, İngilizce'ye "Utility or Puplic İnterests" (Zaruri ihtiyaçlar veya kamu menfaatleri) şeklinde çevirilmektedir. Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.138; Schacht, Joseph, *An İntrodustion to Islamic Law*, Oxford, London, 1964, s.61; Makdisî, George, *Arabic and Islamic Studies*, Brill Press, Leiden 1965, s.447.

²⁰⁷ Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi*, s.231.

²⁰⁸ Hallâf, *İslâm Hukuk Felsefesi* s.231-232.

Carullah'ın fıkıh anlayışında her fikhi hükmün gerçekleştirilmeyi amaçladığı maslahat kavramı, önemli ve belirleyici bir faktör konumundadır.²⁰⁹ Ona göre her hükmün bir maslahatı vardır.²¹⁰ Carullah, kamu yararını (içtimai menfaatleri) elde etmeyi ve bunları tehdit eden mefsedetler ile mücadeleyi esas alan bir fıkıh anlayışından yanadır. Zaten O'na göre içtimai menfaatleri (kamu yararı)²¹¹ gözetmeyen bir hukuk sistemi, kendisini yenileyip yürürlükte kalmaya devam edemez. Bu anlayışı ile Carullah, adeta Şeriatın maksatları (makâsıdu'ş-şerîa) ile toplumsal menfaatleri aynîleştirir. Bu tasviri ile Musa Carullah hukuku, bir sosyal bilim dalı olarak mütalaa etme temayülü içindedir. İslâmı nitelemek üzere genellikle “şeriat-ı içtimaiye” kavramını kullanmasından²¹² hareketle onun, sosyal hukuk taraftarı olduğunu ifade etmek mümkündür.²¹³

Carullah maslahatın cevazını değil, maslahatın ne olduğunu belirlemeyi ilmî bir problem olarak görür. Ona göre gözetilmesi gereken en önemli maslahat insan hayatıdır. Söz konusu hayat olduğunda dinin bütün hükümleri askıya alınır ve hayat kurtarılır.²¹⁴

Carullah'a göre maslahat, İslâm şeriatının ölçüsü ve günlük içtimai hükümlerde delildir. Şayet bir hüküm toplumun maslahatı için vaz edilmişse, maslahatın gereği ile hükmetmek gerektiğini savunan Carullah, bütün semavi şeraitlerin toplumsal maslahatlar üzerine bina edildiklerini belirtmiştir.²¹⁵

Carullah her namazda tekrarlanan Fatiha'nın “أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ” ifadesinin “Her işimizde her fikrimizde, ya Rabbi, bizi maslahatımız yoluna gönder” demek olduğunu ifade eder. Doğru yol insana faydalı olan yoldur. Kendi faydası olana giden insan gerçek doğru yolu bulur (*mühtedî*), doğru yolu bulduracak tek rehber (*hâdî*) odur.

²⁰⁹ Bigiyef, *el-Lüzûmiyât Tercümesi*, s.136, 176; Carullah, *Halk Nazarına*, s.65.

²¹⁰ Bigiyef, *Oruç*, 173; Carullah, *el-Lüzûmiyât Tercümesi*, s.136, 176.

²¹¹ Bigiyef, *Halk Nazarına*, s.78; Carullah, *Büyük Mevzularda*, s.21.

²¹² Bigiyef, *Halk Nazarına*, s.3.

²¹³ Dağcı, “Carullah'ın Şer'î Deliller İle İlgili Görüş ve Eleştirileri”, s.64.

²¹⁴ Ölme durumuna gelmiş bir insanın domuz eti yemesi ve şarap içmesinin mübah haline geldiğini hatırlamak durumundayız. “O, size ölüyü (leşi)kanı, domuz etini ve Allah'tan başkası adına kesilmiş olan (hayvan)ı kesin olarak haram kıldı. Fakat kim kaçınılmaz olarak muhtaç kalırsa, taşkınlık yapmamak ve haddi aşmamak şartıyla (ölmeyecek oranda yiyebilir), ona bir günah yoktur. Gerçekten Allah, bağışlayandır, esirgeyendir.” Bakara, 2/173. Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.22.

²¹⁵ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.98.

Din, nefis, akıl, mal, nesil ve ırzı korumanın bütün dinlerin temel maslahatları olduğunu, dolayısıyla İslâm'ın da temel maslahatları olduğunu ifade etmiştir.²¹⁶ Dikkat çekilmesi gereken bir nokta da Carullah'ın dinin korunması maslahatının yanında din özgürlüğünü savunmasıdır.²¹⁷ Her bir insanın her bir milletin dini, vicdanı ve bütün şer'î işlerinde her zaman ve her yerde, her bakımdan hür olduğunu belirtmiştir. Ona göre din ve vicdan hürriyeti temel bir ilke olduğundan her dine bütün yönlerden saygı gösterilmelidir. Dinin kutsiyeti, hukukun saygınlığı ona göre genel haklardan olup, anayasa kuvvetiyle ve umûmî eşitlik prensibiyle güvence altına alınmalı ve korunmalıdır.²¹⁸

Devletin ve hükümetin dinlerin hiçbirisine mensup olmaması gerektiğini de, hem devletin, hem hükümetin, hem de kanun nazarında dinlerin tamamının eşit olup, bütün dinlerin ve mezheplerin de her zaman, her yerde bütünüyle özgür olup, dinlerine uygun iç düzenleri (yönetimleri) her bir milletin kendi iradesinde olduğunu, hükümetin de hiçbir şekilde, hiçbir zaman din işlerine, dini teşkilatlara müdahale etmemesi gerektiğini belirten Carullah'ın, özgürlükçü bir laiklik anlayışını savunduğu da düşünülebilir.²¹⁹

Ayrıca Carullah'ın bu manada insanların yaşama, eğitim, gelecek kurma, inanma gibi haklarının da insanların hayatını gözetten maslahatın muhtevası olduğuna dair beyanları, hukukun adalet ilkesinin açılımına dair manifestosu olarak kabul edilebilir. Carullah'ın savunduğu adalet insana her istediğinin değil, layık olduğunun verilmesi şeklinde gerçekleşir. Dolayısıyla ona göre her hak bir vazife sebebiyle meşru olur.²²⁰

²¹⁶ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, md.194.

²¹⁷ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.163–164.

²¹⁸ “Suretin esasî kanûnî hükmiyle, din-devletten hükümetten mektepten şu kun tamam tefrik kılındı. (mad.19) Millettin dinlerini mabetlerini kiliselerini camialarını devletten hükümetten tefrik meselesi şu kungî hükümetin en makul en hikmetli tedbiridir. Bundan son her bir din-hükümetin nezaretinden tamam azad kalur. Hükümet idarelerinin hiç birine tabi olmaz. Dinlerin hiç birini hükümet hiç bir suretle himaye etmez. Dinî İdarelerin, dinî mektep medreselerin hem de ruhanilerin hiç birine devlet hazinesi teminat vermez. Hükümet siyasetine, milletlerin taassuplarına kural olmak zaruretlerinden dinin özi de dinin cümlesi de tamam azad kalur. Ozinin taassularına hükümeti kural etmek hamlesi de kudretlerinden de dinlerin her biri elbette mahrum olur. Devlet hem hükümet dinlerin hiç birine mensub olmaz. Hem devlet hem hükümet hem kanun nazarında dinlerin hammaşı beraber olup, hama dinler hama mezhepler her vakit her yerde tamam hür olup dinlerine münasib dâhilî nizamları her bir milletin özünün ihtiyarında olur. Hükümet hiçbir suretle hiçbir vakit din umûrına din nizamlarına müdahale etmez.” Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.39.

²¹⁹ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.39.

²²⁰ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.167.

Carullah bu manifestoya hukuk önünde tüm insanların eşitliğini savunarak devam eder.²²¹ Bunun hukuk sisteminde bir diğer yansıması da aynı suçu işleyenlerin aynı cezaya çarptırılmalarıdır.²²²

İslâm tarafından bütün bu maslahatlar koyulduğu halde insanoğlunun yine de zulme devam edişinin nedeni olarak Carullah, suistimali gösterir. İnsanlar kendilerine tanınan bu hak ve hürriyetleri suistimal ettiğinden dolayı, Müslüman olsun olmasın insanlar bu hürriyetlerden çoğu zaman fayda yerine zarar görmüştür. İnsanın suistimali olmasaydı hem din hem dünya âbâd olurdu.²²³

Bahsettiğimiz gibi Carullah maslahatı hukuki bir ilkeden çok hayati bir tercih olarak görür. Bu nedenle şer'in her bir hükmü, külliyatı cüziyatı, insanların ya külli ya cüzi maslahatlarına mebnidir. Yine de ortaya çıkan sıkıntılar, İslâmiyet'in bina edildiği maslahatlarda değil, o maslahatları anlamamaktadır. Dolayısıyla kusurdan bahsedilecekse bu işi kendine amaç edinmiş fakihlerin fehmine müracaat edilmelidir.²²⁴

Bir maslahatın makbul olabilmesi için gerekli şartlar şunlar.

1. *Maslahatın kat'î olması*: Bir şeyin maslahat teşkil ettiği, kesin surette bilinmelidir.

2. *Maslahatın umumî olması*: Bir şeyin muteber bir maslahat sayılabilmesi için o hususun umumî olması gerekir. Şahsî ve hususî menfaatler, maslahat olarak değerlendirilip kabul edilmez.

3. *Maslahatın, mefsedetten hâlî olması*: Bir şey hakkındaki maslahat, mefsedetten hâlî (uzak) olmalı veya mefsedetten büyük olmalıdır. Bu sebeple bir hükümde, maslahat ile mefsedet teâruz ederse, maslahatın tercih edilebilmesi için onun mefsedetten büyük olması gerekir. Bu suretle, maslahat ile amel edilir. Ancak mefsedet, maslahattan büyük veya ona müsavi olursa, o vakit, “*Def'î mefâsid, celb-i menfaatten evlâdır.*”²²⁵ kaidesi gereğince mefsedetin bertaraf edilmesi için maslahat ciheti terk olunur.²²⁶

²²¹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.176.

²²² Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.177.

²²³ Bigiyef, *el-Lüzûmiyât*, s.5.

²²⁴ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.146–148.

²²⁵ *Mecelle*, md.30.

²²⁶ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s.98; Seyyîd Bey, *Usûl-i Fıkıh*, İstanbul 1333, 1338, II, 90.

4. *Maslahatın nasslara ve icmâ'ya aykırı olmaması*: Maslahat olduğu anlaşılan şey ile hükmedileceğine şer'î nasslardan birinin küllî veya cüz'î bir surette delaleti bulunmalıdır. Nassların reddettiği şey ise, bu muteber bir maslahat olamaz.²²⁷

Bu şartları ihtiva eden maslahat ile amel edilir. Şu halde maslahatlar, insanın istek ve keyfine göre kendisi için menfaat ve maslahat olarak gördüğü şeyler değildir. Maslahat, şeriatin ölçüsüne maslahat olan şeylerdir. Meselâ, bazı insanlar vardır ki, başkalarının mallarını gizli ve aşikâr bir surette haksız olarak yemeyi kendileri için uygun görebilirler. Ancak bu durum bir başkasına zarar vermekten başka bir şey değildir. Dolayısıyla bunlar maslahat olarak kabul edilemez.²²⁸

5. *Maslahatın akla yatkın (ma'kul) olması*.

6. *Maslahatın bir zarurete dayanması veya zaruri bir güçlüğü kaldırma esasına bağlı olması*.²²⁹

7. *Maslahat esasına dayanan hüküm ibadetler dışında bir mesele ile ilgili olmalı, çünkü ibadetler aklın idrak sahası dışında kalmaktadır*.²³⁰

a. **İslam Hukukunda Maslahat Ve Mefsedet Telakkisi**

Neyin insanın yararına neyin zararına olduğu aslında çok temel insanî ve İslamî bir sorunun uğraş alanıdır. Felsefe'nin *esthetic* alanında İslâm düşüncesinde ise kelam eserlerinde karşılaşacağımız bu soru çağdaş kavramıyla *güzellik bilgisi*, klasik İslami ifadesiyle *hüsün-kubuh* meselesidir. Carullah'ın, hüsün ve kubuh konusunda Hanefîlerin görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır. O, konu ile ilgili olmak üzere bu meselenin aklîliğini benimseyen Mu'tezile ile şer'îliğini benimseyen Eş'arîler'in görüşlerini özetler ve en uygun olan anlayışın, hüsün ve kubuh'un aklîliğini kabul eden, ancak akli tek hâkim yegâne belirleyici kabul etmeyen Hanefîler'in anlayışı olduğunu vurgular.

İnsanlar arasındaki muameleleri düzenleyen hukuk dairesi içinde hüsün ve kubuh insan ve toplum için neyin iyi ve güzel olduğunu anlamak noktasında deveran

²²⁷ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukuki İslamiyye ve Istılahati Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1967–1970, I, 200.

²²⁸ Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 293–294.

²²⁹ Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s.145; *Kitâbu's-Sünne*, s.98.

²³⁰ Bigiyef, *Kavâid-ı Fıkhiyye*, s.4; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.98; Karaman, Hayreddin, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, Ensar Neşriyat, İstanbul 1987, I/127.

eder. Bu sorunun cevabı genellikle hukukçular tarafından değil, hâkim siyasi rejim tarafından verilir. Abbasiler döneminde Kur'ân-ı Kerîm'e mahlûk demediği için Ahmed b. Hanbel'in senelerce hapis cezasına çarptırılması o zamanın hukuk düzeninde geçerli ve doğru bir hüküm olarak telakki edilmiştir. Bunun da nedeni o zaman hâkim olan mutezili düşüncedir.

Bu ilke bu cihetten bakıldığında bir nevi hukukun siyasi sultadan bağımsız gelişme gösteremeyeceğini de ifade eder. Eğer hâkim ve savcılar edindiği bilgileri her halükarda savunacak cesarete sahip değillerse hukuk o ülkede gelişmez, siyasi tartışmaların gündemine oturur. Fakat Carullah bu noktalara pek değinme taraftarı olmamıştır. Kanatımızca Rus Çarlığı ve akabinde Komünist Rejim daha fazla ifadesine müsaade etmemiştir.

Carullah'ın düşüncesinde mutlak maslahat ya da mefsedete yer yoktur. Dünyevî maslahatlar tamamen meşakkatten uzak olamazlar. Yapılması gereken bir işin maslahat ya da mefsedet oranını tartmak ve ona göre karar vermektir. Çünkü hüküm çoğunluğa göre verilir. İslam'da maslahat yönü üstün olan şeyler emredilmiş; mefsedet yönü üstün gelen şeylerden de kaçınılması gerektiği bildirildiğinden dolayı maslahat yönü üstün gelen şeylere göre hareket etmek ve mefsedet yönü üstün olan şeylerden sakınmak icab eder.²³¹

b. Maslahat Esasına Göre Vazedilmiş Kurallar

Carullah Mecelle tarzında hazırladığı kodifike edilmiş hükümleri muhtevi “Kavâid-i Fıkhiyye” isimli eserinde maslahat ilkesinden yola çıkarak elde ettiği bazı hükümler tespit etmiştir.²³² Bunlardan en önemlisi “*Meşakkat teysiri celb eder ve Bir iş dâk oldukça muttesa' olur.*” şeklindeki 17 ve 18 nolu Mecelle hükmüyle paralellik arzeden “*Hükümde bir kadar darlık zahir olur ise, yolu var iken, tevsî' kılınır.*” 18 nolu kavâidi fıkhiyye hükmüdür.

Bu hükümden hareketle Carullah, “*Ma'dumu satmak caiz değildir.*” hükmünün mucibi olan malı görmeden satışı yapamama halinin, satılacak şeylerin

²³¹ el-Cevziyye, İbn-i Kayyim Abi Abdillâh Muhammed b. Abi Bakr b. Ayyub (v.751 h.), *Miftâh*, Mısır 1323, II, 17; Şatıbî, İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât*, Abdullah Diraz Neşri, Matbaatü't-Ticariyye, Kahire, (t.y.), II, 27; Şener, *İslam Hukuku Dersleri*- I, s.140-141.

²³² Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, md. 21-22, 29, 142-144, 149, 172-176, 195-198, 200.

vücûdundan önce paraları olmayan insanlar için bir ağırlığın varlığından hareketle, öyle insanların maslahatlarını mülâhaza edip, şeriat “*Bey-i Selem-i*” yani akit esnasında mevcut olmayan bir malı, peşin bedel ile belli bir zaman içinde vücuda gelince müşteriye teslim etmek şartıyla satmayı caiz gördüğünü söylemiştir.²³³

Carullah’ın bu eserinde zarar ile ilgili; *Zarar izale olunur.* (*Mecelle, Kavâid-i Fıkhiye*, md.20); *Zaruret saatlerinde hürmet kalmaz.* (*Kavâid-i Fıkhiye*, md.21) gibi birçok maddeyi sıraladığı ve yorum bildirdiği halde bunların hepsini zikretmeyi malumatfuruşluk kabilinden saydığımız için zikretmeye lüzum görmüyoruz.

2. Ruhsat ve Azimet Anlayışı

Mâlikî fakih ve usûlcü Endülüslü Ebû İshâk eş-Şâtıbî, *azimet*’i baştan konan genel mahiyetli (küllî) hükümler²³⁴ *ruhsat*’ı ise, haramlığı gerektiren küllî bir asıldan istisnâ olmak ve sadece ihtiyaç mahallerine has kılınmak üzere meşakkat veren bir özür sebebiyle meşru kılınan hükümler²³⁵ olarak tarif etmiştir. Carullah ise ruhsat’ı, “*bir özür münasebetiyle mubah kılınmış şey*” olarak tarif etmeyi tercih eder. Ruhsatın meşruiyeti muntazar bir meşakkati defetmek mülâhazasıyla olur. Meşakkat ise, malumdur, zaman, mekân, hal, amel, kuvvet, zaaf gibi şeylerin ihtilafıyla muhtelif olur. Bir adama nispetle meşakkat olabilen şey ikinci bir adama nispetle meşakkat olmaması muhtemeldir; şu saatte meşakkatli olan şeyin diğer saatlerde kolay olması ihtimaldir. Buna göre ruhsatla amel edecek her bir adam Carullah’a göre kendi nefisinden istifta eder ve kendi kendisinin fakihi olur.²³⁶

İslam dininde ve İslam şeriatinde zorluk yoktur, insanı darlık ve sıkıntıya mahkûm edecek bir hüküm mevcut değildir. İhtiyaç, îcâdın (*ihtira*’) anasıdır. Bu nedenle insanın ihtiyaç duyduğu, fakat İslam şeriatının yasakladığı herhangi bir ihtiyacın varlığının mümkün olmadığını ifade etmiştir.²³⁷ Şeriatin hükmü, hayatın zaruretlerine hiçbir zaman aykırı olmadığı gibi, zaruret dakikalarında haramlık da kalmaz.

²³³ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.19–20.

²³⁴ Şâtıbî, *el-Muvâfakât İslâmî İlimler Metodolojisi*, Trc. Erdoğan Mehmed, s.301–302.

²³⁵ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, s.302–308.

²³⁶ Bigiyef, *Rûze*, s.1; Carullah, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.118.

²³⁷ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.98.

Ona göre, dini teklifler ya Allah'ı ta'zim (yüceltme) ile ya da insanın eğitimi (terbiye) amacına yönelik farzlarla ilgilidir. İşte bu iki ulvî maksat, İslam'ın hem esası hem de felsefesidir.

Carullah'ın düşüncesinde farz'ın ifasına inanmak ne kadar elzem ise, müsaade ve kolaylıkları kabul etmek de o kadar elzemdir. Kesin delili bulunan müekket bir farzı terk veya inkâr etmek ne kadar kötülük ise, kat'î delili bulunan ruhsatları gizlemek de o kadar büyük bir suçtur.²³⁸ Carullah'a göre, "İhtiyaç, meşakkat ve zaruret durumunda (hacet sırasında) darlığı gideren ruhsatları bünyesinde barındırması ve bunları meşru kabul etmesi, İslam'ın mükemmel bir din olmasından kaynaklanmaktadır. Ancak ruhsatlar hiçbir zaman farzların özüne (aslına) hâlel vermez."²³⁹

Bütün bu ifadeler Carullah'ın geniş düşüncesi değil, peygamberimizin ve İslâm'ın sunduğu kolaylık ilkesinin yansıması olduğunu da aklımızdan çıkarmamamız gerekir. "Şüphesiz din, kolaylıktır."²⁴⁰ "Allah, dinde size zorluk kılmamıştır."²⁴¹ "Allah size kolaylık ister zorluk istemez."²⁴² "Tâhâ. Biz Kur'an'ı sana çile çekmen için değil ancak Allah'tan korkanlara O'nu hatırlatman için indirdik."²⁴³ ayet ve hadisleri bu hususu tekrardan hatırlamamıza yardımcı olmaktadır.

a. Ruhsat ve Azîmetin Hükümü

Ruhsatın sadece ruhsat olması açısından hükümü mübahlıktır. Carullah da, bu konuda klasik usûlcüler ile aynı fikirdedir. Ruhsatın sadece ruhsat olması açısından hükümü mübahlık konusunda şu âyetleri zikredebiliriz: "*Fakat darda kalana, başkasının payına el uzatmamak ve zaruret miktarını aşmamak üzere günah*

²³⁸ Bigiyef, *Rûze*, s.2; Dağcı, "Carullah'ın Şer'î Deliller İle İlgili Görüş ve Eleştirileri", s.68; Musa Carullah'ın bu ifadeleri; "Allah, azimetleri ile amel edilmesini sevdiği gibi ruhsatları ile (yani önceden meşru olmadığı halde ciddi, zaruri bir özür ve mazeretten dolayı meşru sayılan şer'î, hukuki müsaadeler) amel edilmesini de sever" hadisinin izahı gibidir." Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, II, 108.

²³⁹ Bigiyef, *Halk Nazarına*, s.9.

²⁴⁰ *Cami'u'l-Buhari*, 2. kitap 29. bab; *Sunenu'n-Nesâî*, 46. kitap, 28. bab.

²⁴¹ Hac Sûresi, 78.

²⁴² Bakara, 2/185.

²⁴³ Tâhâ, 1.

sayılmaz.”²⁴⁴ “Açlıktan darda kalan, günaha kaymaksızın yiyebilir. Doğrusu Allah bağışlayandır, merhametli olandır.”²⁴⁵ “Kadınlara el sürmeden ve mehirlerini biçmeden onları boşarsanız, size sorumluluk yoktur.”²⁴⁶ “Sizden bu ayı idrak eden oruç tutsun; hasta ve yolculukta olan, tutamadığı günlerin sayısınca diğer günlerde tutsun.”²⁴⁷

Ruhsat kelimesinin aslı mükellefin yükümlülüğünü hafifletmek ve ondan güçlüğü kaldırmak demektir. Böylece mükellefin azimet hükümlü ruhsat hüküm arasında bir tercihte bulunabilmesi ve bunun neticesinde yükümlülüğün getirdiği yükün kulun tercih ve vüs’ati dâhilinde olması demektir. Bunun da aslı mübahlık oluyor.²⁴⁸

Azimetle ruhsatları bir arada incelediğimizde, azimetlerin cârî olan adet-i İlâhiyenin normal seyrini yitirdiği anlarda geçerli olduklarını görürüz.²⁴⁹

“Azimet; sabit, kesin ve üzerinde ittifak edilen esas olmaktadır. Azimet üzerine gelen, ruhsat ise, her ne kadar o da kesin ise de, ruhsatın sebebinin de aynı şekilde vukûu açısından kesin olması gerekmektedir. Bu ise bütün ruhsat çeşitleri için kesin tahakkuk etmiş bir şey değildir. Ancak azimet kabilinden sayılanlarda bu kesinlik kazanır. Diğerlerinde ise bir tahakkuk yoktur. Bu konu icthad mahallidir. Çünkü ruhsata sebep olan meşakkatin ölçüsüyle ilgili elimizde kesin bir mikyas yoktur; meşakkatler munzabıt değildir.

Şeriatte ruhsatı gerektiren şeyler bulunsa bile, mücerred emir ve yasakların gereğini yerine getirmeyi, onların acısına ve tatlısına sabretmeyi emreden naslar vardır. Bununla ilgili deliller sayılamayacak kadar çoktur.”²⁵⁰

²⁴⁴ Bakara, 2/173.

²⁴⁵ Maide, 5/3.

²⁴⁶ Bakara, 2/236.

²⁴⁷ Bakara, 2/185.

²⁴⁸ Şâtîbî, *el-Muvâfakât İslâmî İlimler Metodolojisi*, s.308–314.

²⁴⁹ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, s.357.

²⁵⁰ Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, s.326–327.

b. Ruhsat ve Azimet İlkesine Dayanılarak İnşa Edilen Hukukî Kurallar

Carullah'ın “*Kavâid-i Fıkhiyye*” eserinde zikrettiği şu maddeleri ruhsat ve azimet'e dair hükümler babında düşünebiliriz.

*Meşakkat teysiri celb eder.*²⁵¹ Fıkıh kitaplarında beyan kılınmış ahkâmın ekserisi Carullah'a göre bu kural üzerine muteferridir. Akitlerin her birinde hıyarın meşruiyeti, hıyardan ârî akitlerin lüzûmu, havale, vekâle, vesâyâ bapların her biri bu kuraldan tefri kılınmıştır.²⁵²

*Hükümde bir kadar tarlık zahir olur ise, yolu var iken, tevsi kılınır.*²⁵³

Haddine tecavüz eden her bir şey – zıddına münkalib olur. Bir hüküm darlığı icap eder ise, tevsi kılınır. Zarar olduğu kadar vusâtı icap eder ise, zararı defetmek kasdıyla tahdid kılınır. Carullah'a göre, umumun maslahatı şeriat-ı İslamiye kaidelerinin en muteber esasıdır.²⁵⁴

*Zaruret saatlerinde hürmet kalmaz.*²⁵⁵ Zira zarureti ikamet şer'an muteberdir. Maslahat zaruriyeyi tahsil yolunda bir mefsede iltizam kılındığı takdirde, Carullah'a göre o mefsede mefsedelikten çıkar. Örneğin, ikrah sebebiyle diğer insanı öldürmek, azalarından birini telef etmek, insanın haramı ismetine teaddi etmek Carullah'a göre hiçbir suretle caiz olmaz. Zira hiçbir insanın canı azası ifta hürmeti – ikrah kılınmış insanın canından devn değildir.²⁵⁶

*Zaruret ihtizasıyla sabit şeyler – yalnız zaruret kadarıyla takdir kılınır.*²⁵⁷ Örneğin, Carullah'a göre aç olan insan diğerinin malından alıp yeyecek olsa, yalnız ölmeyecek kadar yiyebilir. Yoksa açlık bahanesiyle daha fazlasını yiyemez.²⁵⁸ Çünkü “*Bir özür için tecviz kılınmış şey - o özrün zevaliyle batıl olur.*”²⁵⁹

²⁵¹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, md.17.

²⁵² Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s.19–20.

²⁵³ Bigiyef, md.18.

²⁵⁴ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s.20.

²⁵⁵ Bigiyef, md.21.

²⁵⁶ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s.22.

²⁵⁷ Bigiyef, md.22.

²⁵⁸ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s.22.

²⁵⁹ Bigiyef, md.23.

3. İstishâb Anlayışı

İstishâb, sözlük anlamı itibariyle *musâhabe* kelimesinden alınmıştır. Musâhabe'nin sözlük anlamı, birlikte olmak ve ayrılmamak demektir.²⁶⁰ Istulâhî manası ise, evvelce var olduğu sabit bir şeyi, aykırı delil bulunmadıkça şimdi de var kabul etmektir.²⁶¹ Musa Carullah da istishâbı: “Öncesinde hükmün sabit olmasıyla, şimdi sabit olacağına veya şimdi sabit olmasıyla, gelecekte sabit olacağına delil getirmek” olduğunu belirtir.²⁶²

a) Buna göre: Daha önce varlığı bilinen bir durumun devam edip etmediği hususunda tereddüt duyulursa, istishâb yoluyla-önceki mevcudiyetinden ötürü-bu durumun varlığını koruduğuna hükmedilir.

b) Daha önce var olmadığı bilinen bir durumun daha sonra meydana gelip gelmediği hususunda tereddüt duyulursa, istishâb yoluyla-önceki yokluğundan ötürü-bu durumun halen mevcut olmadığına hükmedilir.²⁶³

“Mesela; satın alma, miras, hibe veya vasiyet gibi yollarla birisinin mülkiyetinde olduğu sabit olan bir şey, herhangi bir durum bulunmadıkça başkasının mülkiyetine geçmez; satmış olma ihtimali de, mülkiyetin nakli için yeterli değildir.”²⁶⁴

a. İstishâb'ın Hüccet Oluşu

“Bir olayda istishâba başvurulmadan önce, olay hakkında Kitap, Sünnet, icmâ veya kıyasta özel bir delil bulunup bulunmadığının araştırılması gerekir. Bunlardan birinde özel delil bulunursa ona göre hükmedilir, ancak özel delil bulunmadığı zamandır ki müctehid istishâba göre hükmedebilir. Yani istishâb, şer'î deliller arasında en son başvurulacak delildir.²⁶⁵ Bütün mezhepler istishâb deliline dayanarak istinbâtta bulunmuşlardır. Hatta kıyası hüccet olarak kabul etmeyen Zahirîye ve İmamiyye mezhepleri bile istishâb ile pek çok meselenin fikhî hükmünü istinbât

²⁶⁰ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh*, s.217; Ebû Zehra, Muhammed, *İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkh Usûlü)*, Fecr Yayınları, Ankara 1986, s.284.

²⁶¹ Karaman, *Fıkh Usûlü*, s.71; Atar, *Fıkh Usûlü*, s.75.

²⁶² Bigiyef, *Kavâid-ı Fıkhiye*, s.4, 14; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.97; Karaman, *Fıkh Usûlü*, s.71.

²⁶³ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh*, s.217.

²⁶⁴ Ebû Zehra, *Fıkh Usûlü*, s.284.

²⁶⁵ Şevkânî, *İrşâdü'l-Fuhûl*, s.208; Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkh*, s.220; Ebû Zehra, *Fıkh Usûlü*, s.284.

etmişlerdir. Nazarî olarak istihsân'ı kabul etmeyen Şâfiîler de istishâb'ı, diğer mezheplerden daha çok kullanmışlardır. Çünkü diğer mezheplerin örf-âdet ve istihsân'a istinaden hükme bağladıkları meselelerde, İmam Şâfiî istishâb deliline nadiren müracaat etmişlerdir. Hanefîler, bu delili Mâlikîlerden daha fazla kullanmışlardır. Hanefî ve Mâlikîler istishâb'ı defetme konusunda elverişli, isbât hususunda ise, elverişsiz sayarlar. Şâfiî ve Hanbelîler ise istishâb'ı hem defetme ve hem de isbât hususunda yeterli bir delil sayarlar.”²⁶⁶

Hanefî fakihleri, istishâb kabilinden olan *tahkîmu'l-hâl*'i yani hali hazır hakem kılmayı bir delil olarak kabul ederler. İstishâb önceden var olduğu sabit bir şeyin, aykırı bir delil bulunmadıkça şimdi de var olduğunu kabul etmişlerdir. Şu saatte nasıl ise, önceden de öyle idi. Buna *tahkîm-i hâl* kaidesi derler.

Meselâ: Hayatta olduğu malum bir adam gâib olsa, mevtine katî bir delil bulunmadıkça, o adam hay (sağ) hesap kılınır. Malları varislerine taksim kılınmaz, hukuklarının hiç biri batıl olmaz. Ama mefkûdun teftiş sonunda mevdi sabit olur ise “hayatın hilafına (yaşamadığına dair) delil bulundu” demek olup, malları varislerine taksim kılınır, meyyite müterettib hükümlerin her biri o vakit müterettib olur.²⁶⁷

İstishab, delil bulunmayan yerlerde hucet teşkil eder. Bu itibarla şer'î delillerin sayısını azaltanlar istishab'ın sahasını genişletmişler. Meselâ; kıyas'ı tanımayan Zâhirîlerle İmamîler istishab ile istidlal işine çok başvurmuşlar ve kıyas'ı kabul eden fakihlerden ayrılarak birçok meselenin hükmünü istishab'a göre halletmişlerdir. Kıyas ile halledilecek her meselede cumhur kıyas'a başvurmuştur. Bu gibi meseleleri Zâhirîler istishab ile çözümlenmişlerdir. İstishab'ı kabul etmeyen Şâfiîler de, istishab'ı, Hanefî ve Malikîlerden çok kullanmışlardır; çünkü örf veya istihsan ile bir hükme bağlanan her meselede İmam Şâfiî istishab'a başvuruyordu. Bu itibarla istishab ile en az hüküm verenler Malikî fakihleridir; çünkü onlar, istidlal sahasını o kadar geniş tutmuşlardır ki istishab'a pek az bir yer kalmıştır. Bu konuda Malikîleri Hanefîler takibederler.

İstishab, ceza kanunlarında çok kabul edilen bir esastır; çünkü yasaklandığına dair bir madde bulunmayan işler mübah olarak kalırlar. Kendisine isnad edilen suç sabit oluncaya veya bir fiilin cezayı gerektirdiğine dair kanun çıkıncaya kadar sanık

²⁶⁶ Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.75-76.

²⁶⁷ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.12; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s.97; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.77.

berîdir, suçsuzdur; işte bu, yukarıda açıklanan *berâet-i asliyye istishâbî*'na dayanmaktadır.

Medenî kanunların birçok hükümleri ibâha esasına dayanır. Meselâ, akid, ibahat-ı asliye prensibine göre iki tarafın iradesine bağlıdır. Bu konuda medenî kanun koyucuları gibi Hanbelîler de, mani teşkil eden bir madde veya nass bulunmadıkça akidlerde asıl olarak ibahati ve akidlere bağlı kalmayı kabul ederler.²⁶⁸

Birinci Nevî: Aksine delil bulunmadıkça, bir eşyadan faydalanma veya bir davranışta bulunmanın mübah olduğuna hükmedilmesi istishâbî. Buna "*ibâha-i asliyye istishâbî*" denir. Mesela; bir delil bulunmadıkça kişinin şer'î tekliflerden berî oluşu (beraet-i zimmet) asıldır.

İkinci Nevî: Delil bulunmadıkça sorumlu tutulmama istishâbî. Buna "*hüküm istishâbî*" denir.

Hükümün sübûtuna delil bulunmazsa, beraet-i akliye ve tabiye gereği hükmün yokluğu sabit olur.²⁶⁹ Kevnî konularda delilin yokluğu yokluğa delil olmasa da, şerî konularda delilin yokluğu zorunlu olarak şer'î bir hükmün olmadığına delil olur.²⁷⁰

Üçüncü Nevî: Sebebi ortadan kalkmadığı sürece, şer'an varlığı kabul edilen hükmün sabit sayılması istishâbî. Buna kısaca "*vasıf istishâbî*" denir. Hanefî ve Malikîler vasıf istishabını, defetme konusunda elverişli, isbat hususunda elverişsiz sayarlar. Yani böyle bir istishab ile yeni haklar elde edilmez; fakat bu sayede eski hakların gitmesi önlenir. Şâfiî ve Hanbelîler ise, hem defetme, hem de isbat bakımından vasıf istishabını yeterli bir delil sayarlar. Mefkud meselesinde onlar, ölümüne hükmedilinceye kadar mefkudu gaiplik süresince sağ olarak kabul ederler. Onlara göre bu süre içerisinde o kendisine ait malların mülkiyet hakkına sahip olduğu gibi, kendisine miras, vasiyet ve benzeri yollarla mal da intikal eder.²⁷¹

Dördüncü Nevî: *Varlığına akıl veya hukukça bir delâlet bulunan istishâb.* Buna göre, borçlu bir kimse, borcunu ödediğini ispatlamadıkça zimmetten kurtulamaz.²⁷²

²⁶⁸ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.291–292.

²⁶⁹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.4.

²⁷⁰ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s. 97.

²⁷¹ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.287, 288.

²⁷² Şener, *İslam Hukuku Dersleri- I*, s.91.

İstishâbın tarifi ve nevilerini dikkatle inceleyen bilginler istishâbın, olanı olduğu gibi bırakma hususunda hüccettir, olmayanı var kabul etmek için hüccet değildir, dediler.²⁷³

b. İstishâb İlkesi Üzerine Bina Edilmiş Hükümler

“Fakihler şu prensipleri istishâb deliline dayandırmışlardır:

1. *Bir değişiklik meydana geldiğine dair delil bulunmadıkça, olanı olduğu halde bırakmak esastır.*²⁷⁴

Bu kurala göre fakihler ölü doğan ceninin, cenin henüz anne karnında iken kendisine mirasçı olabileceği yakınlarından biri vefat etse (mirasçılık hakkı askıya alınır: Sağ doğması halinde miras payına malik olur, ölü doğması halinde ise, kendisine mirasçı olacağı mûrisin vefatı sırasında hayatta olduğu kesinlik kazanmamış olduğu için mirasçı olamaz, demişlerdir.

2. *Hükmüne dair belirli bir delil bulunmayan her şey mübahtır.*²⁷⁵

Bu kurala göre, meselâ, fâsid veya bâtil olduğuna dair şer’î bir delil bulunmayan bütün sözleşmelerin veya hukuki işlemlerin geçerli olduğuna hükmetmek gerekir.

3. *Kesin olarak bilinen bir şey, şüphe ile ortadan kalkmaz.*²⁷⁶

Bu kurala göre, abdest aldığını kesin olarak bilen bir kimse, içinde abdestin bozulduğu hususunda bir şüphe duysa, daha önce varlığı kesin olarak bilinen abdestinin varlığının devam ettiğine hükmedilir.²⁷⁷

4. *Bir zamanda sübûtü muhakkak şeyin, hilafına delil bulunmadıkça, bekasıyla hüküm kılınur.*²⁷⁸

Carullah’a göre zamanların birinde bir malın bir adama memlûkiyeti sabit olduğu takdirde, bey’ ya hibe gibi mülkü izale eden sebeplerin biri bulunmadıkça, o mal kanun nazarında o adamın mülkü olarak kabul edilir.

²⁷³ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkh*, s.218–220.

²⁷⁴ Bilmen, *İstilahatı Fıkhiyye Kamusu*, I, 298.

²⁷⁵ *Mecelle*, md.8.

²⁷⁶ *Mecelle*, md.4.

²⁷⁷ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkh*, s.221–222.

²⁷⁸ *Mecelle*, md.5; *Kavâid-i Fıkhiyye*, md.10.

Fakihler mefkûdun meselelerini de ona göre şu kaideye tefri etmişler: “Mefkud haydır binaen aleyh malı varislerine taksim kılınmaz; hatunu ikinci bir adama gidemez.” demişler. Doğum gününden itibaren doksan ya yüz yirmi sene geçtikten sonra mefkûdun mevtiyle hüküm kılınır da terekesi varislerine taksim kılınıp, kadın o müddetten itibaren iddet vefatı saklar; yiğirmi yaşında ğâib olmuş mefkûdun kadını lâ ekal yetmiş sene mahbus kalır da sonra ere gider demişler. Hanefilerin mezhebi budur. Lakin şeriat-ı İslamiye hikmeti ulûvviyeti böyle kâsı hükümleri ebâ eder. Halife Hz. Ömer (r.a.) zamanında sahabelerin sükûtuyla kabul kılınmış hükm-ü adilde öyle hükümleri iptal eder. Halife Hz. Ömer (r.a.) mefkûdu teftiş edermiş, bulunmadıktan sonra hatunu ikinci adama verirmiş. Nikâhtan sonra mefkûd dönmüş. Halife hazretleri o adamı kadını ile mehir arasında tahyir etmiş. Sahabelerin hükmü her bir tarafın maslahatlarını tamamen riaye esasına mebnidir: Kadını muallâka hükmünde etmemek için, ecel teftiş inkızası sonunda nikâhına hâkim izin verir. Mefkudun haklarını heder etmemek için zuhuru sonunda tahyir kılınır. İsterse ikinci zevcden tefrik ettirip kadını alır, isterse verilmiş mehrini istirdad eder.”²⁷⁹

4. Sedd-i Zerâyi’ Anlayışı

Zeria sözlükte bir şeye vesile olan demektir.²⁸⁰ Fıkıh ıstılahatında ise kendisi kötü olmadığı halde kötü bir şeyin vukuuna ya da şuyuuna sebep olan olay demektir. “Harama vesile olan da haramdır.” hadisi şerifi bu delilin mahrecini teşkil eder. Carullah da sedd-i zerâyi’i, “kötülüklerle yol açacak hükmü men etmek (kötülüğe vasıta olan yolları kapatmak)”, diye tarif etmiştir. Sedd-i zerâyi’ şeriat’ın ruhu ve gayesi olduğundan düzeni korumanın vesilesidir. Toplumsal hayatın intizamına zarar verebilecek bütün kötülüklerin elbette yasak olduğunu savunan Carullah, maslahatı, hükmün meşruluğuna; mefsedeti ise, hükmün meşru olmadığına delalet ettiğini belirtmiştir.²⁸¹ İyiliğe vasıta olan yolların açılmasına da feth-i zerâyi’ denir. Müslüman esirleri kurtarmak için düşmana fidye vermek caizdir. Aslında bu,

²⁷⁹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.14–15.

²⁸⁰ Kalaci, *Mucemu Lugati'l-Fukaha*, s. 190.

²⁸¹ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s. 98.

düşmanı kuvvetlendirmektir; fakat bir kısım müslümanın hürriyete kavuşmasını sağladığı için, feth-i zerâyi' prensibine göre caiz görülmüştür.

a. Sedd-i Zerâyi'nin Hüccet Değeri

Bütün fakihlere göre sedd-i zerâyi' şer'î hükümlerin belirlenmesinde esas alınan dayanaklardan biridir. Aralarındaki ihtilaf sadece bunun uygulanması hususundadır. Bu prensibe en geniş şekliyle dayananlar Mâlikîler ve Hanbelîler, onu daraltarak benimseyenler Şâfiîler, (teorik olarak benimsediklerini ifade etmekle beraber) uygulamada ona geniş yer verenler ise Hanefîlerdir.²⁸²

“Sedd-i zerâyi'in teşrî prensiplerinden biri ve sağlam bir dayanak olduğunu gösteren gerek Kur'ân'da gerekse Hz. Peygamber'in Sünnetinde yer alan birçok nas vardır. Meselâ, Kur'ân'da Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: “*Gizlemekte oldukları zinetleri anlaşılın diye ayaklarını yere vürmasınlar (dikkatleri üzerlerine çekecek şekilde yürümesinler.)*”²⁸³

Hz. Peygamber, alacaklının borçludan hediye almasını yasaklamıştır ki bu şer'ân yasaklanmış olan ribâyâ götüren bir yol olmasın.²⁸⁴ Sarhoş edici maddelerin her birini haram kılmış olan İslâm şeriatı, Carullah'a göre onun bütün vesilelerini de tamamen yasaklamasının nedeni bu ilkeyi işler hale getirmesidir.

İçilmesi haram olan içeceklerin vesileleri de haram olur. Haramlık, haramın vesilelerine de sirayet eder. Satmak, sattırmak, almak, aldırarak, sunmak, parasıyla istifade etmek, içmek gibi haramdır. Haramın haramlığı bütün vesilelerine de sirayet eder. Vesile her hükümde maksadına tabidir. Maksadın hükmü vesilelerine de sirayet eder. Bu kaide şeriat-ı İslâmiye'de muteber, büyük bir kanundur.²⁸⁵

Haram vesileleri helâl maksat hatırına, İslâm şeriatı helâl saymaz ise de, haramın bütün yollarını tamamen kapamak tedbiriyle haramın bütün vesilelerini de İslâm şeriatı tamamen haram kılar.

Carullah'a göre bir iş kendi başına helâl ise de haramların birine vesile kılındı mı haram olur, haram kabul edilir. Makyavel metodu gibi bazı kurallar, istenmesi

²⁸² Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.98.

²⁸³ Nûr, 24/31.

²⁸⁴ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkıh*, s.205–206.

²⁸⁵ *Kavâid-i Fıkhiye*, md.142.

helâl bir maksat yolunda, haram vesileleri de helâl sayıp; haram maksat vesilelerini kapamak yolunda, o kadar fazla ihtimam etmezler ise de, İslâm şeriatı haramın helâl vesilelerini de tahrim eder. Ancak, ona göre helâlin haram vesilelerini hiçbir zaman helâl saymaz.

Maksadın helâlliği lazım kalır, has olur. Vesilelerine sirayet etmez. Lakin ona göre maksadın haramlığı, başkalarına geçer. Vesilelerine de sirayet eder.²⁸⁶

Malikî ve Hanbelî usûl-i fıkıh kitaplarında yer alan bu delil, diğer mezheplerde farklı bir başlık altında zikredilir; Hanefî ve Şâfîîler bunun muhtevasını kısmen birlikte, kısmen de farklı bir şekilde kabul ederler.²⁸⁷

Zerâ'a'nın çoğulu olan "zerâyi" "vesîle", sözlükte iyi olsun kötü olsun başka bir şeye ulaştıran vasıta demektir.²⁸⁸ Zina haram olduğundan ötürü, zinaya vasıta teşkil ettiği için kadının mahrem yerine bakmak da haramdır.²⁸⁹

Mefsedete götüren fiiller iki kısımdır:

Birinci kısım: Mahiyeti itibariyle mefsedete götürücü fiiller. Mesela, can kaybına ve insanlar arasında kin ve düşmanlığa yol açan haksız yere adam öldürme fiili bu kısma girer.

İkinci kısım: Mahiyeti itibariyle mefsedete götürmeyen fakat mefsedete yol açan bir sonuca vasıta teşkil eden fiiller. Bunlar mahiyeti bakımından şer'ân caiz veya meşru fiiller olmakla beraber, şer'ân yasak bir duruma aracılık ederler.²⁹⁰

Carullah'a göre hürmet, iki şartın biriyle olur:

Ya menfaatin ademi (yararın olmaması), ya neticede bir zararın tertibiyle (sonucun bir zarara yol açması) ile.

Helâlin ise ona göre, iki şartın mecmûna tevekkuf eder:

Nefyin tahakkukuna ve neticede zararın ademi terettübüne.

Bir amelin hâlde nefyî muhakkak olup, akıbetinde zararı yok ise, Carullah'a göre böyle amel nazar-ı şeriatıta hiçbir sûretle haram olamaz.²⁹¹

²⁸⁶ Bigiyef, *Müskirât*, s.25; el-Maarrî, *el-Lüzûmiyât* - mütercim M.Carullah, s.53-59.

²⁸⁷ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.276.

²⁸⁸ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkıh*, s.202.

²⁸⁹ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.276.

²⁹⁰ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkıh*, s.202-203.

²⁹¹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.218.

El-Karâfi ise bu konuda şöyle demiştir: “En üstün maksatlara vasıta olan, vesîlelerin en üstünüdür; en kötü maksatlara vasıta olan, vesîlelerin en kötüsüdür; ortada olan bir şeye vasıta teşkil eden de, orta dereceli bir şeydir.”²⁹²

b. Kötülüğe Yol Açması Bakımından Mübâh Fiillerin Nevileri

“Kötülüğe yol açması bakımından câiz fiiller üç nevidir:

Birinci nevi: *Nadiren kötülüğe yol açan câiz fiiller.* Bunların yasaklanmaması gerektiği hususunda bilginler aynı fikri paylaşırlar. Zira bunların sağladığı yarar yol açabileceği zarara göre daha üstündür. Meselâ, üzümün sarhoşluk veren içki yapımında kullanılma ihtimali bulunmakla beraber, bağıcılığın pek çok yararları vardır ve sırf bu ihtimale binaen üzüm yetiştirmenin yasaklığına hükmedilmez.

İkinci nevi: *Çoğu zaman kötülüğe yol açan câiz fiiller.* Meselâ, şarap imalâtçısına üzüm satmak fiili bu guruba girer.

Üçüncü nevi: *Konuş amacının dışında bir sonucu elde etmeye vasıta kılınan câiz ve meşru fiiller.* Meselâ, ölüm hastalığı sırasında kişinin karısını bâin (evlilik bağımlı kesin olarak sona erdiren) talâkla boşama fiili bu guruba girer.”²⁹³

“Mükellef, zerâyi’ ile amel ederken, bir işi yapmanın zararları ile onu terk etmenin zararlarını bilmeli ve hangisi fazla ise ona göre tercihte bulunmalı.”²⁹⁴

5. İstihsan Anlayışı

İstihsân, müctehidin, bir meselede, kendi kanaatince o meselenin benzerlerinde verdiği hükümden vazgeçmesini gerektiren nass, icmâ, zaruret, gizli kıyas, örf veya maslahat gibi bir delile dayanarak, o hükmü bırakıp başka bir hüküm vermesidir.²⁹⁵ Bu Hanefîlerin tarifidir. Malikîler ise, istihsan’ın tarifinde ihtilafa düşmüşlerdir. İbnu’l-Arabî, onu, Hanefîlere yakın bir şekilde tarif etmiştir. İbnu’l-

²⁹² Karâfi, Şihâbüddîn Ebi’l-Abbâs Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân es-Sanhâcî (v. 684), *Tenkîhu’l-Fusul*, Matbaatu’l-Hayriyye, Mısır 1306, s.200; Karâfi, *el-Furuk*, Tunus 1302, II, 32; Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.276.

²⁹³ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkıh*, s.203.

²⁹⁴ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.282–283.

²⁹⁵ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkıh*, s.181.

Enbârî'nin tarifine göre ise istihsan, küllî kıyas'a mukabil cüz'î maslahatı tercih etmektir. Bu tarif ise İbn-i Rüşd'ün tarifine uymaktadır.²⁹⁶

İstihsan'ı en çok kullanan İmam Malik'in, "İstihsan, ilmin onda dokuzudur." dediği rivayet edilmiştir. İmam Muhammed b. el-Hasen de, Ebu Hanife'den bahsederken şöyle demiştir: "Arkadaşları kendisiyle kıyas üzerinde tartışırlardı. O, istihsan yapıyorum deyince kimse O'na yetişemezdi."²⁹⁷

Musa Carullah istihsân'ı, "temel esaslara karşın kısmi bir maslahatı gözetmek" olarak tarif etmiştir. Ona göre Hanefî fukahasının "İstihsân: kıyâs-ı celiye mukabil kıyâs-ı hafiyi tercih etmektir." sözlerinden anlaşılan da budur.

a. İstihsanın Hüccet (delil olma) Değeri

"Usûl ve furû' eserlerini inceleyen kimse, bu eserlerin istihsâna dayalı hükümlerle dolu olduğunu görecektir. Bu konuda en çok dikkat çeken Mâlikî ve Hanefî mezheplerinin eserleridir. İstihsâna göre hüküm vermek Ahmed b. Hanbel'in de metotlarındandır. İstihsâna karşı çıkmış olan ve bu hususta çok sert ifadeler kullanan İmam Şâfiî'nin kendisinin de, bazı meselelerde istihsâna göre hükmettiği görülmektedir. O, şer'î bir delile dayanmaksızın şahsi arzuya ve subjektif mülâhazalara göre hüküm vermeye karşı çıkmıştı. Şüphesiz bu anlamda istihsân herkese göre bâtıldır."²⁹⁸

Kesin maslahatlar, önceki şariatlerde kabul edildiği gibi, ister küllî bir asla muhalif olsun, ister olmasın, Carullah'a göre İslam şariatinde de kabul edilmiştir. Fukahanın istihsan ile hükmetmesinin asla rey ve heva ile amel etmek olmadığını savunan Carullah, bilakis bunun maslahatlara itibar eden Şâri'nin sünnetine ittibadan olduğunu belirtmiştir.²⁹⁹

"Şâtübî, istihsan ile masalih-i mürsele arasında bir fark görmemekte; fakat ekseri Malikîlerin bunlar arasında şöyle bir fark gördüklerini ileri sürmektedirler: İstihsan, meselenin kıyas'a uyduğu yerlerde söz konusu olmaktadır ve o, bu gibi

²⁹⁶ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.253–254.

²⁹⁷ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.253.

²⁹⁸ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkıh*, s.193–194; Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.260–262.

²⁹⁹ Bigiyef, *Kitâbu's-Sünne*, s. 98.

yerlerde kıyas'a aykırı olarak gelmektedir. Maslahat-ı mürsele ise, mesele hakkında başka bir delil bulunmadığı zaman müstakil bir hüccet teşkil etmektedir."³⁰⁰

b. İstihsan İlkesine Dayandırılan Hükümler

İslâm âlimleri istihsan şekillerinden bahsederken bu arada istihsan üzerine bina edilmiş hükümleri de sırasıyla zikretmişlerdir. Bizde bu sırayı bozmadan örneklemede mahzur görmemekteyiz.

1-Nass sebebiyle istihsân.

Bir mesele hakkında belirli bir nass bulunuyorsa ve bu nass, genel nass yahut yerleşik genel kural gereği o meselenin benzerleri hakkında uygulanan genel hükmün aksine bir hüküm ihtiva ediyorsa, o zaman bu çeşit istihsândan sözedilir. Selem sözleşmesi bu çeşit istihsâna örnek teşkil eder.

Mesela, "Elde olmayan malları satmak geçersizdir." temel esasına ters gibi görünse de, *selem* (ısmarlama malı satmak) caiz kabul edilir. Burada fakihlerin durumlarını kolaylaştırma maslahatı esas alınmıştır. İstihsan, maslahatın bir çeşididir. Demek ki, temel esasların birine muhalif olsa da olmasa da, maslahatı gözetmek İslâm şeriatında kesin olarak itibar edilen bir konudur.³⁰¹

2-İcmâ sebebiyle istihsân.

Müctehidlerin, bir olayda, o olayın benzerlerine uygulanan genel kuralın aksine hüküm vermeleri veya insanların genel bir kurala aykırı davranmaları karşısında sükût etmeleri ve buna karşı çıkmamaları halinde gerçekleşir. Buna örnek olarak, istisnâ' ve hamamlarda yıkanma sözleşmeleri verilebilir.

3-Zaruret ve ihtiyaç sebebiyle istihsân.

Kirlenen ve pislenen kuyuların temizlenmesi ve doğan, akbaba, karga ve atmaca gibi yırtıcı kuşların artığı olan sularla dinî temizliğin yapılabilmesi bu konuya örnek verilebilir.

4-Kapalı kıyas sebebiyle istihsân.

Hakkında birbiriyle çatışan ve biri açık diğeri kapalı iki kıyas imkânı bulunan meselelerde gerçekleşir.

³⁰⁰ Ebû Zehra, *Fıkıh Usûlü*, s.255.

³⁰¹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.5; Carullah, *Kitâbu's-Sünne*, s. 98.

Şemsü'l-Eimme es-Serahsî ise şöyle demiştir: “Gerçekte istihsan iki kıyas’tan ibaret olup birisi açık (celî) ve tesiri zayıftır. Buna “kıyas” adı verilir. Ötekisi kapalı (hafî) ve tesiri kuvvetlidir. Buna da “istihsan” adı verilir; yani “kıyas-ı müstahsen” denilir. Bunlarda tercih, tesire göredir, açıklık ve kapalılık sebebiyle değildir.”³⁰²

5-Örf sebebiyle istihsân.

İnsanlar, kıyasla belirlenen bir hükme veya yerleşik bir genel kurala aykırı düşen bir uygulamayı örf haline getirirlerse, bu çeşit istihsân söz konusu olur. Hanefî fıkıh eserlerinde bu çeşit istihsânın pek çok örneğine rastlanır.

6-Maslahat sebebiyle istihsan.

Bir meselede maslahat düşüncesi, o meseleye genel nassa ve genel kurala göre uygulanacak hükümden istisna yapmayı ve aksi yönde bir hüküm vermeyi gerektirirse, bu çeşit istihsândan sözedilir.³⁰³

“Hanefîlere göre kıyas ile istihsan arasındaki çatışmanın esası, kıyas için temel teşkil eden illet’in genel oluşudur. Hanefîler, hükümlerin illetlerini nasslardan istinbat ederler; sonra da onların hükümlerini genelleştirirler. Böyle istinbat edilmiş olan bir illetin bulunduğu her olayda asıl teşkil eden nassın hükmü sabit görülür. Buna rağmen bazı yerlerde illet bulunduğu halde kıyas’a aykırı bir şey bulunur ki bu; ya daha kuvvetli bir kıyas, ya Hz. Peygamber (s.a.s.)’den vârid olan bir haber, ya mevcut bir örf, ya zarûret veya Mâlikilerce benimsenen maslahat olabilir.

Görülüyor ki Hanefî ve Mâlikilerce kabul edilen istihsan, şer’î nassların dışına çıkmak değildir. İstihsan, Ebu Hanîfe’ye göre kıyas, hadis, icmâ’ ve genel örfeye dayanır ki Ebu Hanife böyle bir örfü, nass bulunmadığı zaman şer’î delil olarak kabul eder. Aynı zamanda istihsan zarûrete de dayanır; nitekim zarûretler haram olan şeyleri mübah kılar. Hanefîlerin istihsan’ı ile amel, hiçbir zaman İslâm esaslarına aykırı düşmez. Mâlikîlerin istihsan’ı da İmam Mâlik’in metoduna uygundur; çünkü o, maslahat’ı kendi başına şer’î bir delil sayar ve kıyas’la çatıştığı zaman maslahat’ı tercih eder.”³⁰⁴

Carullah, İslam Hukukunda yok olan bir şeyin yani akit anında mevcut olmayan bir şeyin satışının, haram oluşunu genel bir kaide olduğunu söylemiştir. Şu

³⁰² Serahsî, *Mebhut*, X, 145; Ebû Zehra, *Fıkh Usûlü*, s.255.

³⁰³ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkh*, s.183–192.

³⁰⁴ Ebû Zehra, *Fıkh Usûlü*, s.258–259.

halde satılan malın akit anında mevcut olması gerekir. Ancak selem akdi, yok olan (mevcut olmayan) bir şeyin satışı olduğu halde şu hadisle caiz görülmüştür: “Malı bilâhere vermek üzere kim bedelini peşinen verirse bunu, hacmi belli, tartısı, miktarı belli ve tesellüm vakti belli maldan yapsın.”³⁰⁵

6. Örf ve Âdetler Anlayışı

Örf, insanların çoğunluğunun benimseyip alışkanlık haline getirdiği işler veya duyulduğunda hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir anlamda kullanmayı âdet edindikleri lâfızlardır.³⁰⁶

“Âdet, insanlar tarafından alışkanlıkla yapılagelen şeydir. Buna teâmül de denir. Bir adet hem güzel, hem de kötü hususta meydana gelebilir. Bu sebeple “iyi adet” “kötü adet” denildiği halde, örf ayırımı tabi tutulmaması dolayısı ile iyi örf, kötü örf denmez.”³⁰⁷

“Örf’ün çeşitleri, bir yönden *sözlü* (kavlî), *amelî* (filî), diğer yönden *umûmî* ve *husûsî* kısımlarına ayrılır. Örfün bütün bu çeşitleri ise fâsid ve sahîh olabilir.”³⁰⁸

Carullah, Şeriatın, halkın adetlerini kabul ettiğini belirtmiştir. Tevrat aracılığı ile nakledilen veya tabiatın gerekliliği olarak zaruri veya makbul olan adetler de ona göre hükmün sübutuna delil olabilir. İslâm’ın, her ne kadar bedevi Arapların bâtil adetlerini yasaklamışsa da, güzel adetlerini kabul etmiştir. Adetlerin dereceleri birbirinden farklı olduğunu söyleyen Carullah, âdetin hükmü ne kadar geçerliyse, âdete dayalı hüküm da o kadar meşru olduğunu belirtmiştir.³⁰⁹

³⁰⁵ Müslim, III, 1226; Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s.19, 84.

³⁰⁶ Şa’bân, *Usûlü’l-Fikh*, s.195.

³⁰⁷ Seyyid Bey, *Usûlü’l-Fikh*, II, 95; Erdoğan, Mehmet, *Ahkâmın Değişmesi*, İ.F.A.V. Yayınları, İstanbul 1996, s.107; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.87.

³⁰⁸ Berrî, Zekeriya, *Mesâdir ve Ahkâmı el-İslâmiyye*, Mısır 1975, s.146–147; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.87–88.

³⁰⁹ Bigiyef, *Şeriatın Esasları*, s.67; Carullah, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s.5; *Kitâbu’s-Sünne*, s.98.

a. Örfün Hüccet Değeri

“Annelerin marûf vech ile (örf ve âdete göre) yiyeceği, giyeceği, çocuk kendisinin olana (babaya) aittir.”³¹⁰ “Kim fakir ise örfe göre yesin.”³¹¹ gibi âyetler örf ve âdetin şer’î bir delil olduğunu göstermektedir.³¹²

“Allah size bilmediklerinizi açıklamak ve sizi, sizden öncekilerin yollarına (sunen) iletmek ve sizin günahlarınızı bağışlamak istiyor. Allah hakkıyla bilen ve yegâne hikmet sahibidir.”³¹³ Carullah’a göre Allah’ın bu açık ifadesi, herhangi bir mefsedete yol açmayan toplumsal sünnetleri bizim için hidayet kaynağıdır ve Allah Teâlâ bizi bizden öncekilerin bu sünnetlerine yönelmek istemektedir.³¹⁴

Farklı mezheplere mensup olan fakihler, sahih örfü muteber saymışlar, onu fetva ve hüküm verirken kendisine dayanılan kaynaklardan biri olarak kabul etmişlerdir. Fakihlerden, bu konuda, birer hukuk prensibi ve birer genel kural niteliği taşıyan ifadeler nakledilmiştir.³¹⁵

Şeriat, halkın adetlerini kabul eder. Tevrat aracılığı ile nakledilen veya tabiatın gerekliliği olarak zaruri veya makbul olan adetler, Carullah’a göre hükmün sübûtuna delil olabilir. İslâm, bedevi Arapların bâtil adetlerini yasaklamışsa da, güzel adetlerini kabul etmiştir. Adetlerin dereceleri birbirinden farklıdır. Âdetin hükmü ne kadar geçerliyse, âdete dayalı hüküm o kadar meşru olur.³¹⁶

Nitekim aynı mezhepteki imamların örfteki değişiklikler sebebiyle farklı hükümlere vardıklarını ve sonraki bilginlerin bazı hükümlerde önceki imamların görüşlerine aykırı hükümler verdiklerini görmekteyiz.³¹⁷ Meselâ Ebû Hanife’ye göre

³¹⁰ Bakara, 2/233.

³¹¹ Nisâ, 4/6.

³¹² Atar, s.89.

³¹³ Nisa, 4/26.

³¹⁴ Bigiyef, *Kitâbu’s-Sünne*, s.100.

³¹⁵ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkh*, s.197; Ebu Zehra, *Fıkh Usûlü*, s.263. Örneğin; İstimal kabuli vacip bir hüccedir. (Kavâid-i Fıkhîye, md.36), Adette mümkün değil şey-hakikatta mümkün değil şey kibidir. (Kavâid-i Fıkhîye, md.37), Zamanın ihtilafıyla hükümler muhtelif olabilir. (Kavâid-i Fıkhîye, md.38), Âdetin delaletiyle hakiki mana terk kılınur. (Kavâid-i Fıkhîye, 39), Adet yalnız ya muttarit ya galip oldukta muteber olur. (Kavâid-i Fıkhîye, md.40), Örfte maruf şey-şart kılınmış kibidir. (Kavâid-i Fıkhîye, md.42), Örf ile tayin – nas ile tayin kibidir. (Kavâid-i Fıkhîye, md.44), Kanunun âdetin iktizasına muhalif değil şartlar her akitte sahih olur. (Kavâid-i Fıkhîye, md.167), Kanunun âdetin iktizasına muhalif her bir şart – batıldır. (Kavâid-i Fıkhîye, md.168)

³¹⁶ Bigiyef, *Şeriat Esasları*, s.67; *Kavâid-ı Fıkhîye*, s.5; *Kitâbu’s-Sünne*, s.100.

³¹⁷ Şa’bân, *Usûlü’l-Fıkh*, s.200–201; Karafi, *el-İhkâm fi Temyizi ve’l-İmâm*, Mektebu’l el-Matbaati’l-İslâmiyye (t.y.y.), s.236; Tuğrul, Binnaz, *Hükümlerin Değişmesinde Örfün Rolü*, A.Ü. İlahiyat Fakültesi, Lisans Tezi, Ankara 2002, s.7.

zâhirdeki adalet ile iktifa edilir. Kısâs ve hadd cezalarıyla ilgili davalarda şahidlik yapacakların gizlice tetkik ve tezkiyesi şart değildir. Çünkü onun devrinde gizli tezkiyeye ihtiyaç yoktu. Fakat Ebû Yusuf ve İmam Muhammed devrinde insanların durumlarında bir değişiklik oldu. Yalancı şahitler çoğaldı. Bu sebeple iki imam, gizli tezkiye müessesesini kabul ettiler ve şahitlerin gizli araştırma ile durumları tesbit edilmeye başlandı.”³¹⁸

“Örf üzerine bina edilmiş olan hükmün değişmesine diğer bir misal olarak şu örneği gösterebiliriz: Eski fukahaya göre satın alınacak hanenin bir odasını görmek yeterli olup satın alan müşteri için diğer odaları görmek konusunda rü’yet-i hıyâr yoktu. Sonra gelen fukaha ise satımdan önce müşteri evin her bir odasını görmedikçe rü’yet-i ihtiyâr hakkının bâki kaldığına hükmetmişlerdir. Önceki ve sonraki fukaha arasındaki ihtilafın sebebi, inşaat hakkında örf ve âdetin ihtilafından kaynaklanmaktadır. Çünkü eski fukaha zamanında hanelerin her odası bir tarz üzerine yapıldığından bir odasını satımdan önce göstermek diğerlerini görmeye mani idi. Diğer âlimler zamanında ise hanelerin odalarını muhtelif yapmak adet olduğundan hanenin bir odasını görmek diğerini görmeye engel teşkil etmemiştir.”³¹⁹ Bu örneklerde, başlangıçta örften kaynaklanan bir hükmün sonra ortaya çıkan muhalif bir örfle değiştiğini görüyoruz.

“Örfün hükmü değiştirmesi konusunda etkin olan amillerden bazıları şunlar: 1-Anlayışların değişmesiyle hükümlerin değişmesi, 2-Yörelere değişmesiyle hükümlerin değişmesi, 3-Üretim araçlarının değişmesiyle hükümlerin değişmesi, 4-İhtiyaç ve alışkanlıklar sebebiyle hükümlerin değişmesi, 5-Genel ahlakın bozulmasıyla hükümlerin değişmesi.”³²⁰

“Görüldüğü üzere, örf, gerek teşrî (hukuk kuralları koyma) gerekse yargı ve fetvâ açısından İslâm hukukunun verimli kaynaklarından birini teşkil etmektedir. İslâm hukukunun esas kaynakları ve fakihler tarafından örfe böyle değer verilmesi, İslâm hukukunun dinamizmini, onun her yerin ve zamanın ihtiyaçlarını karşılamaya elverişli zengin bir hukuk olduğunu gösterir.”³²¹

³¹⁸ Atar, *Fıkıh Usûlü*, s.91.

³¹⁹ Ali, Haydar, *Düreru'l-Hükkâm Şerh-i Mecelleti Ahkâm*, Hukuk Matbaaları, İstanbul 1330, s.101–102; Atf Bey, *Mecelle-i Ahkâmi'l Adliye*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1327, s.48; Tuğrul, *Hükümlerin Değişmesinde Örfün Rolü*, s.8–9.

³²⁰ Tuğrul, *Hükümlerin Değişmesinde Örfün Rolü*, s.21–29.

³²¹ Şa'bân, *Usûlü'l-Fıkıh*, s.201.

b. Örf Üzerine İnşa Edilen Kurallar

“Fikhî meseleler, ya sarîh nass’lara dayanır ki bunlar birinci bölümü teşkil ederler; ya da re’y ve ictehad ile sabit olurlar. Bu bölüme giren fikhî meselelerin çoğunu müctehid, kendi çağının örfüne bina etmiştir ki o, bugünkü örfün hâkim olduğu devirde bulunsaydı öncekine uymayan yeni bir görüşe sahib olurdu. Bunun içindir ki bilginler, insanların adetlerini bilmeyi ictehadın şartları arasında saymışlardır. Zamanın değişmesiyle birçok hükümler de değişmektedir. Eğer bu hükümler, ilk şekilleri gibi kalacak olursa, hem halka güçlük ve zarar verirler; hem de kolaylık sağlama ve dünya nizamının en güzel şekilde devam etmesi için zarar ve fesadı önleme esasına dayanan şerîat kurallarına aykırı düşerler. Bunun içindir ki mezhep bilginleri, müctehidin kendi zamanına göre açıkladığı bir kısım hükümlere muhalefet etmişlerdir; çünkü onlar biliyorlardı ki müctehid, bunların çağında olsaydı, mezhebinin kurallarına uyarak, kendileri gibi düşünürlerdi.”³²²

Aşağıda zikredeceğimiz kavaid-i fikiyye maddeleri Carullah’ın örf hakkındaki tutumunu bizzat yansıması açısından değerlendirilmeye layık olduğu kanaatindeyiz.

*Örfler, adetler ahkâm-ı şer’iyyeyi ispat etmek hususunda delil gibi itibar kılınabilir.*³²³ Yani nusus-u şer’iyyeye kat’i surette muhalif olmayan örf ve adetler bir hükmü ispat hususunda delil olabilirler. Nusus-u şer’iyyede hükmü gelmemiş hadiselerin hükümlerini tayin etmek için, heyet-i içtimaiyede muteber olan örflere ve adetlere müracaat edilip, adet nasıl ise, o hadiselerin şeriat nazarında hükmü de öyle olur. Buna göre Carullah, ahkâmın çoğu adetler üzerine bina kılındığından ötürü hâkimlerin heyet-i içtimaiyede muteber olan örfleri bilmeleri gerektiğinin önemine dikkatleri çekmiştir. Örf ve adetler üzerine bina edilen kurallardan bazıları mesela bey, icare gibi akitlerde verilecek paraların cinslerini ve müddetlerini tayin etmek meseleleri; kiralanmış işçiler için iş saatlerini takdir etmek hususu; yük taşımak için bir hayvan kiraya alınırken yükün miktarı zikrolunmamış ise, miktarını belirlemek ve sınırlamak meselesi; ariyetleri ve vediatları kaytarur için riayesi muteber şeylerin her

³²² İbn-i Abidin, Muhammed Emin b. Abidin (v.1252/1836), *Risaletü'l-Urf*, “Mecmuatü'l-Resail”, II, 126; Ebu Zehra, *Fıkh Usûlü*, s.264–265.

³²³ *Kavâid-i Fıkhîye*, md.35.

biri; mutlak surette akit kılınmış mudarabede kendi mallarını koşup koşmamak hükümleri; bunun gibi meselelerin her biri heyet-i içtimaiyede muteber adetlere uygun surette çözülür.³²⁴

*İstimal kabuli vacip bir hüccedir.*³²⁵ Yani: Nikâh, hibe, bey' gibi akitlerde, talak, şehadet, vasiyet gibi işlerin her birinde her milletin kendi dilinde kullanılan kelimeler-alım, işletim gibi hususlarda kendileri arasında muteber örfler şeriat nazarında kabul edilmesi vacip birer huccet gibi olurlar.

Şeriat-ı İslamiye insanların bir araya toplanmış fikirlerine ismet rengi verip, ihtiramen icmai bir hüccet ettiği gibi, insanların salim vicdanları tarafından inkâr edilmeksizin kabul kılınmış istimallerini ve örflerini de, hayatlarında kendilerinin maslahatlarına ait olduğu takdirde, Carullah'a göre bila tağyir bir hüccet gibi ikrar eder.³²⁶

*Zamanın ihtilafıyla hükümler muhtelif olabilir.*³²⁷ Yukarıda zikredilen kaidesi gereğince Carullah, zaman geçtikçe insanların ihtiyaçları, halleri, örfleri, adetleri elbette değişeceğine göre, insanların maslahatları için vaz olunacak hükümlerin de mecburen muhtelif olacağını savunmuştur. Fakat ona göre kanın, malın, ırzın, nesebin ismeti, hıyanetin, zulmün, hamrın hürmeti gibi ahkâm-ı külliye, maslahatları zamanın ihtilafıyla muhtelif olmadığına göre, hiçbir vakit muhtelif olmazlar.

*Adette mümkün değil şey-hakikatta mümkün değil şey gibidir.*³²⁸

Mesela: Fakirliği bilinen bir adam "Benden borç almış ya gasp etmiş idi" gibi bir sebep beyan edip, diğer bir adamdan büyük mal dava ettiği takdirde, Carullah'a göre davası dinlenmez.³²⁹

*Âdetin delaletiyle hakiki mana terk kılınır.*³³⁰ Bir kelime ya bir terkip hakiki manalarında hiçbir vakit kullanılmadığında, Carullah'a göre elbette o durumlarda hakiki manayı irade etmek asla caiz olmaz. Mesela bir adam hizmetçisine "feneri yak!" dese, hizmetçi de hakiki manasıyla amel edip, feneri yaksa, zamânı vacip olur. Külli âdetin kati surette delaletiyle burada hakiki mana elbette terk kılınmıştır.

³²⁴ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.28–29.

³²⁵ *Kavâid-i Fıkhiye*, md.36.

³²⁶ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.29.

³²⁷ *Kavâid-i Fıkhiye*, md.38.

³²⁸ *Kavâid-i Fıkhiye*, md.37.

³²⁹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.29.

³³⁰ *Kavâid-i Fıkhiye*, md.39.

Bir kelime ya bir terkip hakiki manalarında kullanılıp ta, mecazi manalarında istimali âdetin delaletiyle ziyadelik olduğunda, Carullah'a göre o durumlarda hakiki manaları terkedilip, mecazi manaları kullanılır. Mesela: İkrarı talik batıldır. "Filan yere varırsam, sana şu kadar vereceğim vardır." dese, zimmesine bir şey de gerekmez. Fakat "Filan ayın başında, sana filan kadar vereceğim vardır." dese, bu söz hakiki manasıyla ikrar olup batıl olması gerekse de, Carullah'a göre âdetin delaletiyle bu söz ikrarı talik olmayıp, belki gelecek günlerin birinde eda kılınacak dini ikrardır.³³¹

*Örf ile tayin – nass ile tayin kibidir.*³³² Mesela: Evi satarken, o bölge örfünde ev müteallikatına nasıl şeyler dâhilse, zikredilmeksizin akit dâhilinde olur. Hizmet için akitte ecir zikrolunmamış ise, bu kaideye göre, ecri misil kati sürette gerekir. Bir adam ikinci bir adamın malıyla faydalansa, eğer de o mal ücret bedelinde faydalanmak için tayin kılınmış ise, ecri misil gerekir; değilse, ecir lazım olmaz. Hizmet eden adamın nafakası o bölgenin örfüne göre, ya kendisine yahut mustecire gerekir. İntifa için alınmış ariyetle intifanın zamanı, mekânı, miktarı örfle tayin kılınır. Veresiye verilmiş paraların eda günleri tayin olunmamışsa, ticaret âleminde maruf olan müddetle tahdit kılınır.³³³

³³¹ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.30.

³³² *Kavâid-i Fıkhiye*, md.44; "Adet yalnız ya muttarit ya galip oldukta muteber olur." md.40; "Örfte maruf şey-şart kılınmış kibidir." md.42.

³³³ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.32.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MUSA CARULLAH BİGİYEF'İN DÖNEMİNİN FIKHÎ MESELELERİNE DAİR GÖRÜŞLERİ

I. MUSA CARULLAH'IN İBADETLER İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

Lügatte, küçüklüğünü, acizliğini, güçsüzlüğünü göstermek³³⁴ gibi manalara gelen *İbâdet* kelimesi, dini bir ıstılah olarak tevhid inancına bağlı olarak (sahih bir imanla) Allah Teâlâ Hazretlerine en üst mertebede tâzim etmek, O'nun rızasına uygun hareket etmektir.³³⁵ *İbadetin* ya da *ubudiyetin* Türkçesi olan “bendelik, kulluk” da O’nu tazim etmek, O’na şükretmek demektir. Azamet-i ilâhiyeyi tazim etmek ve nihayeti yok olan nimet ve ihsanlarına şükretmek vazifeleri de Carullah’ın ifadeleriyle sübutları katî büyük iki esastır. Allah’ın ihsanlarına şükürümüz olmadığı takdirde, ibadetlerimizde ruh da bulunmaz.³³⁶

Carullah ibadetin süreli eylemlerden ziyade, devamlı bir hal olarak algılanmasından yanadır. İman varlığının devamı ibadetin de devamını zorunlu kılar. Allah (c.c.) sıhhat verdiği, hayatiyetin devam ettiği sürece, bu nimet karşılığında ibâdet etme mecburiyeti vardır. Bu hususta da Cenâb-ı Hak, “*Sana ölüm (yakîn) gelinceye kadar, Rabbine ibadet et.*”³³⁷ buyurarak ibâdetin devamlı olarak yapılmasını bize emretmiştir.³³⁸

Kulluk, niyet ve davranış bütünlüğüne ulaşmanın ünvanından ibarettir. Carullah, şeriatta hükmün, hal itibariyle olmayıp sonuç (hatime) itibariyle olduğuna dikkatleri çekmiştir. Bir adam hayatı boyunca mescit saflarına devam etse, diğeri şaraphanelerden çıkmasa, ona göre hiçbir kimse katiyen bu öyle, o şöyledir diye bir kimse hakkında hüküm veremez. Fakat bir adam riya ve mekr ile ibadet etse; diğeri tembellik edip ibadeti terk etse, Carullah’a göre şüphesizdir ki ikinci kişi birinciden üstündür.³³⁹

Bu başlık altında Carullah’ın fitir sadakası ve kurban ile ilgili yazdıklarına ulaşırsak da burada dikkate şayan olan ve kendinden önceki İslam bilginlerinin farklı bir illet tespiti gibi orijinal katkısı olmadığı meseleleri yazmamayı tercih ettik. Bu

³³⁴ İsfahani, Rağib (v.452), *el-Müfredat*, Maktabatı’l-Hayriyye, Mısır/Kahire 1322, s. 542.

³³⁵ Dağcı, “İbadetler Ünitesi”, *Fıkıh, İlitam Yayınları*, Ankara 2005, s.103; Yavuz, A. Fikri, *İslâm İlmihali*, Çile Yayınları, İstanbul 1979, s.39.

³³⁶ Bigiyef, *Rûze*, s.58. “Nimetime şükredip bana ibâdet eden kullarım azdır.” Sebe’, 34/13.

³³⁷ Hicr, 15/99.

³³⁸ Yavuz, *İslâm İlmihali*, s.41.

³³⁹ Bigiyef, *el-Lüzûmiyât-Tercümesi*, s.24.

çalışma Carullah'ın fıkhi meselelere getirdiği açılımları ve orijinal görüşleri tespit ve değerlendirmesinden ibarettir.

A. Namaz İle İlgili Bazı Meselelere Dair Görüşleri

Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok yerde geçen “Salât”ın, cem’î “Salevât” kelimeleri lügatta dua ve zikir³⁴⁰ anlamlarını taşır. Fıkıhtaki namaz tarifi ise şöyledir: Belli vakitlerde, özel hareketlerde ve özel okuyuşlarla yerine getirilen bir ibadettir. Namaz kılana da “Musalli” denir.³⁴¹

Carullah, namaz ile ilgili bazı ihtilaflı meseleleri kendi bakış açısıyla değerlendirmiş ve mezhep imamlarının geleneksel fetvalarının muhalifine bir takım icthadlarda bulunmuştur. Kuzey kutbuna yakın bir bölgede yaşayan Tatar Türklerinin önemli meselelerinden olan namaz vakitleri o bölgenin âlimi olan Carullah'ın da mecburi olarak tefekkür ve tefakkuh meselelerinden olmuştur. Kendisi bu durumla bizzat muhatap olduğundan kutup bölgelerinde namazların nasıl kılınmasına dair en isabetli görüşün ondan alınması gerektiği kanaatindeyiz. Namazla ilgili diğer meselelerde de Carullah'ın görüşlerinin isabetli olarak nitelendirilebileceğini düşünmekteyiz.

1. Namaz Vakitlerindeki İhtilaflara Dair Görüşleri Değerlendirmesi

Sabah güneşin doğuşundan bir mızrak boyu kadar yükselmesine kadar, öğle güneş tam tepedeyken ve güneş batarken namaz kılınmayacağına dair mezhep imamlarının peygamber efendimizden rivayet edilen hadise istinaden ittifakı olmuş³⁴² bazı imamlar bu istisnayı vakit namazlarıyla sınırlamış tahiyye, tilâvet, ‘îd, kûsûf ve cenaze gibi nafileleri istisna etmemişlerdir.³⁴³

³⁴⁰ Rağıb, *Müfredat*, s. 491.

³⁴¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük İslam İlmihali*, Gün Matbaası, İstanbul 1959, s.141. *Musallîn* tabirinin sadece münafıklar için kullanılabileceğini söyleyenler de olmuştur. Rağıb, *Müfredat*, s.491.

³⁴² İmam Müslim b. El-Haccac Hazretleri sahabi ‘Ukba b. ‘Amir Hazretlerinden şu hadisi rivayet etmiştir: “Üç zaman vardır ki Nebiyyu’l-İslâm bizi o zamanlarda namazdan ve cenazeden menederdi: 1) Güneşin parlayarak doğuşundan yükselmesine kadar, 2) Kuşluk vaktinde hararetin, ısının kuvvetlenmesi nedeniyle develerin kalkmalarından güneşin zevaline kadar, 3) Batmak üzere olan

Carullah, İslâm hukukçularının bu ictihadına illet olarak, o saatlerde ibâdet eden tabiat abidlerine yahut ibadet yapmakta olan diğer milletlere benzemekten sakınmayı göstermiştir. Dolayısıyla o vakitlerde namaz kılmanın belli bir maslahata delaletinin açık olduğu durumda bu vakitlerde namaz kılınabileceğini ifade etmiştir.³⁴⁴ Carullah'ın mezheplere bir başka itiraz noktası ise yasağın illetine dairdir. O vakitte güneşe secde edenler var diye Allah (cc)'a secde etmeyi yasaklamak mantıklı değildir. Çünkü herkes her an güneşe secde edebilir. Carullah'a göre bu üç zamanda şer'i şerifin müminlere ibadeti yasaklaması tabiat abidlerini (tabiyata tapanlar-güneşe, aya) biraz ikrar, tanıma gibi olsa gerektir. Carullah, tabiat âbidlerinin her ne kadar nisbette ve vasıtada hata etmişlerse de kasıtları Allah (cc)'ı aramak olduğu için muhakkak isabet etmişlerdir. Çünkü onlar Allah'ı, mun'imi aramaktadırlar.

Carullah'a göre, İslâmiyet'in diğer dinlere nisbetle ulviyeti, bu yönüyle daha açıktır. İslâmiyet, insanların fikirlerini ve şuurlarını açık şeylerde hapsetmez, bilâkis hakikate irşat eder. Ne kadar büyük ise de, güneş gibi bazı şeylere kaynak ise de, insanları mahluk huzurunda zelillikten korur. İnsanlık şerefini büyük tutar, sonsuz âlem-i vücudun zerrelere olan yıldızlara, güneşlere, ulûhiyet sıfatı vermek gibi darlıktan, karanlıktan ve kusurdan insan aklını kurtarır. İlâhî inançlarında kusuru olan insanları hoşgörülük tarikiyle ve hakikate irşat yoluyla çağırır.³⁴⁵

Carullah'a göre, ibadetlerin vakitlere bölünmeleri kolaylık içindir, yoksa vakitlerin kendilerinde hususi bir ehemmiyet yoktur. Beş vakit namazın vücubuna vakitlerin sebebiyetleri de yoktur.

İslâm hukukçularına uyarak “vakitler, namazlara sebeptir” diyelim. Sebepleri ve şartları, mümkün mertebe maksatları tahakkuk ettirme yolunda itibar ederiz. Fakat sebepleri ve şartları itibar etme durumu, gayeyi iptal etmeye götürecek ise, Carullah'a göre böyle şartlar ve böyle sebepler kendi başlarına sakıt olurlar.

güneşin batmasına kadar.” Serahsî, Şemsü'l-Eimme Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed, *Kitâbu'l-Mebsût li Şemsiddîni's-Serahsî*, 2. Baskı, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut/Lübnan t.y., I, 151; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 152; Müslim, *Salâtu'l-Musâfirîn*, 293, 831; Hin, Mustafa, Buğa, Mustafa, Şerbeci, Ali, *el-Fıkhü'l-Menhecî alâ Mezheb'il-İmam eş-Şafîi (Büyük Şafîi Fıkhı)*, Tercüme: Ali Arslan, Arslan Yayınları, İstanbul 1994, I, 133-134.

³⁴³ Serahsî, *Mebsût*, I, 269-275; İbn-i Âbidîn, *Reddü'l-Muhtar Ale'd-Dürri'l-Muhtar*, Çev. Davudoğlu, Ahmed, Şamil Yayınevi, İstanbul 1982, II, 47-48; Halebî, İbrahim b. Muhammed (v. 956/1549), *Şerh-i Mülteka el-Ebhur (Mevkûfat)*, I, 343-344.

³⁴⁴ Bu bilgi Bigiyef'in *Uzun Günlerde Rûze'sini* sadeleştiren Yusuf Uralgiray'ın eserinin 75-77 sayfalarında geçmektedir.

³⁴⁵ Bigiyef, *Rûze*, s.56.

Sebepler, gayenin vesilesidir. Ona göre vesile, yokluğuyla gayeyi iptal eden derecede değil, ancak gayeyi tahkik yolunda muteberdir.³⁴⁶

Bizim kanaatimiz ise bu vakitlerde namaz kılınmamasının tavsiye edilmesinin ardındaki en büyük sebep bu üç vakitte Allah (cc)'ın kudretinin gökyüzünde tüm endamıyla ortaya çıkması ve rabbimizin de bu enfes tabloya herkesin işini gücünü ve hatta ibadetini bırakıp şahid olmaya çağırmasıdır. Güneş doğarken ve batarken gökyüzü bir tablo kadar enfes renklerle ve çizgilerle boyanmakta, güneş tam tepedeyken de Allah (cc)'ın azabının kudreti tüm haşmetiyle ortaya çıkmaktadır. Bu vakitlerde görerek ve hissederek tefekkür, Resulullah (as)'ın diliyle bin rekât nafîle namazdan daha üstündür.

2. Kutup Bölgelerinde Akşam ve Yatsı Namazların Vakti ve Bu Bölgelerde Namaz Kılınıp Kılınmayacağı İle İlgili Kanaatleri

Bilindiği gibi kutup bölgesi dünyanın 23,7 derecelik eğikliği nedeniyle bazen uzun zaman hiç batmamakta bazen de hiç doğmamaktadır. Kutup bölgesine yaklaşıldıkça da güneşin doğuşu ve batışı arasındaki aralık kısalmakta bazen yatsı ile sabah namazı arasında sadece namaz kılınabilecek bir boşluk kalmakta ve hatta özel günlerde yatsı ve sabah aynı vakitte olmaktadır.³⁴⁷

a. İdil-Ural Bölgesinde Akşam ve Yatsı Namazların Vakti

İslam'ın doğduğu topraklar ekvatora yakın dolayısıyla gece ve gündüzün yılın çoğu zamanında birbirine yakın olduğu ve güneşin doğuş ve batışının, gecenin ve gündüzün tam anlamıyla görülebildiği ve hissedilebildiği bir bölgedir. Kazan Bölgesinde yaşayan Bulgar Türklerinin toprakları ise kutup bölgesine yakındır. Bu bölgeler de bazen gece hiç olmamaktadır. Akşamın kızılılığı hiç gitmeden sabah güneşi doğmakta ve yatsı namazının vakti hiç girmemektedir. Böyle bir durumda ne yapılacaktır?

³⁴⁶ Bigiyef, *Rûze*, ss.62–63, 72.

³⁴⁷ Örneğin Rusyanın *İrkutsk* şehrinde 21 Haziranda yatsı ve sabah namazının vakti aynı anda girmektedir. Haziran ayı içerisinde de çoğu zaman yatsı namazı kılacak kadar vakit kalmamaktadır.

Bu soruna değinen ulaşabildiğimiz kayıtlardaki ilk eser İbn Fazlan'ın hatıratıdır. Bu hatıratında İbn Fazlan Bulgar Türklerinin akşam ile yatsı namazını akşam namazı vaktinde cem ederek kıldıklarını tespit etmiştir.³⁴⁸ Bu hususta ikinci bir görüş ise Şehabuddin Mercânî'nin imam el-Bakkalî'ye dayandırdığı, vaktin düşmesi nedeniyle namazın da düşeceği yönündeki fetvasıdır.³⁴⁹ Hanefilik, Türk boyları arasında en yaygın mezhep olduğundan dolayı, bu bölgeye has meselelerde de en çok ve farklı görüş ileri süren Hanefî mezhep âlimleri olmuştur. Bazı âlimler gurubun son bulmasında beyazlığı esas almışlar.³⁵⁰ Ebu Hanife'nin öğrencileri ise akşam vaktinin çıkmasında kızarıklığı esas almışlar.³⁵¹ Tatar bölgesi âlimlerinden olan Utız-İmyani akşam kızarıklığının sona ermesi ölçüsünü şüpheli bir ölçü olduğundan ihtiyatla davranılması gerektiğini savunmuştur. O'na göre bu fetva muamelatta geçerli olabilir. Bütün bu delillere dayanarak o kısa yaz geceleri yatsı namazı mükellefiyeti ortadan kalkacağı fetvasını vermiştir.³⁵² Kimi âlimler ise bu şekilde bir eksiltmenin halk tarafından âlimlerin yanlı ve yanlış fetva verdiği ya da bugüne kadar uygulanan şeklin yanlış olduğu şeklinde anlaşılacağı için akşam namazından belli bir müddet sonra yatsı ve vitrin kılınması gerektiği şeklinde fetva vermişlerdir.³⁵³

Bizim kanaatimiz ise şart düştüğünde meşrutun da düşmesi gerektiği için yatsının vakti gelmediği hatta geldiği takdirde en azından abdest alıp namaz kılınabilecek bir süre olmadığı müddetçe bu mükellefiyetin kalkması gerektiğidir. Çünkü rabbimiz beş vakit namazın farz kılındığı mirac gecesi vahyettiği ayetlerde hiçbir kula gücünün yetmediği şeyin yüklenmeyeceğini buyurmuştur.³⁵⁴

³⁴⁸ İbn Fazlan, Ahmed b. el-Abbâs b. Râşid b. Hammâd, *İbn Fazlan Seyahatnâmesi Tercümesi*, Haz. Şeşen, Ramazan, Bedir Yayinevi, İstanbul 1975, s.50–51.

³⁴⁹ Yuzev, Aydar Nikolayeviç, *Tatarskaya Filozofskaya Mısl Kontsa 18-19vv*, Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan 2001, s.108–109; “Oruç tutmada ise, sebep mevcuttur. O da Ramazan ayının bir cüz'üne erişmek ve her gün fecrin doğmasıdır.” Bkz: İbn-i Âbidin, *Reddül-Muhtar*, II, 32.

³⁵⁰ Adıgamov, R. K., *Gabdrahim Utız-İmyani*, İzdatelstvo “Fen”, Akademiya Nauk Respubliki Tatarstan, Kazan 2005, s.59; Utız-İmyani, Abdurahim, *Risala aş-Şafakiya*, El yazma OPPK HB KGU.-2400g.-L.76b. Ebu Hanife'ye göre göğün batı tarafında beyazlığın kaybolması esas alınmış, Bu esas, sahabelerden Hz. Ebu Bekir, Muaz, Enes ve İbn Zübeyr'e dayandırılmıştır.

³⁵¹ Serahsî, *Mebûsât*, I, 144–145. (Bu esas, sahabelerden İbn Ömer, Şaddad İbn Enes ve 'Ubâde İbn es-Samit'e dayanır.)

³⁵² Adıgamov, *Gabdrahim Utız-İmyani*, s.59–60, 76–80; Nasrî, Abdelkayum Abdannasir, *İzbronniye Proizvedeniya*, Kazan 1977, s.50–52; Yuzev, *Tatarskaya Filozofskaya Mısl Kontsa 18-19vv*, s.163.

³⁵³ Kursavî, *el-İrşad li'l-İbad* (Nastavleniye Lyudey na Put İstini, (Komisyon: Hakimov, R.S., Muhametşin, R.M., Nabiyev, R.A., Şakirov, D.S.), Tatarskoye Knijnoye İzdatelstvo, Kazan 2005, s.180.

³⁵⁴ Bakara, 2/286.

Fakat yatsı namazının kılınması şeklinde fetva verenlerin de hassasiyetlerini takdir ettiğimizi de belirtmek isteriz. Çünkü kitlelerin böyle bir fetvaya nasıl tepki verebileceğini önceden kestirmek zordur. Halka eski bildiğini, annesinden babasından duyduklarının yanlış olduğunu hatta Mekke ve Medine’de uygulandığı şeklienden eksik bir şekilde dört vakit olarak namaz kılınabileceği söylendiğinde halkın din ile bağının zayıflaması ve onu alaya alınabilecek canı istediğinde değiştirebilecek bir mahiyet olarak algılaması kuvvetle muhtemeldir.³⁵⁵

b. Kutuplarda Namaz Hakkındaki Görüşleri

Kutuplarda namaz meselesinin esasen bir önceki meselede bahsedilenlerle pek de farklı olduğu iddia edilemez. Kutupa yakın bölgelerde yatsı namazının vaktinin daralması hatta yok olmasına benzer bir durum kutup bölgesinde tüm vakitler için geçerlidir. Altı ay güneş doğmuş altı ay batmış bir vaziyettir. İslâm âlimleri kutupları diğer bölgelere ya da yakın bölgelere kıyas ile soruna yaklaşma eğilimindedirler. Bu yüzden en yakın bölgeye kıyas etme anlayışı ağırlık kazanmaktadır.

Carullah’ın da ifade ettiği gibi³⁵⁶ vakit, namazın vücûbuna hakîki sebeptir. Namazın vücûbuna sebep olan vakit, her halde vardır ve vaktin tahakkuku için güneşin batması veya doğması gibi itibarî durumların tahakkuku gerekmez. Ona göre bir devrelik zaman içinde sabah, öğle, ikindi, akşam ve yatsı vardır. Bu ibadetlerin edasında gurub, tulu’ ve şafağın kayboluşu gibi itibari şeyler bulunmasa da olur. Gurub, tulu’, zeval ve şafağın kayboluşu gibi durumlar itibaridir. Bunlar ufukla medarların kesişmelerine nispetle hâsıl olurlar. Medarla ufuk kesişmezse gurub ve tulu’ gibi haller bulunmaz. Lakin bir “devre”den ibaret namaz vakitleri, her halde bulunur.³⁵⁷ Ona göre Kutuplarda namaz vakitleri gölge veya yıldızın devresiyle günlük hareket devresi gayet güzel bir şekilde tespit edilebilir.³⁵⁸

³⁵⁵ Yusuf Karadavi’nin başkanlığını yaptığı Avrupa fetva komisyonunun “Yaz aylarında akşam namazının vakti çok uzun ya da hiç belirtinin olmamasından dolayı akşam namazı ile yatsı namazı cem edileceği yönünde bir fetvası olduğu bilinmektedir. İdil-Ural bölgesinde günümüzde akşam namazından 1,5 saat sonra yatsı namazı kılındığı da cari uygulamadır.

³⁵⁶ Bigiyef, *Rûze*, s.62.

³⁵⁷ Bigiyef, *Rûze*, s.63.

³⁵⁸ Bigiyef, *Rûze*, s.32.

Carullah, İslamiyette ibadetlerin, güneşin doğuşu, batışı veya istiva itibariyle teklif kılınmayıp, bilakis günlük hareket itibariyle 24 saatte tamamlanan bir devre süresinde insanların her birine, nerede bulunurlarsa bulunsunlar, 5 namaz teklif kılındığını vurgulamıştır. “Güneş doğuşu, batışı veya şafak yoktur, buna göre iki üç namaz düşer” demek, Carullah’a göre en büyük isabetsizlik olur.³⁵⁹

Azamet-i ilâhiye karşısında insanlara kulluk vazifeleri olmak üzere, İslâm dininde geçici ibadetler beyanla farz kılınmıştır. Fakat Carullah’a göre bu farziyet, gecelerin karanlığı ve gündüzlerin aydınlığı itibariyle olmayıp tam devre itibariyledir. Sınırlı ve geçici zaman süresinde sayılı ibadetler farzdır. Fakat karanlık veya aydınlık gibi vasıfların İslâm dini nazarında hiçbir ehemmiyeti yoktur. “Bir devre süresinde beş namaz.” İşte kulluk vazifelerini ifa için kutsiyetli dinin zorunlu kaidesi, kuralı budur. Devre tamamıyla karanlık veya tamamıyla aydınlık olsa da, ya bir kısmı karanlık diğer kısmı aydınlık olsa Allah’ın azamet-i ilâhiyesi ve insanların ona kulluğu sabittir. Beş, beş olup tekrarlanan ibadetlerin vakti her zaman için bâkidir.³⁶⁰

Dünya her yerde olduğu gibi batıdan doğuya doğru döndüğü halde kutupdan düşük enlemlerde batıyormuş gibi gözükmektedir. Farklı bir ifade ile güneşin batması bir geminin batması gibi yok olması manasında değil, dünyanın batıya dönüşüdür. Ekvatora doğru inildikçe enlemlerde batıya dönüşün işareti güneşin ışıklarını kaybetmesiyle bu alamet kutuplarda kaybolmaktadır. Kutuplarda ya da ileri bir tarihte 24 saat ya da yıl boyu güneş panelleriyle aydınlatılacak bir yerde de durum değişmemektedir. İnsanoğlu bu dünyada yaşadıkça nasıl yaşayacağına dair yeterli hüküm mevcuttur.

B. Ramazan ve Oruç İle İlgili Kanaatleri

Farsça’dan Türkçe’ye geçmiş olan *Oruç* kelimesinin aslı “Rûze” olup Türkçe’de “Oruze” şeklinde kullanılırken “Oruç” haline dönmüştür. Arapça’da karşılığı ise “savm” ve “siyam” dır.

³⁵⁹ Bigiyef, *Rûze*, s.56.

³⁶⁰ Bigiyef, *Rûze*, s.34.

Sözlükte bir şeyi sıkıca tutmak, yapışmak, konuşmamak anlamına gelir.³⁶¹ Dini ıstılahta ise bir kişinin imsakten iftara kadar yemeden, içmeden, cinsel ilişkiden ve her türlü kötü halden kendini uzak tutmasıyla gerçekleşen ibadete verilen isimdir.³⁶²

Ramazan³⁶³ ayında oruç tutmak, Hicret'ten bir buçuk yıl sonra Şâban ayının on'unda âyet-i kerîme ile mü'minlere farz kılınmıştır.³⁶⁴ İdil-Bulgar Türklerinin yaşadığı topraklarda güneşin konumundan dolayı Carullah'ın zorunlu tefekkür hanesinde kayıtlı meselelerden birisi de oruç olmuştur. Kimi zaman 24 saate hatta güneşin batar batmaz doğması nedeniyle iki üç güne yayılan günlerde orucun nasıl tutulacağı ciddi bir meseledir. Bölgede yetişmiş Carullah'ın bu konudaki görüşleri, sorunla birebir muhatap olan birisinin görüşleri olması hasebiyle önem arz etmektedir.

1. Bir İbadet Olarak Oruca Yüklediği Anlamlar

Carullah orucun sadece yeme, içmeden ve cinsellikten uzak durma olarak anlaşılmasından her âlim gibi rahatsızdır. Rahatsızlık duyduğu bir başka konu da bugünün modern hayatı için de geçerliliğini koruyan ramazan geceleridir. Gündüzünde yapılamayan yeme, içme, eğlenme gibi nefse hizmet manasına gelen eylemlerin ramazanı ve Müslümanları ruhsuzlaştıracağını, ibadetin kendine has zevkenden mahrum bırakacağını ifade etmektedir.³⁶⁵

Carullah'a göre orucun insana öğrettiği en önemli şey, kendini tutma iradesidir. Helal yemek ve temiz sudan kendini sakındırabileceğini öğrenmiş bir insan elbette haramdan ve çirkinlikten sakınabileceğini de zorunlu olarak

³⁶¹ Rağıb, *Müfredat*, s. 500

³⁶² Cezîrî, Abdurrahman, *Kitâbu'l-Fıkhi 'alâ'l-Mazâhibi'l-Arba'ati*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut/Lübnan 1986, I/541.

³⁶³ “Âlimler Ramazan kelimesinin anlamı hakkında şöyle derler: Ramazan, yakmak anlamında “el-İrmâzu” kelimesinden türetilmiştir. Günahları yakıp yok eden, gideren ise Allah’u Teâlâ’dır. Hanefî âlimlerin çoğunluğuna göre “ay” kelimesini söylemeden, sadece “Ramazan” demek bir sakınca yoktur. Hanefî âlimlerin bir kısmı ise, Mücâhid (r.a.)’in sözünü tercih ettiklerinden, sadece “Ramazan” demek mekruhtur, demişler.” Serahsî, *Mebûsât*, III, 55.

³⁶⁴ Yavuz, *İslam İlmihali*, s. 258. “Ey mü’minler! Sizden öncekilere farz kılındığı gibi, size de oruç farz kılındı.” Bakara, 2/183.

³⁶⁵ Bigiyef, *Rûze*, s.72–73.

öğrenecektir. Bu nedenle oruç Carullah'ın ifadesiyle, sevabı en ziyade, ehemmiyeti büyük, ecir ve mükâfatı, yalnız Allah'ın kendisine izafet edilmiş bir ibadettir.³⁶⁶

Orucun insanı terbiye ve isyandan koruma vasfını tekid eden bir başka nokta da onun Allah (cc) tarafından kimi suçların kefareti kılınmasındadır. İhram yasaklarını çiğneyen, zıhar yapan ve yeminine muhalefet eden kimselere oruç tutma emri verilmesi, hem İslâm'ın cezadan maksadının insanı terbiye etmek olduğunu hem de orucun bu gayeyi yerine getirmekte en güzel araç olduğunu izhar etmektedir.³⁶⁷

2. Ramazan Hilalinin sübûtu

Carullah Şari (s.a.s.) Hazretlerinin Ramazan hilâlinin sübutuna **Rüyeti Muhakkaka, Şahadeti Mutemene, İkmâli İdde** olmak üzere üç delilin biriyle itibar edileceğini söylemiştir:

Rüyeti muhakkaka, çıplak gözle görmek demektir. Bununla hilâlin sübûtunda bir problem yoktur. Ya “gördüm” diyen yalan söyler ise şeklinde bir şüpheyi Carullah itibara almaz. Çünkü bir kişi Allah (cc)'ı şahit tutarak söz söylediği takdirde artık ona itimat etmek vacip olur. Çünkü güvenilir olmak her insana nakşedilmiş bir hususiyettir. Bu da şehadettir. Bu ikisi bulunmadığı takdirde Şaban otuza tamamlanır ve oruç hilal görünse de görünmese de Müslümanlara kati vacip olur.³⁶⁸ Aynı devlette iki farklı tarihte oruç tutmak ve bayram yapmak Carullah'a göre haramdır.³⁶⁹

Carullah, hilalin sübutu konusunda geleneksel bir tavır takınmakla birlikte matematiksel bilgileri inkâr etmenin akıldışı bir cinayet olacağını da ifade etmekte³⁷⁰ ve Astronomi Bilginlerinin ıstılahları³⁷¹ ile aybaşlarını belirlemeyi kabul etmez.³⁷² Bu konuda klasik ulemanın genel tavrı da Carullah'la aynı kulvarda hatta daha katıdır. Hak mezhep olarak kabul edilen dört sünnî fıkıh ekolünün âlimlerinin

³⁶⁶ Bigiyef, *Rûze*, 75.

³⁶⁷ Bigiyef, *Rûze*, s.86–87.

³⁶⁸ Bigiyef, *Şeriat Niçün Rüyeti İtibar Etmiş*, Örnek Matbaası, Kazan 1910, s.17.

³⁶⁹ Bigiyef, *Oruç*, s.3–4.

³⁷⁰ Bigiyef, *Şeriat Niçün Rüyeti İtibar Etmiş*, s.19.

³⁷¹ İstılah tabirinin kapsamı hakkında Carullah açıklayıcı davranmamaktadır.

³⁷² Bigiyef, *Şeriat Niçün Rüyeti İtibar Etmiş*, s.21.

bu hususta münecimlerin sözüne itibar edilemeyeceğine dair ittifaklarına³⁷³ dair rivayetler söz konusudur.³⁷⁴ Mutezile âlimlerinden bazılarının ise münecimlerin sözlerine itibar etmesinde bir beis olmadığı nakledilmiştir. Günümüz ilim adamlarının görüşü ise Ramazan hilâlinin ne zaman doğabileceği konusunda astronomi bilginlerinden bilgi alınması, sonra da Hz. Peygamber (s.a.s.)'in de hadisine uygun olarak, belirtilen zamanda güvenilir bir heyet tarafından ve uygun bir yerden hilâl gözetlenmesi yönündedir. Yine de hava muhalefeti gibi sebeplerle hilâlin görülmemesi halinde, bir önceki ayın hilâline uygun olarak ilmî sonuçlara güvenilmelidir. Böylece İslâm'ın da tavsiye ettiği ilmî gerçeklere uyulmuş olur.³⁷⁵

3. Oruç Tutmamayı Mubah Kılan Ruhsatlar İle İlgili Görüşleri

Oruç tutmamayı mübah kılan maruf ve meşhur mazeretler³⁷⁶ ile ilgili olarak fıkıh kitaplarında zikredilen bilgilere ek olarak³⁷⁷ Musa Carullah oruç tutmamayı mübah kılan ruhsatlardan yeryüzünde günleri uzun ve güneşleri batmayan bölgelerdeki oruçluların durumları ve dünyada en ağır işlerde çalışan oruçluların durumları üzerinde durur. Kanaatimizce Carullah'ın yaşadığı asırda Rus Çarlığı'nda ve Sovyetlerin ağır işlerinde çalışan Türk nüfusunun başlıca sorunlarından biri bu olduğundan Carullah bu konuyu özellikle irdeleme ihtiyacı hissetmiştir. Bir de yaz günlerinde yirmi saatten fazla güneşin altında çalışma zorunluluğu eklenince durum iyice çetrefilleşmiştir. Dinine bağlı kalmaktan vazgeçmeyen Türk nüfusunun yaz oruçlarında nasıl davranacağı ciddi bir sorundur. Carullah da insanlık dünyasının bütününe rahmet olmak üzere gelmiş olan İslâmiyet'in geniş ruhsatlarını o insanlara, oruçtan zarar gören o zavallılara beyan edilmesinin zorunlu olduğunu ifade etmiştir. Zaten Çarlık ve Sovyet Rusyası tarafından dinlerinden soğutulmak ve

³⁷³ Şafîilerden yalnız İmam Sübkî (r.a.)'nin bu hususta bir eseri vardır. Bu zat, hesabın kat'î olduğunu nazara alarak münecimlerin sözlerine itimat edileceğine kail olmuş, fakat diğer Şafîiler tarafından reddedilmiştir. Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, s.372–373.

³⁷⁴ İbn Âbidîn, *Mecmua*, I, 247, 249.

³⁷⁵ Varlı, Mustafa, *İslam İlmihali (İbadetler)*, TDV Yayınları, Ankara 1991, s.249.

³⁷⁶ Hastalık; gebe ve emzikli kadınların oruç tutmaktan korkmaları; yolculuk nedeniyle oruç tutamama; hayızlı ve nifaslı kadınların oruçları; şiddetli derecede susayan veya acıkan oruçlunun durumu; yaşlılık; oruçlunun aklını yitirmesi; muteber olan ikrah (tehdit) vb.

³⁷⁷ Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhı*, Çev. Keskin, Mehmet, II, 815–820; Havva, Said, *el-Esâsu fi's-Sünne -3 (Hadislerle İbadet Ansiklopedisi)*, Çev. Ahmet Varol, Aktepe, Orhan; Özdemir, H. Ahmet; Şensoy, Yusuf; Aksa Yayınları, İstanbul 1995, IX, 9–12; Merginânî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ebû Bekir, *el-Hidâye Tercümesi*, Çev. Mevlânî, Ahmed, Kahraman Yayınları, İstanbul 1986, I, 272–274; Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, s.396–397.

hristiyanlaştırılmak istenen Türkleri bir de Allah (cc) tarafından tanınmış ruhsatlardan menetmek kanaatimizce de İslamla savaşmakla eş anlamlıdır.³⁷⁸

Musa Carullah, Kur'ân-ı Kerîm'in açık ifadesine göre³⁷⁹ kutuplarda ve civarlarında orucun hiçbir vakit farz olmadığını söylemiştir. Çünkü oruç yalnız sayılı günlerde, yani farkları yok gibi mutedil, sayısız az günlerde farz kılınmıştır.³⁸⁰

Carullah'ın bu tespiti kanaatimizce isabetlidir. Günün sayılmadığı bir mevkide gün boyu aç ve susuz kalmak elbette insan takatinin üstündedir. Kimseye gücünün yetmeyeceğini zorunlu tutmayan Rabbimiz, elbetteki oruç ibadeti nedeniyle kimsenin canına zarar gelmesini istemez.³⁸¹

Seyahat esnasında karşılaşılabilecek en küçük meşakkatleri bile hesaba katan ve kullarına Ramazan günlerini tehir eden Allah (c.c.), gündüzleri haftalar ve aylar uzun süren yerlerde Ramazan'ı tabi ki farz kılmaz. Ehemmiyet, özü dikkate aldıktan sonra en büyük özü ihmal etmek, Carullah'a göre kolaylık kuralına tesis edilmiş olan İslamiyetin şanına hiçbir şekilde uygun düşmez. Cüz'î rahatsızlık verebilen seyahat esnasındaki oruç hakkında *يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمْ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمْ الْعُسْرَ (...Allah, size kolaylık diler, zorluk dilemez...)*³⁸² diyen Kur'ân-ı Kerîm, küllî zararları muhakkak olan orucu, elbette farz kılmaz. Ümmetlerini sürekli oruçtan, yani arada bir gelen tünden imsaktan şiddetle nehyetmiş olan Resulullah (s.a.s.), gündüzleri sürekli olan günlerde, ufuklardan aydınlık kaybolmayan yerlerde Ramazan'ı, tayinle, elbette teklif etmez.³⁸³

Namaz vakitlerini takdir usûlüyle tayin etmekle amel etme her ne kadar meşru ise de, Carullah'a göre oruç meselesi buna kıyaslanamaz. Çünkü ona göre iki arada gayet büyük fark vardır; zira namazda asıl olan sürekliliktir. Beş vakit olması, Şari'in bir müsaadesidir. Fakat oruçta asıl yokluktur; zira helâl yeyip helâl içmek, her dakikada ve her saniyede mubahtır; imsak ise geçicidir. Geçiciliğin vücuduna da devamına da delil aramak, zorunludur. Şari tarafından gösterilmiş olan hudut

³⁷⁸ Bigiyef, *Rûze*, s.13–14.

³⁷⁹ ... اياما معدودات (sayılı günler) Bakara, 2/183.

³⁸⁰ Bigiyef, *Rûze*, s.79–80.

³⁸¹ Bigiyef, *Rûze*, s.78–79.

³⁸² Bakara, 2/185.

³⁸³ Bigiyef, *Rûze*, s.81–82.

dairesinde devamı mümkün değil ise, kul ihtiyarıyla veya kul hevesiyle tayın kılınan hudut dairesinde devam eden oruç, hiçbir surette ibadet olamaz.³⁸⁴

4. Oruç Tutma Yerine Fidyeye Ödemeyi Meşru Kılan Özürler

Oruç ayeti hangi hallerde kişni oruç tutmak yerine fidye vererek bu yükümlülüğü erteleyebileceğini sarih bir şekilde ifade etmiştir. Carullah bu ayetteki kelimelerin yapısına odaklanmak suretiyle hastalık ve yolculuğun hangi hallerde özür olabileceğine dair kanaatlerini belirtmiştir. (فمن كان مريضاً أو على سفر) altı çizili ifadeler Carullah'ın dikkatinin yoğunlaştığı noktalar olmuştur. Bu manada *Kâne* kelimesi, hem fiillik, hem de oluş gösterdiği için sadece oruçla mükellef olduğu vakitte hasta olanların değil, oruç sebebiyle hasta olabileceklerin de fidye verebileceklerinin bu ayetten anlaşılabilirliğini ifade etmiştir. Yolculuk ise sadece o anda yolda olanların faydalanabileceği bir özürdür. Dolayısıyla daha sonra gelecek bir sefer, bugün iftarın cevazına sebep olmaz.³⁸⁵

İftar, oruç tutmama özürleri Carullah'a göre yalnız yolculuk ve hastalık gibi durumlara münhasır değildir. Özür ruhsatı, genel manadadır.³⁸⁶ “Ruhsatta ibâha, aslı değil izafidir.”³⁸⁷ Carullah'ın bu hususta başka görüşleri de olmakla birlikte meselenin özüne ilişkin olmadığı ve bu çalışmanın da mesele çözümünden ziyade Carullah'ın orijinal olarak değerlendirilebilecek görüşlerinin tespit ve değerlendirilmesi olduğu için değinmemeyi daha uygun buluyoruz.

5. Carullah'ın Ramazan Orucunun Kaza ve Kefareti ile İlgili Görüşleri

Oruç ve benzeri taabbudi hükümler hakkında hüküm belirtilecek bir tabiata sahip olmadıkları hasebiyle Carullah'ın da böyle bir durumda kıyasa ya da ictihada

³⁸⁴ Bigiyef, *Rûze*, s.94.

³⁸⁵ “Seferde yalnız fiiliyet muteber olup hastalıkta hem fiiliyetin hem de ihtimalin muteber olması” muhtasar bir husus ise de İslam hukuku ilimleri nazarında ehemmiyeti gayet büyük bir noktadır.” Bigiyef, *Rûze*, s.95.

³⁸⁶ Bigiyef, *Rûze*, s.185.

³⁸⁷ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiyye*, s.118.

dayalı bir hüküm vermesi beklenemez. Bununla beraber kefaretin illeti ile ilgili tespitini dikkat çekici bulduğumuzu ifade etmeliyiz.

Kefaret konusunda Hanefilerin delili olan “Orucunu bozan kimseye, zıhar yapan kişiye öngörülen kefareti yerine getirmek gerekir.”³⁸⁸ hadisinde acaba Resulullah (as) oruç bozma ile zıharı neden kıyas etmiştir. “Ramazan gündüzünde hanımıyla cinsî buluşma suretiyle orucunu açan bir insanın zimmetine Şâri’ Kerîm, niçin özellikle zihâr kefareti yükletmiştir? Oruç bozma ile zihâr arasında acaba bir münasebet mi vardır?” sorusunu soran Carullah, şu şekilde kendi sorusunu cevaplamıştır. “Evet, iki arada zıddiyet münasebeti vardır. Zihâr, hanımı bırakmak manasındadır. Fakat hanımla oruç bozmak, gece ve gündüz hanımı kucaktan düşürmemek demektir.”³⁸⁹

Carullah, Farzlarda kaza ne zaman vacip olur? Kaza, fazilette eda gibi olur mu? sorularını şu şekilde cevaplamıştır:

“İslam’da oruç da namaz gibi farzdır. Her farzın, her amelin en büyük rüknü niyettir. Oruçta niyet, oruç gibi farzdır. İnsan, Müslüman olmak sıfatıyla, her farzı en samimi ve en temiz niyetle eda eder. Her amelde samimi davranışın bulunması ve zorla ifadan bir izin bulunmaması, en önemli husus ve en muteber şarttır. Oruç, İslamiyet’in en büyük bir rüknüdür. Bununla beraber oruçta ruhsatlar son derece geniştir. Buna göre oruçta, kefaretin ceza olmak sıfatıyla meşruiyeti mümkün değildir. Oruç kalırsa kazası vacip olur. Her farzın kazası vaciptir. Kazanın vücûbiyeti, Allah’ın bize en büyük müsamahası ve lütfudur.”³⁹⁰

İslâmiyet ibadetleri, diğer dinlerin ibadetleri gibi ceza olmak tarikiyle ilzâm kılınan kefaretlerden yahut mabudların gazaplarını teskin ümidiyle iltizâm kılınan zahmetlerden ibaret olsaydı, belki o takdirde bedeni yormak, ruha çile çektirmek ve nefse şehvet kırmak gibi maslahatları İslâmiyet orucunda mülâhaza etmek mümkün olurdu. İslâmiyet’in ibadetlerinde cezadan bir izin yokluğu teslim kılınırsa esasen öyle maslahatları İslâmiyet orucunda aramak, İslâmiyet’in şanıyla mütenasip olmaz.³⁹¹ Carullah kefareti ve kazanın meşru olmadığı yönündeki ifadesi, şeriatın oruç ile ramazanda ön gördüğü maksad ve güzelliklerin kaza ve kefaretle elde edilemeyeceğini kastetmiş olmalıdır.

³⁸⁸ Dârekutnî, *Sünen*, II, 190; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, IV, 225; Zeylaî, *Nasbu’r-râye*, II, 328.

³⁸⁹ Bigiyef, *Rûze*, s.185–190.

³⁹⁰ Bigiyef, *Rûze*, s.195.

³⁹¹ Bigiyef, *Rûze*, s.73.

Carullah, kaza ve kefarete oruçları için diğer âlimlerin ittifak ettikleri görüşleri zikrettikten sonra kendi görüşü; Ramazanda oruç bozma kefaretinin meşru olmadığı, orucun namaz gibi, kazasının vacip, kefaretinin olmadığı yönündedir.³⁹² Görüşüne delil olarak ise İbni Arabî'nin *Futûhat-ı Mekkîye* isimli eserinden İbni Arabî'nin şu sözlerini aktarır. “*Ben de onlara ne kaza düşer, ne de kefarete derim. O kimse orucu hiç de kaza edemez. Nafilelerden farızasını tamamlamak ümidiyle tatavvu' yani nafile orucu çoğaltır; çünkü bizde farızalar, vakitlere bağlıdır. Vacip olan farızanın kasten zamanı geçirilirse onu hiç kaza edemez.*”³⁹³

Carullah'a göre kolaylık kastıyla olmayıp, bilakis diğer bir nedenle farzları terk etmiş olan insanlara kazanın vacip olması, İslamiyet'in müsamahasına matuftur. Fakat kolaylık aramak yönüyle farzları terk eden insanlardan kaza edebilme şerefının sukutu, İslamiyet'in izzetine ve ihtiyaçsızlığına daha çok uygundur. Farzların büyük ehemmiyeti, İslamiyet'in büyük müsaadesi, hem de büyük izzeti, ülviyeti ve ihtiyaçsızlığı bunu gerektirir.³⁹⁴

Carullah'ın bu sözleri kendi içerisinde mantıklı gibi görünse de İslam hukukunda bir görüşün geçerli olması öncelikle nass ile çelişmemeye bağlıdır. Peygamber efendimizin “Biriniz uykuda kaldığı veyahut unuttuğu için namaz kılamamış olursa, onu hatırladığı zaman kılınsın”³⁹⁵ hadis-i şerifi mucibince unutulmuş bir namazın kazası gerektiğine göre terk edilen namazın da kaza edilmesi evleviyetle vacip olur.

C. Zekât İle İlgili Görüşleri

Zekât sözcüğü “Zekâ” kökünden mastardır. Gelişti ve arttı anlamlarına gelir. Kişinin salih olmasına da “zekâ” denir.

Zekât, lugatte bereket, gelişme (nema), temizleme³⁹⁶ ve salâh demektir.³⁹⁷ Dinî kavram olarak ise zekât, *Nisab*³⁹⁸ adı verilen, asgari zenginlik ölçüsündeki bir

³⁹² Bigiyef, *Rûze*, s.192.

³⁹³ İbn ‘Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. ‘Ali b. Muhammed (v. 638/1240), *Futûhat-ı Mekkîye*, Mısır/Bulaq 1274, 1293, Mısır 1329, I, 647; Bigiyef, *Rûze*, s.192.

³⁹⁴ Bigiyef, *Rûze*, s.193.

³⁹⁵ Buhârî, *Mevâkît*, 9/37, no: 597.

³⁹⁶ “Onu (nefsini) tertemiz yapan, mutlaka kurtuluşa ermiştir.” Şems, 91/9.

³⁹⁷ İbrahim Mustafa, Ahmet Hasan ez-Ziyât, Hâmid Abdu'l-Kâdir, Muhammed Ali en-Neccâr, *Mu'cemu'l-Vasît*, Dârü'd-Da'va/Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, I/398.

malın belirli bir miktarını, belirli bir zamandan sonra, Allah rızası için ihtiyaç sahibi kimselere karşılıksız olarak teslim etmektir.

Musa Carullah'ın 1916 yılında Petrograd'ta bastırıldığı 96 sayfalık *Zekât* isimindeki eser, isminden anlaşıldığı gibi zekât konusuna değil de, Faiz ve Kredi meselelerine tahsis edilmiştir. Başta İslam Hukukçuları olmak üzere semavî din mensuplarının ribâ'ya bakışlarını, iktisatçıların faiz ve kredi hakkındaki düşüncelerini bu eserinde ele almıştır.³⁹⁹

Musa Carullah zekâtın, İslâm'ın en büyük en mühim bir rüknü olduğunu⁴⁰⁰ ifade etmekte ve zekât hususunda daha çok devletin almış olduğu vergilerin zekât yerine geçerli olup olamayacağı ve “*Yer, ticaret, sanaat naloglarını (vergilerini) zekâttan hesab etmek mümkün mü? Eger de mümkün değilse, sûdâgerler ekinciler hakkında zekât öşür gibi farzlar zulüm olmaz mı?*” gibi sorulara cevaplar aramıştır.⁴⁰¹

Neticede vardığı kanaat şudur ki günümüzde bir kısım İslâm hukukçusu kimliği altında fetva verenlerin iddia ettikleri gibi devletin aldığı vergi ile Allah (cc)'a kulluk niyetiyle verilen zekât asla birbirinin yerine geçemez. Çünkü vergi, sanıldığı gibi zekâtı alacak İslâm devletleri yıkıldıktan sonra ortaya çıkan bir kurum değildir. Tarihin her devrinde vergiler (daribe) vardı. Bununla birlikte hiçbir fakih ya da devlet reisi bu daribe karşılığında zekâtın düştüğüne dair bir emir ya da görüş belirtmemiştir.⁴⁰² Ünlü âlim Yusuf Karadavi de zekâtın kendine has, her yönüyle mükemmel bir iktisâdî ibadet olduğunu ifade etmekte, vergi ile zekât arasında

³⁹⁸ “**Nisâb**; zekâtın farz olabilmesi için, zaruri ve aslî ihtiyaçların dışında, sahip olunan malın en az sınırıdır. Malın cinsine göre, zekât verebilme ölçüsü olan nisab miktarları şu şekilde belirlenmiştir:

- a) Altının nisabı: 20 miskal (yaklaşık 80.18 gr.)
- b) Gümüşün nisabı: 200 dirhem (yaklaşık 561 gr.)
- c) Nakit paranın nisabı: 80.18 gr. altın veya 561 gr. gümüş karşılığı.
- d) Ticaret malının nisabı: 80.18 gr. altın veya 561 gr. gümüş karşılığı.
- e) Koyun ve keçi nisabı: 40 koyun veya keçi.
- f) Sığırın nisabı: 30 sığır.

g) Devenin nisabı: 5 devedir. Zaruri veya aslî ihtiyaç dışında bu miktarlara sahip olan Müslüman, dinî yönden zekât verebilecek derecede zengin sayılır.

Not: Miskâl ve dirhem; şer'î ve örfî olmak üzere iki ayrı miktarda birer ağırlık ölçüsüdür. Buna göre;

- a) **Miskâl:** şer'î; 4.009, örfî; 4.810 gr.dır.
- b) **Dirhem:** şer'î; 2.806; örfî; 3.207 gr.dır.

T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, nisabın hesaplanmasında miskal ve dirhem'in şer'î ağırlıklarını, birim olarak kabul ettiği için nisabın, altın ve gümüş karşılığı, yukarıda belirtildiği gibi hesaplanmıştır.” Bkz: Varlı, *İslam İlmihali (İbâdetler)*, s.265.

³⁹⁹ Görmez, Mehmet, *Musa Carullah Bigiyef*, TDV Yayınları, Ankara, 1994, s.196.

⁴⁰⁰ Bigiyef, *Zekât*, s.11, 93.

⁴⁰¹ Bigiyef, *Zekât*, s.2-3.

⁴⁰² Bigiyef, *Zekât*, s.10-11.

mahiyet benzerliğine delalet edecek bir cümle kurmamaktadır. Çünkü zekât bugüne kadar koyulmuş, düşünölmüş bütün vergilerden çok daha mükemmel esaslara göre düzenlenmiş Allah (cc)'a hibedir.⁴⁰³

II. MUSA CARULLAH'IN KADIN VE AİLE'YE DAİR GÖRÜŞLERİ

Aile hukuku, İslâm hukuk sistemi içerisinde bugüne kadar en sık başvuru alan ve en az bozulmuştur. Bunun başlıca nedeni aile müessesesine dair meselelerin dışarıya aksettirilmemesi yönündeki İslami edep ve adil ya da zalim olsun devletlerin ailenin içinde yaşadığı evin mahremiyetine müdahaleye muktedir olamayışlarıdır. Aile kurumu toplum içinde büyüklerin en çok sözünün dinlenildiği yer olması hasebiyle de gençliğin heva ve heveslerinden sıyrılmış olgun Müslüman dindar kesim bu hususta mahallesinde samimi olduğu hocası, şeyhi, büyüğü ile konuşarak bu meseleleri hallettiğinden bugüne kadar aile hukuku miras, ticaret vb. hukuklarına nazaran çağdaşlaşan kurumlara bakıldığında daha az yaralanmaya maruz kalmıştır.

Bu sebeple Carullah'ın aile hukukuna dair görüşleri yaşadığı muhitlerde çevresini nasıl şekillendirdiğini anlamak açısından da okunmalıdır.

Carullah, Aileyi küçük bir devlet; devleti de büyük bir aile olarak tanımlamış, devletlerin ve ümmetlerin asıl unsurları aile olduğunu vurgulamıştır. Ona göre devletler ve ümmetler aileden müteşekkil olurlar. Aile nizamı, iki asıl olan bir kadın ve bir erkekle başlar. Bu iki asıldan birinin diğerine karşı rahmet ve muhabbeti bulunmazsa ailede saadet olmaz. Erkeklerin güç ve kuvvetlerine mukabil kadınların hürmetleri sağlanmadığı takdirde aile sağlam olmaz. Aile sağlam olmazsa devlet güçlü olmaz, ümmet aziz olmaz.

A. Carullah'ın Kadın ve Hicap (Örtünme) Algısı

Musa Carullah İslâm hukuk tarihi içerisinde sahip olduğu şöhretini en çok kadın hakları ve hicap ile ilgili yazdığı eserlerine borçludur. Dolayısıyla da kadın ve

⁴⁰³ Kardavî, Yusuf, *Fıkhu'z-Zekât (İslâm Hukukunda Zekât)*, Çev. Sarmış, İbrahim, Kayıhan Yayınevi, İstanbul 1984, C. II, s.615–618.

erkeğin hayat boyu ilişkilerinin konu edinildiği aile hukuku onun temel uğraş alanlarından olmuştur. Kadının rabbine, erkeğine ve toplumuna karşı izzetini muhafaza eden vasıflardan olan tesettür, aile hukuku içerisinde bahis ve tefekkür edilen meselelerdendir.

1. Kadınlara Hürmetin Gerekliliğine Dair Deliller

Carullah için kadın, ailenin esası, erkeğin refikası, hanenin hanımefendisidir.⁴⁰⁴ Musa Carullah'ın kadınlara saygısı, Kur'an-ı Kerim'den almış olduğu terbiye ile kendisinde meleke hâline gelmiş ahlaki bir davranıştır. Ona göre kadın, hem öz anası hem de büyük anasıdır. Kendisinin hemşiresi, anasının babasının hemşiresidir. Kendi hayatının refikası, çocuklarının validesi, hanımefendisidir. Nihayet kadın kendisinin kızı, kerimesidir. Yani hem dinlerin emri, hem tabiatın hükmü, hem de ictimai nizamın kuvveti gereği kadınlara saygı en büyük vazifedir.⁴⁰⁵

Eserlerinin tamamında kadına karşı bir hürmet ve minnet duygusu iyiden iyiye sezilen Carullah, içindeki saygıyı delillendirmek için kelimeleri kullanmaktan çekinmez. Bu manada 'Hatun' kelimesi üzerinden okuyucuların zihnini açar. *Hatun* hem dil bakımından hem de mana bakımından 'hakan' ve 'kaan' veznindedir. Arap edipleri ve Fars şairleri *hatun* kelimesinin çoğulu olarak *havâtîn* ifadesini kullansalar da, Türkçe'de *hatun* kelimesi bozulmadan kalır. *Hatunlar* topluluğu için çokluk ifadesi kullanılsa da, *hatun* kelimesi için kullanılmaz, her zaman salim kalır. *Hatunun* çoğulu 'hatunlar'dır. Hanımefendilerin, anaların edepleri gibi, elleri ve yüzleri gibi, 'hatun' kelimesi de salim olur.⁴⁰⁶

Türkiye'de hanımefendilere "kadın" *Rusya*'da Türk abuztaylarına ise "katun" denir. Ancak *Türkistan*'da ev idare eden hanımefendilere ve aile analarına 'hatun' denir.

Carullah'a göre 'Hatun' kelimesinde büyük bir şeref ve hürmet ifadesi vardır. Bunun içindir ki, Arap edipleri padişah ve sultanların eşleri ve hanımefendileri için, bir tâzîm lakabı olarak 'hatun' kelimesini kullanırlar. Gerçekten 'hatun' Arap

⁴⁰⁴ Bigiyef, *Hatun*, s.51.

⁴⁰⁵ Bigiyef, *Hatun*, s.1; Carullah, *Halk Nazarına*, s.72-76.

⁴⁰⁶ Arapça'da müfret (tekil) kelimelerin cem (çoğul)'lerinin çeşitlerinden birinin adı cem-i müennes-i sâlimdir. Yazar bu terkibi edebi bir teşbih olarak kullanmıştır.

lügatinde kraliçelerin lakabıdır. Yahut hürmet ve şerefi büyük olan hanımefendiler için kullanılan bir kelimedir.

Türk hatunlarında bulunan büyük hürmet ve şeref, bizzat hatun kelimesinde gizlidir. Bu mana, hem bedevi Araplar devrinde, hem de risalet asrında açıkça bilinmiş ve kullanılmıştır.⁴⁰⁷

Carullah'ın kadına karşı bu hürmet ve saygısı sadece samimi bir davranış değil aynı zamanda desteklenecek ve delil getirilecek bir davadır. Dolayısıyla o davasına kabul edilmemesi zor ciddi ve evrensel deliller getirmekten geri durmamıştır. Ona göre kadın ve kızların sosyal hayattaki durumları ve dereceleri, annelerin ailede ehemmiyetleri ve itibarları nasıl ve ne kadar ise, bir milletin, milletler arasında itibarı da o kadar olur: “Cennet anaların ayakları altındadır” hadisi şerifi de kanaatine şöyle anlaşılmalıdır: “Milletin saadeti, annelerin muhteremliği, büyüklüğü ve rızasıyla olur. Bana kalırsa, bizde millet çocuklarında en öldürücü hastalık, emel yokluğu, ileriye atılış eksikliği cesaretsizlik, ümitsizlik, himmetsizlik ve kardeşlerimizin kendilerine olan güvensizlik hastalıklarıdır. Her biri miras olma tarikiyle, analardan çocuklara geçmiş olan ruhî hâllerdir. Zaman annelerimizi ıslah ederse çocukları da elbette sağ olurlar, sağlıklı yetişirler. Buharî'nin Ebû Hureyre'den rivayet ettiğine göre, Allah Resulü şöyle buyurmuştur: “Kureyş hatunları Arap hatunlarının en hayırlısıdır. Zira onlar, çocuklarını iyi terbiye ederler, harcamalarında da iktisatlı davranırlar.”⁴⁰⁸

Kadınlara gösterilen hürmetin onların sahip olduğu vasıflardan ve yükledikleri görevlerden naşi olduğunu Carullah her vesile ile zikretmiştir. Bunun yanı sıra her insan gibi kadınlarında bazılarının kötü huy sahibi olabileceği de unutulmamalıdır. Netice itibarıyla erkek nasıl bir insan ise, erkeğin nefsiyle uyuşmak ve onu tamamlamak için ayrı ve ayırıcı vasıflarla yaratılan kadın cinsi de kusurlardan ârî değildir. İyi bir kadına⁴⁰⁹ sahip olmak herkesin ideali olmasına rağmen bazen insanlar kadınların da sevmediği ve hoşlanmadığı tavır ve huylara şahid olabilmekteler. Bu durumda da rabbimizin ayetinin bizlere yeterli öğüdü verdiği kanaatindeyiz.

⁴⁰⁷ Bigiyef, *Hatun*, s.11–12.

⁴⁰⁸ Buharî, *Enbiya*, 46, (IV/ 138); İbn Hanbel, *Musned*, II/ 319, 449, 469.

⁴⁰⁹ Hz. Peygamber, bir hadisinde, bir soru üzerine şöyle buyurmuştur: “En hayırlı kadınlar, baktığında eşlerini sevindirirler, kendilerine bir iş buyrulduğunda itaat ederler, eşlerinin yokluğunda gerek kendisi gerekse malı konusunda eşinin hoşlanmadığı bir şeyi yapmazlar.” Hâkim, *Mustedrek*, II/175.

“Kadınlarla gönül rahatlığı içinde bir arada yaşayınız. Eğer onları sevmezseniz sabrediniz. Belki de bir şeyi sevmez ve ondan hoşlanmazsanız, fakat Allah orada size büyük bir iyilik yaratır.”⁴¹⁰

2. Erkek ve Kadın İlişkileri

Carullah, hicabın kadını erkekten koruyan bir örtüden ziyade onun toplumsal saygınlığının şiarı olarak görülmesi gerektiğini ifade ettikten sonra İslâm’da kadın ve erkek ilişkilerinin nasıl biçimlenmesi gerektiğine dair fikir ve görüşlerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Carullah Türk örfünde kadınların oturduğu yere harem denilmesinin onların evlerinin *Kâbe* ve *Ravza* haremi gibi *Beytu’l-Haram* gibi kutsal ve korunması gerekliliğini ifade etmesi hasebiyle gayet yerinde ve isabetli bir tercih olduğunu ifade eder. Bu manada onların mekânı her türlü yabancı ve kötülükten korunması gereklidir.⁴¹¹ Hatunların hanelerine veya hane içinde kendilerine ayrılan bölmelere ‘harem’ denilmesi, Carullah’a göre tamamen onlara hürmet maksadıyladır. Dolayısıyla oralara izinsiz girmek yasaktır, yabancılarla karışık oturmalarının da bir sınırı vardır.⁴¹²

Kadın ve erkek ilişkileri Kur’ân-ı Kerîm’de iki cihetten ele alınmıştır. Birincisi peygamber ve diğer sahabilerin ilişkileri, ikincisi ise müminlerin birbirine karşı ilişkileri. Resulullah (as)’ın hane-i saadeti en büyük hürmeti hak edendir. Bundan dolayı Allah (cc) peygamberin evine herhangi birinin evine misafir gittikleri gibi gidilmesini asla hoş karşılamamaktadır.⁴¹³ Müminlerin birbirleri ile ilişkili olarak da benzeri kuralların geçerli olduğu ifade edilebilir.⁴¹⁴ Peygamber efendimizin eviyle ilgili ayetteki “*Peygamber’in eşlerinden bir şey isteyeceğinizde...*” cümlesi

⁴¹⁰ Nisa, 3/18.

⁴¹¹ Bigiyef, *Hatun*, s.13; Ulaş, Semra, *Musa Carullah’ın “Hatun” Adlı Kitabı Işığında İslam Kadını*, Sim Yayıncılık, Ankara 1999, s.138.

⁴¹² Bigiyef, *Hatun*, s.39.

⁴¹³ “Ey iman edenler! Siz zamanını gözetlemeksizin bir yemeğe davet edilmedikçe, Peygamber’in evlerine girmeyin. Ancak davet edildiğiniz vakit girin. Yemeği yediğinizde hemen dağılın, sohbeta dalmayın. Çünkü bu hareketiniz Peygamber’i üzmemekte, fakat o bunu size söylemekten utanmaktadır. Ama Allah hakkı söylemekten çekinmez. Peygamber’in hanımlarından bir şey istediğiniz zaman, perde arkasından isteyin. Bu hem sizin kalpleriniz hem de onların kalpleri için daha temiz bir davranıştır. Sizin Allah’ın Resülü’nü üzmemiz ve kendisinden sonra onun hanımlarını nikâhlamanız asla caiz olmaz. Çünkü bu Allah katında büyük bir günahdır.” Ahzâb, 33/53.

⁴¹⁴ “Eğer evde kimseyi bulamazsanız, yine de izin verilmedikçe içeriye girmeyiniz.” Nûr, 24/28

ona göre sadece Hz. Peygamber'in hanımlarına ait olamaz. Çünkü surenin devamında: “*Babaları, oğulları... hakkında bir sorumluluğu yoktur.*” Buradaki zamirlerin (kadınlar) tüm mü'min kadınları içine aldığı söylenen Carullah, Hz. Peygamber'in hanımlarının oğulları olmamasını gerekçe gösterir.⁴¹⁵

Carullah farklı bir noktaya değinerek ayetteki ifadelerin sadece kadınlara değil, erkeklere de hitap ettiğini iddia etmektedir. Ona göre burada *Hicap* (örtü) erkeklere nispetle hicaptır. Çünkü hem belâğat hem nahiv kaidelerine göre, zamir merfudan hal olduğu için, “*perde arkasından*” ifadesi muhatabın halidir; yani ona göre perde/örtü arkasından istemekle emredilenler erkeklerdir. Kur'ân ayetlerdeki emir ve yasaklar ve buradaki bütün hitaplar erkeklere ait olduğunu ve hiçbir ayette doğrudan hatunlara bir emir olmadığını söyleyen Carullah, binaenaleyh hicabın sadece hatunlara farz olduğunu söylemek mümkün olmadığını savunmuştur.⁴¹⁶

“*Onlardan bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin.*”⁴¹⁷ âyetindeki ihtiram hicabı, esasen erkekleri muhatap almaktadır. Bu hicap, Carullah'a göre hatunların olmayıp, erkeklerin vazifesidir. Edep kurallarına riayet ederek bir şeyi nasıl isteyeceklerini bildirir.⁴¹⁸ Kadınlar için ise şahıs olarak mutlak, zaman olarak “*bir şey istediğiniz zaman*” kaydıyla mukayyettir. Bu kayıtla sınırlı olmadığı takdirde, Carullah kaydın kendisinin de lağvedilmiş olacağını ifade eder.

3. Kur'ân'ın Ailede Kadın ve Erkeğe Yüklediği Sorumluluklar

Carullah, “*Allah size kendi nefislerinizden eşler yarattı ve eşlerinizden de size oğullar ve torunlar bahşetti ve sizi güzel rızıklarla besledi...*”⁴¹⁹ ayetinden hareketle ailede kadının, erkeğin ve çocuğun rolleri üzerinde bazı düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır.

1. Allah size, nefsinizden, sizin canınızdan, size kadınlar yarattı.
2. Çocuklarınızı da kadınlardan yarattı. Sizin spermleriniz hatunlarınızın bereketli ve rahmetli rahimlerinde ruh sahibi bir varlık oldu. Çocuklarınız varlıklarını, ruhlarını, maddi ve manevi güçlerini analarından alırlar.

⁴¹⁵ Bigiyef, *Hatun*, s.40-41; Ahzâb, 33/55.

⁴¹⁶ Bigiyef, *Hatun*, s.39-40.

⁴¹⁷ Ahzâb, 33/53.

⁴¹⁸ Bigiyef, *Hatun*, s.40.

⁴¹⁹ Nahl, 16/172

3. Anaların merhametli kucaklarında ve atalarının velayetlerinde eğitilen çocuklar, analarına ve babalarına hizmet eder, onlara yardımcı olurlar. Âyetteki ‘torunlar’ manasına gelen *hafede* kelimesinde hem “hizmet etme” hem de “itaat etme” anlamları vardır.

4. Anne-baba ve çocuklar bir birlik oluşturdukları için, iktisadi hayatları da güzel olur: “*Ve sizi güzel rızıklarla besledi.*” ayeti de bunu ifade eder.

Bu âyet-i kerimeden hareket eden Carullah’a göre, müctehid imamlar her hükümde çocukları analarına tâbi kılmışlardır. Çocuk sahibi olan cariye (ummü veled) hürriyetine kavuşması da buna göredir. Zira ana, cariye olarak kalsaydı, çocuğun köle kalması zorunlu olurdu. Bu istinbat, hüküm çıkarmanın gayet güzel bir örneğidir.

Carullah, Zekeriya peygamber’in rabbinden çocuk isteşiğine⁴²⁰ karşı rabbinin duasını kabul ettiği müjdesi verilen ayete⁴²¹ özel bir ehemmiyet verir. Çünkü bu ayet neslin bütün kemâl ve faziletleri, çocuklara sadece anaları vasıtasıyla intikal ettiğini açıkça belirtmektedir. Bunun yanı sıra Hz. İsa’nın âlemlere ibret kılınışını ifade ederken Rabbimizin Hz. Meryem’i de zikretmesini⁴²² Carullah başta ifade edilen savunusuna bir delil olarak değerlendirmektedir. O’na göre bu ayet ayrıca bir çocuk için ana terbiyesinin yeterli ve zorunlu olduğunda vurgulamaktadır.⁴²³

Terbiye ve bakım görevi İslamî ölçülere göre öncelikle ve tam iki sene boyunca annenin hem hakkı, hem de sorumluluğudur.⁴²⁴ Anne ve çocuğun her türlü ihtiyacını karşılamak, helal yoldan örfü uygun giyim ve yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak ise ailenin hadimi rolünü üstlenen babaya aittir.⁴²⁵

Ayetlerin manası üzerinde tefekkür etmek hususunda özel bir kabiliyete sahip olduğunu düşündüğümüz Musa Carullah, zikri geçen ayeti tabiri caizse didik didik ederek sistematik ve zamanına hitap eden hükümler çıkarmaktadır. “*Hiçbir anne, çocuğu sebebiyle, hiçbir baba da çocuğu yüzünden zarara uğratılmamalıdır*”⁴²⁶ ayetinin Arapça metninde geçen *tudârre* fiilinin, merfu ve mansub olmak üzere iki

⁴²⁰ “*Rabbim bana öyle bir veli (çocuk) ver ki, bana ve Yakub oğullarına mirasçı olsun.*” Meryem, 19/6.

⁴²¹ “*Biz onun duasını kabul ettik ve ona Yahya’yı armağan ettik; eşini de bunun için elverişli kıldık.*” Enbiyâ, 21/90.

⁴²² “*Biz Meryem’i ve oğlunu âlemlere bir ibret kıldık.*” Müminun, 23/50.

⁴²³ Bigiyef, *Hatun*, s.104.

⁴²⁴ “*Emzirmeyi tamamlamak isteyen için, anneler çocuklarını iki tam yıl emzirirler...*” Bakara, 2/233.

⁴²⁵ “*...onların örfü uygun olarak yiyecekleri ve giyimi baba tarafına aittir...*” Bakara, 2/233.

⁴²⁶ Bakara, 2/233.

vecih okunduğunu ifade etmesinin ardından bu filin muhtemel etken ve edilgen kalıplarından dolayı bu âyeti şu cümlelerle tevîl eder.

1. Çocukların terbiyelerinde analara ve babalara zorluk çıkarılamaz.
2. Çocuklarının eğitiminde anne ve baba tarafından çocuklara bir zarar dokunmamasına özen gösterilmelidir.
3. Anne vücut bakımından az çok zayıf olur ve çocuğu emziremeyeceğini iddia ederse, emzirmeye zorlanamaz.
4. Annede çocuklara sirayet edebilecek bir hastalık bulunursa, anne, süt emzirmekten alıkonulabilir.
5. Çocukların terbiyeleri analarını çok meşgul edecekse, baba çocukları için bir sütannesi tutabilir.
6. Ailede, anne ve babanın rahatı, çocukların sağlığı ve maslahatları muteberdir.

“...Eğer ana ve baba birbirleriyle görüşerek ve karşılıklı anlaşarak çocuğu emzirmekten kesmek isterse kendilerine günah yoktur...”⁴²⁷ Buna göre çocuklarını süttten kesmek, anne ve babaların rızaları ve kararlarına bağlıdır. Rızaları da müşavere sonunda muteberdir. Karşılıklı rıza, sadece anne ve babaların rızalarıdır. Fakat müşavere mutlakdır. Yani, bilgili ve tecrübeli tabiplere müracaat ettikten sonra anne ve baba da razı olursa, çocuk süttten kesilebilir. Carullah’a göre bu, Kur’ân’ın çocukların yetiştirilmesine ne derece ehemmiyet verdiğini İslâm ailelerine irşadadır ve aynı zamanda Kur’ân’ın çocukların sağlığına verdiği değeri gösterir.⁴²⁸

4. Carullah’ın Kadın – Erkek Eşitliği Konusundaki Görüşleri

Kadın erkek eşitliği, Musa Carullah’ın yaşadığı zamanın, sanayi devrimine yeni alışmaya başlamış dünyanın temel meselelerinden biridir. Bu konuda özellikle batılı düşünürlerin gayri İslamî düşünce tarzıyla şekillenmiş çok değişik görüş ve fikirleri mevcuttur.⁴²⁹ Bu fikirleri tetkik edildiğinde, bu görüşlerin temelinde

⁴²⁷ Bakara, 2/233.

⁴²⁸ Bigiyef, *Hatun*, s.103–108.

⁴²⁹ Judith R., Walkowitz, *City of Dreadful Desight: Narratives of Sexual Danger in Late-Victorian, London, Chicago*, The University of Chicago Press, 1992, s.15 vd.; A. Jaggar and P. Rothenberg Struhl, *Feminist Frameworks*, New York 1978, s.XII; 83; S. Rowbotham, *Woman’s Consciousness, Man’s World*, Harmondsworth 1973, s.116-117; Coole, D.H., *Women in Political Theory: From*

Carullah'ın sıkça dile getirdiği şekilde kadına saygı ve hürmet temelli bir kadın hakkı savunusundan çok, makineleşmeye başlayan sanayinin işgücü açığını kapatmaya yönelik sosyal manipülasyonlar olduğu sezilmekte güçlük çekilmeyecektir. Ona göre hatunları fabrikalarda amele olma hakkından mahrum bırakmak zarureti olmadığını, ancak, hatunları ve kızları oralarda çalışma mecburiyetinden kurtarma çarelerini arama zarureti vardır. Hatunları herhangi bir idare veya meclis için seçme ve seçilme haklarından mahrum bırakmak Carullah'a göre maslahat olmadığını, fakat eğer bir hak daha mühim bir vazifesine halel getiriyorsa, böyle bir haktan istifade etmemek hatunların ihtiyarındadır. Mesela, hamilelik süresinde ve analık hizmetlerinde zorunlu olarak başka işlerle uğraşamadıkları için, Carullah hatunları haklarından mahrum bırakmak hiçbir kanun ve şeriatın adaletine uygun düşmediğini savunmuştur.⁴³⁰

Anlaşılaacağı üzere Carullah'ın kadın erkek eşitliğinden kastı hiçbir şekilde kadın erkeğin yaptığı her işi yapabilir, her işte çalışabilir tarzında alttan alta ucuz çalıştırılacak kadın işçileri için hazırlanmış psikolojik telkinlere benzememektedir. Bununla beraber bir sonraki alt başlıkta ifade edileceği üzere gelenekleşmiş ve kemikleşmiş evinde oturup yemek, temizlik yapan kadın algısı oluşturmaktan da son derece kaçınmaktadır. Elbette ki bu görevler kadının sorumluluğundadır. Fakat bu görevler altında kadının ezilmesi hiçbir şekilde Kur'an ve Sünnet'in izin verdiği bir husus değildir. Bu manada Carullah Kur'an-ı Kerim'in, kadın konusunda beyan ettiği hükümlerin geliştirilmeye açık bir şekilde bıraktığını, kendi inananlarına kadın hakkında çizdiği çerçeve ile de yetinmeyip zaman içerisinde daha ileri adımlar atmalarını emrettiği görüşündedir.⁴³¹

Fakat Carullah'ın tespitlerine göre, Müslümanlar, tarih içinde Kur'an-ı Kerim'in bizzat çizdiği çerçeveyi dahi yakalayamamış ve Kur'an öncesi düşünceler İslam toplumlarında hayatiyetini, hem de İslam görüntüsü altında, devam ettirmişlerdir. Kadim din ve kültürlerin Müslümanlara tesiri, yerleşik kültür ve geleneklerin dine baskın çıkması, dinin ve dinî metinlerin yanlış anlaşılması ve

Ancient Misogyny to Contemporary Feminist, Boulder: Lynne Rienner Publisher 1988, s.154; *The Changing Role Of U.S. Women*, U.S. Information Service (E-75-411).

⁴³⁰ Bigiyef, *Hatun*, s.56.

⁴³¹ Bigiyef, *Hatun*, s.8.

yanlış yorumlanması yanında, Müslümanların ahlaki zaafı da bu tür düşüncelerin yaşamasına ve kökleşmesine zemin teşkil etmiştir.⁴³²

Musa Carullah'a göre kadın hakkında oluşan yanlış düşünce ve telakkiler sadece Şark toplumlarının yahut sadece İslam toplumlarının sorunu değil, bütün insanlığın sorunudur. Zira kadın ile erkek arasında biyolojik farklılığın toplumsal ve kültürel bir farklılığa dönüştürülmesi, bin yılların ötesinden günümüze intikal eden, zaman ve değişime karşı en dayanıklı bir ideoloji olarak karşımıza çıkmaktadır. Kur'an-ı Kerim nazil olurken, karşısında, söz konusu ideoloji gereği kız çocuklarını diri diri toprağa gömebilen bir topluluk bulmuş, bâtıl her ideoloji ile olduğu gibi, cinsiyetçilik diyebileceğimiz bu ideoloji ile de mücadele etmiştir.⁴³³

Hiç şüphesiz kimin ne kadar ve niçin kıymetli olduğunu belirlemeye yegâne yetki ve kudret sahibi olan Rabbimizin bir manada kullarının yetki ve sorumluluklarını özetlediği bu ayet kadın ve erkeklerin nasıl bir terazide eşitlenebileceğini bize tüm hakikatiyle göstermektedir.

*“Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar, mümin erkekler ve mümin kadınlar, taate devam eden erkekler ve taate devam eden kadınlar, doğru erkekler ve doğru kadınlar; sabreden erkekler ve sabreden kadınlar, (gönülden Allah'a) saygılı erkekler ve (gönülden Allah'a) saygılı kadınlar, sadaka veren erkekler ve sadaka veren kadınlar, oruç tutan erkekler ve oruç tutan kadınlar, ırzlarını koruyan erkekler ve ırzlarını koruyan kadınlar, Allah'ı çok zikreden erkekler ve Allah'ı çok zikreden kadınlar, (işte) Allah bunlar için bağış ve büyük bir mükâfat hazırlamıştır.”*⁴³⁴

Bu ayet gösteriyor ki, kadın ve erkek, insanların yaratılış sebepleri olan imanlarında, ibadetlerinde, doğruluklarında, sabırlarında, oruçlarında, zekâtlarında, Allah'tan korkmalarında... hasılı tüm ilâhi sorumluluklarında aynı seviyededirler. Eğer Kur'an-ı Kerim'de kadının haklarına temas eden bundan başka hiçbir ayet bulunmasaydı bile, sadece bu ayet iki cinsin Allah'ın nazarında ve hukuk önünde ne kadar eşit olduklarını ifade etmeye yetecektir.⁴³⁵ Musa Carullah'ın da bu mülâhaza içinde olduğunda şüphemiz yoktur.

Çünkü insanlık, hem erkeklikten hem kadınlıktan önce gelir diyen Carullah, erkek ve kadın insanlıkta eşit oldukları için hukuk önünde de, zorunlu olarak eşit

⁴³² Bigiyef, *Hatun*, s.7-8.

⁴³³ Bigiyef, *Hatun*, s.7.

⁴³⁴ Ahzâb, 33/35.

⁴³⁵ Yılmaz, *Kur'an Ailesi*, s.126-127.

olduklarını savunmuştur. “*Biz insanoğlunu şerefli kıldık.*” gibi beşer hukuku ile ilgili âyet-i kerimeler, erkeği ve kadını birlikte yahut öncelikle hatunları içine alır. Allah’ın bahsettiği şerefte eşit olanlar, ona göre içtimai hukuk bakımından da eşittirler. Bununla beraber Carullah, fıkıh kitaplarımızın, hukukta kadın ve erkeği birlikte ele aldıklarından ayrıca bir “Hatunlar Meselesi”ne yer vermediklerinden dolayı hoşnutsuzluk içinde olduğu da sezilmektedir.

Ona göre tabii ve ictimai vazifelerin az çok farklılıklarına göre, gerek hatunların gerekse erkeklerin vücutları, kuvvetleri, akılları ve kalpleri arasında bir farklılık varsa, Carullah’a göre bu hem matlub hem de zorunlu olmak cihetiyle, hukukta bir eşitsizliğe yahut hukuk önünde hatunların erkeklerden aşağı olmasına bir sebep kılınmaz.⁴³⁶

Carullah Kur’ân-ı Kerîm’in, hatunların her birine hakların her birini ihsan ettiğini, onları erkeklerin hukuk ve vazifelerine rakip etmek yoluyla yahut erkeklerin hukuk ve vazifelerini taksim edip bazı hisseleri hatunlara vermek süretiyle ihsan etmediğini belirtmektedir. Zira ona göre hatunların erkeklerle rekabetleri hiçbir zaman yarar getirmez. Hikmet-i şer’iyye sosyal hayata ızdırap verebilecek yahut iktisat meydanlarında buhran doğuracak işleri kabul etmez, fakat hatunların hukukları ne sosyal hayata ızdırap verdiğini ne de iktisat meydanlarında herhangi bir buhrana yol açar demektir.⁴³⁷

Carullah, “Hatunlar hukuk açısından erkeklerle eşittir.” ifadesinden maksadını şu dört maddeyle somutlaştırmaktadır.

1. Medeni hukuk açısından eşitlik.
2. Aile hukuku ve eş olma hakları açısından eşitlik.
3. Eğitim ve öğretim bakımından eşitlik.
4. Siyasi hukuk açısından eşitlik.⁴³⁸

İlk bakışta klasik geleneğe bağlı Müslümanları rahatsız edebilecek ve herhangi bir Müslüman tarafından garihsenebilecek kadın yanlısı bu ifadeler, Osmanlı ulemasından Mustafa Sabri efendinin kendince haklı tepkisine neden olmuştur. O kadın-erkek arasında eşitlik olmadığını, kadının yalnız kadınlık cazibesi

⁴³⁶ Bigiyef, *Hatun*, s. 56.

⁴³⁷ Bigiyef, *Hatun*, s. 56.

⁴³⁸ Bigiyef, *Hatun*, s.57.

ile erkek üzerinde nüfuz sahibi olabileceğini, diğer cihetten bütün maddi ve manevi kuvvetleri itibarıyla erkekten aşağı olduğunu savunmaktadır.⁴³⁹

Musa Carullah kadın erkek eşitliğini hak ve vazife dengesi çerçevesinde temellendirmiştir. Bu manada hukuk açısından kadın erkek eşitliğini savunurken, mirastaki farklı paylaşımına da değinerek, bu paylaşımı hiçbir zaman hukuk eşitliğine münafı görmemiştir. O bu hususta eşitlik adaletini değil oran adaletini savunmuştur. Kendi ifadesiyle mirastaki farklılık bir eşitsizlik olmayıp bir paylaşım farklılığıdır. Hukukun, insanların ehliyetlerine göre olduğunu, ancak kişinin mirastan alacağı pay ihtiyaçlarına göre olduğunu savunan Carullah, vazifeler farklı olduğu için ihtiyaçların da farklı olacağını belirtmiştir. Farklı ihtiyaçlara rağmen eşit pay verildiği takdirde bu durum ona göre adalet olmaz belki zulüm olur. İhtiyaç farklılığını hukukta eşitsizlik olarak telakkî etmek, elbette herkesçe hata kabul edilmelidir. Bugün insanlar arasındaki servet dağılımı ve mülkiyet eşitsizliğini hukukta farklılık ve eşitsizlik olarak değerlendiremeyeceğimiz gibi, kadınların mirastan az pay almasını da öyle değerlendiremeyiz.⁴⁴⁰

Kadının İslam hukukunda eşitliğinin bir başka delili de kısastadır. İslam hukuku kadının hayatını, erkeğinki kadar mukaddes saydığından ötürü ister bir erkek, isterse bir kadın katil olsun, öldürene ölüm cezası verir.⁴⁴¹ Bu manada kadın iradesinin erkek iradesinin altında olduğunu gösteren bir karine de yoktur. Çünkü bilinmektedir ki, eğer bir kadın bir akrabasının katilini affettiği takdirde, diğer akrabalarının, o kadının iradesini iptal etmeye kudret ve yetkileri yoktur. Hatta kadın harp müddetince bir düşmanın korunmasını teklif edebilir ve bu hareketi kanunsuz olarak nitelendirilemez.⁴⁴²

İslam ticaret hukukunda da kadın ve erkek farkı gözetilmez. Erkek ya da kadın kazandığının zekâtını verir, ticareti esnasında verdiği sözlerden dolayı aynı ölçüde hesaba çekilir ve gerektiğinde aynı mali ve bedeni cezalara çarptırılır. Hiçbir erkek bu konuda karışıklık meydana getiremez. Onun evde hizmetçisi konumundaki

⁴³⁹ Sabri, Mustafa, *Dinî Mücedditler*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1969, s.347–348.

⁴⁴⁰ Bigiyef, *Hatun*, s.95–96; Görmez, “Musa Carullah Bigiyef ve “Kur’ân-ı Kerîm Ayet-i Kerimeleri’nin Nurları Huzurunda Hatun” Kitabı”, *İslâmî Araştırmalar*, c.6, sayı 4, Ankara, s.297.

⁴⁴¹ Shaikh, *İslâm Toplumunda Kadın*, İngilizceden Çeviren: Zengin, Ali, s.28.

⁴⁴² Shaikh, *İslâm Toplumunda Kadın*, s.29.

kocasını bile onun şahsî servetini kullanmak hakkına sahip değildir. Keza kadının da, kocasının servetini kullanmak için, onu zorlamak hakkı yoktur.⁴⁴³

Sosyal birey olarak da kadınların cemiyette erkeklerle ilişkilerinde herhangi bir farklılık gözetilmez. Kadın bütün toplumsal faaliyetlere katılabilir ve mesleğini İslâm yasalarının kapsamı içerisinde seçebilir. İslâm insan karakterini inşa eder. Ve cemiyet, bütün günah ve maneviyatsızlardan serbest bir şekilde kurmayı amaçlar. Böylece kadın sosyal dejenerasyona sebep olan bütün faaliyetlerine bulaşmaktan korunmuş olur.⁴⁴⁴

Görüşlerini yukarıda ifade ettiğimiz şekilde temellendiren Musa Carullah, sadece diliyle değil, hayatıyla da davasının savunucusu ve icracısı olmuştur. 1916 yılında kadınlara ve kadın haklarına dair hazırladığı kapsamlı bir raporu “Kazan Türkleri Kongresi” ne sunmuş ve oybirliği ile kabulünü sağlamıştır. Daha sonra aynı raporu 1917 yılında Moskova’da düzenlenen “Birinci Umûmi Rusya Müslümanları Kongresi” ne getirmiş ve büyük tartışmalara yol açmıştır. Bilhassa geleneksel düşünceyi savunan Türkistan heyetinden büyük tepkiler almış ancak neticede Ayaz İshâkî’nin başkanlığındaki 8. oturumda 10 madde haline getirilen sözkonusu raporu, çoğunluğun oylarıyla kabul edilmiştir. Meşhur Tatar bilgini Alimcan Barudî’nin müftü seçildiği bu kongrede kadı olmak için üç kadın müracaat etmiş ve bunlardan Muhlise Bûbi hanımefendi 280 red oyuna karşı 308 oyla Kadılığa seçilmiştir.⁴⁴⁵

Daha sonra bir anayasa taslağı şeklinde hazırlayıp kaleme aldığı *İslâmiyet’in Elifbası* adıyla şöhret bulan *İslâm Milletlerine* adlı kitabında bu konuyu ele alan Carullah, 145–159 maddelerini “Hatunların Hürmet ve Hukuklarına” tahsis etmiştir. Bu maddeler kadınlara saygı, kadın-erkek eşiliği, kadınların hakları ve görevleri, kadın eğitimi ile ilgilidir.⁴⁴⁶

5. Carullah’ın Fıkıh Kitaplarındaki Kadın Algısına İtirazları

Carullah’a göre geleneksel fıkıh kitaplarında hatunlara ilişkin hükümlerle ilgili olarak, mezheplerin farklı görüşlerine yer verilmişse de fakihlerimizin hatunlara

⁴⁴³ Nisa, 4/32; Shaikh, *İslâm Toplumunda Kadın*, s.29.

⁴⁴⁴ Shaikh, *İslâm Toplumunda Kadın*, s.37.

⁴⁴⁵ İhsan İlgar, *Rusya’da Birinci Müslüman Kongresi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.379–518; Görmez, *Musa Carullah*, s.136–137.

⁴⁴⁶ Bigiyef, *İslâm Milletlerine*, s.81–84; Görmez, *Musa Carullah*, s.138.

mahsus münazaraları mevcut değildir. Yazılan bütün kitap ve makaleleri kemali ciddiyetle takip ettiğini belirten Carullah, hemen hemen hiç birinin konunun özü ile alakadar olmayıp, hicap ve tesettür gibi meselelere tahsis edildiğini, kaldı ki bu hususu da hiç kimsenin Muhyiddin İbn Arabî'nin “*Futuhât-ı Mekkiye*” adlı eserinde konu ile ilgili açıklamaları seviyesinde bile ele alamadıklarını ifade etmiştir.⁴⁴⁷

Musa Carullah, fıkıh kitapları arasında kadınların haklarına, görevlerine ait bir kitap olmadığını görüşündedir. Tabii ve fikhî durumlarına dair hükümler fıkıh kitaplarında taharet, salât, iddet gibi kitaplarda açıklanmışsa da, Carullah bu konuların içerikleri müctehidler de şaşırtacak kadar ağır olduğunu belirtmiştir. Buna göre, Carullah İslam ülkelerinin fıkıh heyetleri yoluyla kadınların haklarına ve görevlerine, tabii ve fikhî durumlarının hükümlerine dair hem kısa, hem kolay, hem de mazbut bir kitap yazılmasını, mektep ve medreselerde de okutulması gerektiğini savunmuştur.⁴⁴⁸

Fıkıh kitaplarında mezheplerin kadınlar ile ilgili ahkâm ihtilaflarına yer verilmişse de, kadının İslâm'daki konumu ve sosyal mevki ile ilgili Müslümanların müstakil bir kitap kaleme almamasını büyük bir eksiklik olarak değerlendiren Musa Carullah, son yazılarını da yeterli bulmadığı için bu boşluğu kendisi doldurmaya çalışmıştır. Henüz 1916 yılında “*Kur’ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Nurları Huzurunda Hatun*” adlı bir eser kaleme almış, ancak 1933 yılında Berlin’de bastırma imkânı bulmuştur.⁴⁴⁹

Son zamanlarda yeni icihadlarla ortaya çıkan *Mısır*’lı yazar Kâsım Emin’in “*Tahrîru’l-mer’e (Kadının özgürleştirilmesi)*” isimli eseri sayesinde, Carullah’a göre *Mısır*, *Hindistan*, *Türkiye* ve *Rusya*’da hatunlar hakkında yüzlerce kitap ve makale neşredilerek, bir süre de olsa, güzel fikirler ortaya çıkmış olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁰

İslam şeriatında her bir insanın tam hürriyeti, devletin bütün maslahatlarıyla uygun olarak düzenlendiğini söyleyen Carullah, devlet ve cemiyet namına hiçbir insanın hukukunun çiğnenemeyeceğini, devletin maslahatları da fertlerin hevalarına kurban edilemeyeceğini, devlet ve toplumun gücü, fertlerin hürriyetlerini ve haklarını temin etmesi gerektiğini, insan hayatında ve toplum yaşamında mümkün olabilecek adaletin sınırlarının tamamı İslam şeriatının esası olduğunu savunmuştur.

⁴⁴⁷ Bigiyef, *Hatun*, s.8–9; Görmez, *Musa Carullah*, s.136–137.

⁴⁴⁸ Bigiyef, *İslâm Milletlerine*, s.84.

⁴⁴⁹ Görmez, *Musa Carullah*, s.138.

⁴⁵⁰ Bigiyef, *Hatun*, s.8.

Kendi haklarını ve vazifelerini bilecek kadar ilim, başkalarının hukuklarını çiğnemeyecek kadar şeref, insaf ve adalet esaslarına göre düzenlenmiş kanunlarına riayet edecek kadar fazilet, Carullah'a göre bunlar, toplum hayatında emniyetin ve imanın esaslarıdır, kaidesidir ve hürriyetin de ruhudur. Carullah her bir insanın, insan olma şerefiyle bütün hukuk ve vazifelerine ehil kabul edildiklerini belirtmiştir. İslam şeriatı nazarında ise, Carullah insanın imanı ve vicdanı, hukukun ve vazifelerin en doğru kaynağı ve en kuvvetli muhafızı olduğunu savunmuştur.⁴⁵¹

Fıkıh kitaplarında hatunların bütün medeni haklara ehil oldukları konusunda fakihlerin icma ettiklerini söyleyen Carullah; ceninlerin bile mülkiyet hakkı sabit olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hatunların kendi mülklerinde mutlak tasarrufların varlığını ve ne ataları ne de eşleri hiçbir vakit bu tasarruflarına mani olamayacaklarını ifade etmiştir.

Ona göre bütün hatunlar için helal kazancın her çeşidi meşrudur. O, "...Erkekler için kazançlarından bir pay, kadınlar için de kazançlarından bir pay vardır..."⁴⁵² gibi âyet-i kerîmelerin medeni bütün işleri ve muameleleri, malların da bütün çeşitlerini ve miktarlarını kayıtsız şartsız ihtiva etmekte olduğunu savunmuştur.

"Erkekler için baba ile ananın ve akrabaların bıraktıklarından bir pay vardır ve kadınlar için de baba ile ananın ve akrabaların bıraktıklarından bir pay vardır. O bıraktıklarından az olsun, çok olsun, farz kılınmış bir nasip vardır."⁴⁵³ gibi âyet-i kerîmeler Carullah'a göre hatunlara, ne kadar olursa olsun, taşınabilir bütün mallara vâris olma hakkını ihsan etmiştir.

"Bir eşin yerine başka bir eş almak isterseniz ve onlardan birine de kantarlarca mal vermişseniz ondan hiçbir şey geri almayın. Ona hem iftira ederek hem de apaçık bir günah yükleyerek o şeyi nasıl geri alırsınız."⁴⁵⁴ gibi âyet-i kerîmeler, Carullah'a göre erkeklerin mali haklarından ziyade, hatunların mülklerinin ismet ve kudsîyetini ifade eder.

"Kadınlara mehirlerini gönül rahatlığıyla verin. Eğer ondat hoşnutlukla size bir şey bağışlarsa, onu da afiyetle ve bereketle yiyin."⁴⁵⁵ gibi âyet-i kerîmeler ona

⁴⁵¹ Bigiyef, *Şeriat Esasları*, s.30.

⁴⁵² Nisâ', 4/32.

⁴⁵³ Nisâ', 4/7.

⁴⁵⁴ Nisâ', 4/20.

⁴⁵⁵ Nisâ', 4/4.

göre hem hatunların mali hukukta mutlak tasarrufları, hem de tasarruflarının gayet bereketli olduğu hakkında nazil olmuş oldukça manidar âyettir. Carullah hiçbir âyet-i kerîmede erkeklerin tasarruflarına böyle kudsi bir bereket isnad kılınmadığını söyleyerek, bu hatunların bağışlarının erkekler için bereket olacağı anlamına geldiğini savunur ve bu âyetin hem ictihad ehli hem de hukukçular için yol gösterici olduğunu belirtmiştir.⁴⁵⁶

Zülkarneyn gibi büyük bir adam hakkında sadece: *إِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِي الْأَرْضِ وَآتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ سَبَبًا* “...Biz O’nu yeryüzünde bir kudrete erdirdik ve ona her şeyden bir sebep verdik.”⁴⁵⁷ buyuran Kur’ân-ı Kerîm Sebe’ Melikesi [Belkıs] hakkında şöyle buyurmuştur: “(i) Onlara hükümdarlık eden, (ii) kendisine her şey verilmiş ve (iii) büyük bir tahtı olan bir kadınla karşılaştım.”⁴⁵⁸ Bu âyete göre hatun memleketin bütün adamlarına, devletin bütün eşyalarına malik olduğu gibi, kendisine büyük bir de taht (‘arş) isnad kılınmıştır. Yani Carullah’a göre bu, normal bir kadının devlette nüfuzu ve idarede kararı, güçlü bir erkeğin idarede nüfuzundan fazladır, demektir.

Hatunların medeni bütün muamelelere ehil olduğu gibi, bütün velayetlere de ehil olduklarını ifade eden Carullah, hatunların hakim olarak verdikleri yargıların geçerli, idareci olmalarının da caiz olduğunu savunmuştur. Ayrıca, o kadınların siyasi haklarının sadece oy vermek veya oy almak, seçmek ve seçilmekten ibaret olmadığını, verdikleri bütün söz ve teminatların da geçerli ve bağlayıcı olduğunu savunmuştur. Hz. Peygamber’in Ümm-i Hâni’ hakkında söylediği “en düşüklerinin verdiği zimmet geçerlidir.”⁴⁵⁹ temel ilkesi, sadece İslâm’da olan ve medeni kanunlarda aslâ bulunamayacak kadar büyük bir kanundur. Bu kaide Carullah’a göre toplumun bireye olan saygısının ifadesidir.⁴⁶⁰

Bir manada İslâm’ın insan hakları beyannamesi demek olan Veda Hutbesi’nde Resûl-i Ekrem (s.a.s.) kadın hakkındaki buyrukları⁴⁶¹ Musa Carullah’ın fikirlerini destekler niteliktedir.

⁴⁵⁶ Bigiyef, *Hatun*, s.57.

⁴⁵⁷ Kehf, 18/84.

⁴⁵⁸ Neml, 27/23.

⁴⁵⁹ İbn Mâce, Diyât, 31, II/895.

⁴⁶⁰ Bigiyef, *Hatun*, s.57–8; Carullah, *İslam Milletlerine*, s.81–84.

⁴⁶¹ “İnsanlar! Kadınların haklarını gözetmenizi ve bu hususta Allah’tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları, Tanrı emaneti olarak aldınız; onların namuslarını ve iffetlerini Allah adına söz vererek helâl edindiniz. Sizin kadınlar üzerinde hakkınız, onların da sizin üzerinizde hakları vardır. Sizin kadınlar üzerindeki hakkınız, onların, aile yuvasını, sizin hoşlanmadığımız hiçbir kimseye çiğnetmemelidir. Eğer razı olmadığınız herhangi bir kimseyi aile yuvanıza alırlarsa, onları hafifçe

6. Hicap ve Tesettür

Arapça “s-t-r” kökünden “tefe’ul” vezninde mastar olan tesettür, sözlükte; örtünmek, gizlenmek, bir şeyin içinde veya arkasında saklanmak anlamına gelir.⁴⁶² Bir fıkıh terimi olarak tesettür, erkek veya kadının şer’an örtülmesi gereken yerlerini örtmesi demektir. Bir kimsenin örtmesi gereken ve başkasının bakması haram olan yerlerine “avret yeri” denmektedir.⁴⁶³

Tesettür ve hicap Carullah’ın fikir mesaisinin önemli bir bölümünü işgal eden mühim konulardan olmuştur. Carullah tesettürü kadının dış elbisesi, hicabı ise yüz peçesi olarak algılamaktadır. “*Luzûmiyât Tercümesi*”, “*Uzun Günlerde Rûze*”, “*Hatun*” ve “*Şeriat Esasları*” adlı eserlerinde bu hususu derinlemesine inceleyen Carullah⁴⁶⁴ tesettürü dinî olmaktan çok toplumsal bir mesele olarak algılamış ve örtü âyetlerinin de bu bağlamda nazil olduğunu; kadını insan olmaktan ziyade dişi olarak görmenin neticesiyle hicabın kadını korumaya yönelik kullanıldığını ifade etmiştir.⁴⁶⁵

Kadın ve hicap konuları görüldüğü gibi olmadığını düşünmekteyiz. O günün şartlarında erkekler için sarık, kadınlar için yüz peçesi kullanmanın bir nevi saygınlık göstergesi olarak kullanıldığını düşünmekteyiz. Osmanlı geleneğinin ve edebinin örfi bir göstergesi olan bu kıyafetlerden dolayı herhangi bir geriliğe düşer olma iddiası bugünün dünyasında geçerliliğini yitirmiş bir vehimdir. Batılı tarzda giyinmenin insanları özgürleştireceği iddiası sanayi devrimiyle aşırı üretim yapan batılı fabrikatörlerin mallarının elinde kalmasından sonra ortaya atılması düşündürücüdür. Komşuluk ve misafirlik kültürünün değişmediği o çağlarda kadınlar meselelerini evlerde özgürce mütalaa etmekte, ihtiyacı olan bilgiyi o mahallenin imamının hanımına müracaatle halletmekteydi. Kadını fabrikaya getirmek için öncelikle evinden çıkartmak gerektiğini bilen batılı toplum mühendisleri, bu elbiseler sizi toplumsallaştırmaktan alıkoyuyor propagandasını doğulu toplumlara belletmiş

dövüp sakındırabilirsiniz. Kadınların da sizin üzerinizdeki hakları, memleket göreneğine göre, her türlü yiyim ve giyimlerini temin etmenizdir.” Muhammed Hamidullah, *el-Vesâiku’ş-Şahsiyye*, s. ; Topaloğlu, Bekir, *İslâmda Kadın*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, basım tarihi yok, s.281.

⁴⁶² İsfahani, *el-Müfredat*, s. 157.

⁴⁶³ Döndüren, *Aile İlmihali*, s.49–50.

⁴⁶⁴ Hicap, örtünme ve tesettür konularını müzakere sahnesine ilk çıkaran, Kâsım Emîn olmuştur. Bigiyef, *Hatun*, s.34.

⁴⁶⁵ Bigiyef, *Rûze*, s.201. *Hatun* adlı eserinin birçok yerinde bu fikri görebiliriz.

sonrasında onları kendi fabrikalarında ve gazete sayfalarında köle olmakla sonuçlanacak bir süreci başlatmıştır.

Carullah, kendi devrine göre modern olarak tabir edebileceğimiz bir tutumla, hatunların iffet ve nezahetinin sadece örtüde olmadığını, asıl hicabın insanın kendisinde olduğunu ifade etmiştir. Bu iddiasını da Ebu'l-Ala el-Maarri'nin şu mealdeki beyitiyle destekler. “و كم جنت من هجول حجبت وفت من حرة ما لها فى العين جلباب”
“Nefsinde iffet olmayan hatuna hicap kâr etmez. Nefsi iffetli olan kadına da açıklık zarar vermez.”⁴⁶⁶

İslâm iç ve dış bütünlüğünü gözetken evrensel bir dindir. Ne iç güzelliği uğruna dış örtüyü, ne de dış örtüyü korumak uğruna iç gelişimi feda eder. Her hüküm mutlak bir dengenin unsuru olarak insana emanet edilmiştir.

Bugün batı doğu kadınlarına kocalarınız sizi evde köle gibi çalıştırıyor, okumak, büyük yerlere gelmek sizin de hakkınız diyerek kadınları evden ve ev işlerinden nefret eder hale getirmekle kalmamış diğer taraftan toplumsal baskı araçlarını kullanarak kadını erkek egemen rekabetin içine bir erkek gibi pervasız, iffet ve nezaket duygularından bağımsız bir şekilde var olmaya mecbur hissettirmiştir. Evini ve erkeğini gelişimi önünde bir engel olarak gören kadın bu sefer çocuk ve aileyi ötelemiş neticede bugünün toplumu senesi devretmeden boşanan ailelerin sıradanlaşmaya başlayan haberleriyle yaşamaya başlamıştır.

Kadını ele geçirmekle başlayan bu menfur oyunun yegâne galibi, bir yandan sen çirkinsin bizim ürünlerimizi kullanırsan güzelleşirsin ve daha zengin bir koca bulursun cümlelerini belleten kozmetik sanayicileri, diğer taraftan evinde kaybettiği huzuru dışarıda israf ve debdebeli yaşamla örtmeye çalışan insanlara ürün satan batılı markalar olmuştur.

Bizim kanaatimiz Carullah ile her konuda aynı minvalde değildir. Fakat şurası bir gerçektir ki erkek ve kadın ilişkileri 18. yüzyılın örf ve değerleriyle yürütülemeyecek kadar vahşileşmiş, edep ve din dairesinden çıkmıştır. Bugünün dünyasında çocuklar ailelerinin istedikleri gibi giyindiklerinde zavallı, cehalet, çıplaklık ve edepsizliğin zirvesinde şarkıcılar gibi giyindiklerinde ise yetişmiş ve çağdaş bir birey olacakları belletilmeye çalışılmaktadır. Carullah yaşadığı çağın gereklerini yerine getirmiş ve kadınlara daha fazla ilim, sosyalite vb. getirilerin

⁴⁶⁶ Ma'arrî, *Luzûmiyât*, s.29–30; Bigiyef, *Hatun*, 134–135.

yolunu kapadığını düşündüğü hicabı İslâm dışı olmadığı gerçeğini ifade ederek sorumluluğunu yerine getirmiştir. Fakat toplum örf ile dini bir arada yaşadığından dinleşmiş örfü terk ettiklerinde örfleşmiş dinlerini de terk etmenin bir mahzuru olmayacağı kanaatine vararak güzel görünen, güzel gösterilen batılı yaşam tarzını benimsemeyi kendine reva bulmuştur.

Örtünme, çıplaklığını hissettiğinde cennetten kovulan Hz. Âdem ve Havva'dan beri insanın şeref ve haysiyet alameti olmuştur. Hatta insanlar uzun elbiseler giyerek kendilerinin ne kadar üstün varlıklar olduğunu topluma yaymak istemiş, peygamber efendimiz de bunun kibir alameti olduğunu ifade ederek bu şekilde davrananların cennetten uzaklaştırılacağını ve cehenneme gireceğini belirtmiştir.⁴⁶⁷

Yüce yaratıcımız insana değerli ve güzel şeylerini saklama hissi vermiştir. Namus insanın en değerli varlığıdır. Hatunların namusları ise daha değerli, daha mukaddestir. Ailede huzur ve saadetin esası hatunların ismet, iffet ve şereflerine bağlıdır. Şeref ve haysiyetine önem veren her insan, bu namus denen cevher mukabilinde her şeyini feda etmeye hazır olan, onu muhafaza etmek için her vesileyi kabul eden kimsedir.

İşte Carullah, hicabı, hürmet (saygınlık) örtüsü – medeniyetin ruhu, ahlak ve edebin temeli olarak görmektedir. Yukarıda zikredildiği şekilde hicabın kadını toplumsallaşmaktan alıkoymasındaki iddialarının da aslında hicaba değil, hicabı sebep göstererek onları edinmeleri gerektiği donanımlardan alıkoyan topluma yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

Carullah soruna bir peçe olarak değil, bütünüyle iffet duygusunun kaybedilmesi ve yerleşmesi gözüyle bakmaktadır. İffetin değeri, hem erkek hem de kadın tarafından bilinirse yüz perdesine gerek kalmaz. Eğer hatun iffetin değerini bilmiyorsa yüz perdesinin de hiç bir kıymet-i harbiyesi olmaz. İffet duygusunun zedelendiği Şark toplumlarında iffeti korumak için o gün bilinen şekliyle yüz perdeleri ile yetinmek, sayısız zararları yanında, pek çok mafsede yol açan gayet büyük bir gaflet olacağı kanaatindedir.⁴⁶⁸ Bize göre gelişim ve değişim insanların elbiseleriyle başlayan değil, sonuçlanan bir süreçtir. Değişime elbiseyle başlamak

⁴⁶⁷ Zebîdî, Zeynü'd-Dîn Ahmed b. Ahmed b. Abdi'l-Lâtîfi, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Mütercim ve Şârihi: Miras, Kâmil, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s.99–100.

⁴⁶⁸ Bigiyef, *Hatun*, s.40–41.

aslında hiçbir şey yapamamaktan dolayı yapmış gibi görünmek isteyen hastalıklı bir istibdat psikolojisinin eseridir.

Bu hususta ve her hususta son sözü söyleme yetkisine sahip olan Kur'ân-ı Kerîm örtünmenin çerçevesini Nur suresinin 31. âyet ve Ahzap sûresinin 59. âyeti ile çizmektedir. “...görünen kısımları (el ve yüz) müstesna olmak üzere ziynetlerini teşhir etmesinler. Başörtülerini (humur) yakalarının üzerine kadar örtsünler...”⁴⁶⁹ Bu ayette geçen *humar* kelimesine göre baş ve boyun örtülür ancak yüz örtülmez.

Carullah'a göre bu âyette belâğat ustalarının da dikkatlerini çeken önemli bir nokta da: “*zinelerini göstermesinler*” ifadesindeki yasak, hatunların iradî davranışlarına yöneltirken, istisna edilenler, görülen ziynetlerin kendileri olmuştur; yani ona göre örtülü olan bir ziyneti kasten göstermek gayri ahlakidir. Ancak yüz ve eller gibi aza ve ziynetler açığa çıkarsa bunda bir beyis yoktur demektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de örtü için kullanılan *humâr* [başörtüsü], *cilbâb* ve *hicâb* kavramlarını âyeti kerimelerin bağlamlarında düşünecek olursak, Carullah Kur'ân-ı Kerîm'de iki çeşit hicabın var olduğunu görebileceğimizi söylemiştir:

1. Yüz ve ellerin dışında bütün vücudu örtmek. Bu hicap, “...onlar başörtülerini yakalarının üzerine salıversinler” ve “üzerlerine dış örtülerini alsınlar” âyet-i kerîmelerinde hatunlara hitap olmak üzere inmiştir. Bu ayetler Carullah'a göre, hanımların edepi ve onların vazifesidir.

2. İhtiram [saygı] hicabı, bu da “Onlardan bir şey istediğiniz zaman perde arkasından isteyin.”⁴⁷⁰ âyetinde erkeklere hitap olmak üzere nazil olmuştur. Carullah'ın iddiasına göre bu hicap, erkeklerin vazifesidir ve edep kurallarına riayet ederek bir şeyi nasıl isteyeceklerini bildirir. Ona göre en basit durumlarda da hanımlara hürmet etmek; hiçbir yerde ve konuda hanımların hürmetini çiğnememek erkeklerin ahlakı ve görevidir.⁴⁷¹

Carullah hicabın yüz örtüsü şeklinde anlaşıldığını fakat esas manasının, kadının iffet ve namusunun korunması olduğunu ısrarla ifade eder. Bu tür hicap Carullah'a göre medeniyetin ruhu ve edebinin de esasıdır.⁴⁷²

“Çadırlar içinde gözlerini yalnız eşlerine hasretmiş huriler vardır.”⁴⁷³

⁴⁶⁹ Nûr, 24/31.

⁴⁷⁰ Ahzâb, 33/53.

⁴⁷¹ Bigiyef, *Hatun*, s. 42; Carullah, *Şeriat Esasları*, s.41.

⁴⁷² Bigiyef, *Hatun*, s.40; Ulaş, *Carullah'ın “Hatun” Adlı Kitabı*, s.138.

⁴⁷³ Rahman, 55/72.

Çadırlar içinde örtülü olarak oturan kadın, sarayda oturan melike gibi saygın olur. Ancak Carullah'a göre burada sözkonusu olan hicab, yüz perdesi olmayıp hürmet, iffet ve saygınlık perdesidir, yani namustur.⁴⁷⁴

B. İslam'da Aile Hayatı ve Aile Şekli

Arapça'da 'a-v-l kökünden gelen *aile* kelimesi ism-i mensub yahut ism-i fail vezninde olduğu ifade edilmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de üç yerde geçen 'a-v-l kökünün başkasının payına el koymak suretiyle hak ve adaletten sapmak,⁴⁷⁵ fakirlik ve ihtiyaç⁴⁷⁶ anlamında kullanılmakla beraber daha başka manalara geldiği de gözlemlenmektedir.⁴⁷⁷ Arapça'da "الاسرة", Türkçe'de "aile", Rusça'da "семья (semya)" ve batı dillerinin çoğunda da Latince kökenli "familia" erkekle kadının meşru evlilikle kurduğu yuva için kullanılan kelimelerdir. Kadın ve aile ile ilgili Kur'an-ı Kerim'de yüzden fazla ayet vardır. Yine bu konuda Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hadisleri *Sünen* kitaplarında ciddi bir yekûn tutmaktadır. İslâm fihhında ise, aile ile ilgili esas ve hükümler "Nikâh-Talak", "Munâkehât-Mufârakât" veya "el-Ahvâlü's-Şahsiyye" gibi başlıklar altında incelenir.⁴⁷⁸

Tarih boyunca sosyal ve ekonomik etkilerden ötürü kimi zaman genişleyen ve daralan aile yuvası ilk insan Âdem ve Havva'nın dünya hayatı ile başlamıştır. Çoğalma ve üreme güdüsüyle dünyaya gönderilen ilk insandan itibaren aile kurumu genişlemiş, tarih içerisinde toplumların geçirdiği merhalelere bağlı olarak kimi zaman karı-koca ile birlikte usûl ve furû'dan başka kardeş, yeğen gibi civar hısımları da içine alan büyük bir topluluktan oluştuğu gibi, günümüzde bu yapı sekülerleşme ve din bağlarının zayıflamasından olumsuz etkilenen aile bağları nedeniyle küçülmeye, zayıflamaya ve kimi bölgelerde yok olmaya yüz tutmuştur.⁴⁷⁹

⁴⁷⁴ Bigiyef, *Hatun*, s.46; Ulaş, *Carullah'ın "Hatun" Adlı Kitabı*, s.138.

⁴⁷⁵ ذلك ادنى الا تعولوا Nisâ, 4/3

⁴⁷⁶ و وجدك عائلا فاغنى... و ان خفتم عيلة... Tevbe, 9/28 ve Duhâ, 93/8.

⁴⁷⁷ İsfahanî, 'a-v-l kelimesinin sorumluluğu ağır bir işe katlanmak anlamına geldiğini, aile kelimesinin de bu anlamdan doğduğunu ifade eder." Bkz. İsfahanî, *el-Mufredât*, s.354; Bigiyef, *Hatun*, s.1; Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, 2. Baskı, İstanbul 2006, I, 65.

⁴⁷⁸ Döndüren, *Aile İlmihali*, s.125.

⁴⁷⁹ Döndüren, *Aile İlmihali*, s.125; Shaikh, *İslam Toplumunda Kadın*, s.5; Yılmaz, *Kur'ân Ailesi*, s.17; Karaman, *İslâm Hukuku*, 2, 59–60.

İslam nezdinde ise aile Allah'ın kullarına ikramı, ayeti⁴⁸⁰ olarak nitelendirilmiş anne, baba ve çocuklara sevgi ve şefkat hem Kuran-ı Kerim hem de Resulullah tarafından emir, tavsiye ve teşvik edilmiştir.⁴⁸¹

Hüküm ve görüşlerinde daima kadının yanında olan Carullah, nikâhın en büyük maksadının rağbet ve muhabbet gücüyle iki kalbi birbirine bağlamak olduğunu zikretmiştir.⁴⁸²

Carullah, Aileyi küçük bir devlet; devleti de büyük bir aile olarak tanımlamış, devletlerin ve ümmetlerin asıl unsurları aile olduğunu vurgulamıştır. Ona göre *“Devletler ve ümmetler aileden müteşekkil olurlar. Aile nizamı, iki asıl olan bir kadın ve bir erkekle başlar. Bu iki asıldan birinin diğerine karşı rahmet ve muhabbeti bulunmazsa ailede saadet olmaz. Erkeklerin güç ve kuvvetlerine mukabil kadınların hürmetleri sağlanmadığı takdirde aile sağlam olmaz. Aile sağlam olmazsa devlet güçlü olmaz, ümmet aziz olmaz. Bu husus iki kere iki dört gibi matematiksel bir hakikattir.”*⁴⁸³

Sağlıklı ve sağlam bir aile için ailede iş bölümünün gerekliliğini savunan Carullah, bu konuda ayetlerden yola çıkarak düşüncesini temellendirmektedir. Carullah'a göre baba ailenin hizmet ve idaresinden mesuldür, ana ise itaat edilen yönetici konumundadır. Âyette geçen *kavvâm* kelimesinde hâkimlik manası olmayıp, hizmet manasının galip olması, bu nizamda gayet büyük birkaç maslahat vardır. Bu gayet mühim olan maslahatlardan birisi de Carullah'a göre kadınların kalplerini eşlerine bağlamak maslahatıdır. Erkeklerin her biri akli ve kemâliyle, büyük gücü ve güzel ahlakıyla yahut güzel yüzüyle kadınlarını kendilerine çekemezler. Kadınların nafakası ve hayatın bütün zaruretleri erkeklerin elinde olursa, eşlerine itimat eder ve ona bağlanırlar. Bu mühim bir maksat yolunda alınmış gayet güzel bir tedbirdir.⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ “Allah size kendi nefislerinizden eşler yarattı ve eşlerinizden de size oğullar ve torunlar bahşetti ve sizi güzel rızıklarla besledi...” Nahl, 16/172

⁴⁸¹ “Dört şey peygamberlerin sünnetlerindedir. Utanma, güzel koku, diş temizleme (misvak) ve evlenme.” Tirmizî, Nikâh, 1; Ahmed b. Hanbel, V, 421; “Nikâh benim sünnetimdir. Kim benim sünnetimi işlemezse, benden değildir. Evleniniz, çünkü ben diğer ümmetlere karşı sizin çokluğunuzla övünürüm. Kimin evlenmeye gücü yeterse evlensin. Evlenmeye gücü yetmeyen ise oruca devam etsin. Çünkü oruç, kendisi için haramlara karşı koruyan bir kalkandır.” İbn Mâce, Nikâh, 1. Hadisin ravilerinden, İsa b. Meymûn el-Medîni zayıf bir ravidir. Ancak bu hadisi destekleyen başka sağlam nakil de vardır.

⁴⁸² Bigiyef, *Hatun*, s.80.

⁴⁸³ Bigiyef, *Hatun*, s.7.

⁴⁸⁴ “Erkekler kadınlar üzerinde (kavvâm) yani idarecidir.” Nisâ', 4/34 ayetini bu şekilde yorumlamıştır. Bigiyef, *Hatun*, s.78; Ulaş, *Carullah'ın “Hatun” Adlı Kitabı*, s. 96.

Sağlıklı bir aile için eşler birbirine eşit konumda olmalı ve herkes kendi vazifesini bilmeli ve yapmalıdır.⁴⁸⁵

Erkek ailenin reisidir. Ancak onların bu riyasetleri ataların velayetleri gibi velayet-i nazariyedir. Yani, nazari esaslara, şefkat ve merhamet esaslarına göre verilmiş bir reisliktir. Carullah'a göre bu gibi reisliklerde hâkimlik unsuru gayet azdır, hadimlik yani hizmet unsuru galiptir. Aile reisi olmak büyük bir vazifedir, hukuku sadece vazifelerine ehliyeti oranındadır.⁴⁸⁶ Âkıl bâliğ oluncaya kadar bütün çocuklar, anne ve babalarının terbiyelerinde ve atalarının koruması altındadır. Anne ve babaya itaat etmek, saygı göstermek, çocukların her birine farz olan bir vazifedir. Eşleri de, oğulları da hatunlarına ve analarına hizmet ederler. Validelerine nispetle itaat mutlakdır. Bunun tek istisnası: “*Eğer onlar seni, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için zorlarsa, onlara itaat etme, (fakat) onlarla dünyada iyi geçin.*”⁴⁸⁷ âyetinde zikredilen Allah'a ortak koşmaya zorlamaktır. Bunun dışında çocukların analarına ve babalarına itaat etmeleri ahlaki bir zorunluluktur. Çocukları terbiye etmek anne ve babaların vazifesidir.

Carullah, aileyi bir arada tutan, kadın ve erkeğe ailenin lezzetini veren temel saikin sevgi olduğunu belirtmektedir. Meveddet (eşlerin birbirlerini sevmesi) ve muhabbetin iki esası vardır: Biri vuslatın verdiği lezzet diğeri de nesildir. Birincisi ikincisinin öncüsüdür. Her ikisi de tabiatın hibesi ve Allah'ın ihsanıdır. Her ikisinin de hem tab'an [tabii olarak] hem de şer'an yapılması istenmiştir.

Carullah'ın insanın doğumu ile ilgili görüşlerinin dikkat çekici olduğunu belirtmemiz gerekir. Onun *Hatun* isimli eserinden iktibaz ettiğimiz “*Allah sizi topraktan yarattı.*” âyeti kadın-erkek bütün insanlara hitap olduğu gibi, “*siz annelerinizin karnında cenin iken*” cümlesi de kadın-erkek bütün insanlığa hitaptır. Ailede erkeklerin eşleri kadınlardır; ancak anaların rahminde spermilerin eşleri yumurtalardır. İkisi arasında sevgi oluşur, sperm yumurtacıkta karar kılsa ‘uluk hâsıl olur. Rahimdeki bu sevginin rahmeti olmak üzere çocuk doğar. Ancak sperm ve yumurtacık arasında sevgi bulunmazsa kadın sağlıklı da olsa kısır kalır.”⁴⁸⁸ cümleleri

⁴⁸⁵ Hz. Peygamber, bir hadisinde, bir soru üzerine şöyle buyurmuştur: “En hayırlı kadınlar, baktığında eşlerini sevindirirler, kendilerine bir iş buyrulduğunda itaat ederler, eşlerinin yokluğunda gerek kendisi gerekse malı konusunda eşinin hoşlanmadığı bir şeyi yapmazlar.” İbn Mâce, Nikâh, 5, I/ 596; Hâkim, *Mustedrek*, II/175; Bigiyef, *Hatun*, s.44.

⁴⁸⁶ Bigiyef, *Hatun*, s.89–90; Ulaş, *Carullah'ın “Hatun” Adlı Kitabı*, s.96–97.

⁴⁸⁷ Lokmân, 31/15.

⁴⁸⁸ Bigiyef, *Hatun*, s.60–63.

kendi döneminde etkin ve baskın olan modern ve pozitif bilimin ifadelerinin aksine zamanı için post-modern sayılabilecek aşağıdaki ifadeleri âlimane ve cesur bir şekilde serdetmektedir.

C. Evlilik Müessesesi İle İlgili Görüşleri

İnsanoğlunun neslinin devamını sağlayan en temel kurum olan evlilik Hz. Âdem'den itibaren erkek ve kadının meşru beraberliğinin simgesi olan kutsal ve medeni bir kurumdur. Dolayısıyla Hz. Âdem'den itibaren gelmiş geçmiş bütün peygamberlerin en temel görevlerinden bir tanesi bu kurumu sağlamlaştırmak ve içerdiği ilâhî değerlerin korunmasını sağlamak olmuştur.⁴⁸⁹ Kıyamete kadar geçerliliğini muhafaza edeceği ifade edilen dinimiz İslâm da bu kurumu kutsamış ve yetki ve sorumluluklarına riayet edilmesini, ilâhî mahiyetine de hürmet edilmesini emretmiştir.⁴⁹⁰

Kur'ân-ı Kerîm'in emrine göre evlenmenin mukaddes bir vazife olduğunu hatırlatan Carullah, aynı zamanda dinî, medeni ve ilâhî bir sünnet olduğunu da vurgulamıştır. Öyle ki bu sayede yabancı olan iki insan birbirine en yakın akrabadan daha yakınlaşır. Bundan dolayı ictimai hayatta en büyük müesseseyi aile, en kadîm, en mukaddes kanunu da evlilik olarak tanımlamasına hak vermekteyiz.

Carullah, evliliğin bu tılsımlı gücünü evliliğin yarattığı mukaddes birlikte görmektedir. Çünkü yalnız insan şehvet, gıybet gibi günahlara açıktır. Fakat sevdiğiyle Allah (cc) için beraber olan iki insan gerektiğinde birbirine yardımcı olarak birbirini hayra çekmekte, hem en neşeli hem de en hüzünlü zamanlarını paylaşarak mutluluklarını artırmakta, acılarını azaltmaktadırlar.⁴⁹¹ Bu tılsımı tersine çevirecek iki tarafı da hüznü boğacak şey ise bu kurumu dünyevileşme ve zenginleşme için bir sebep olarak görmek, dünyevi ve şehvi amaçlara hizmet için

⁴⁸⁹ Tevrat'ta “...*semerele olun, çoğalın ve yeryüzünü doldurun*” (Ahd-i Atik, Tekvin 1/28) prensibine göre evlenme dini ve Milli bir görev kabul edilir. Evlenmek övülür. Bekârlık ise yerilir. Evlenme nikâhla başlar. Yahudilikte evlilikte bekâret aranır. Bakire olmayanlar baba evine gönderilirler. (Ahd-i Atik, Tesniye XX 11/13–23). Yahudilikte evlilik anlayışı nasıldır? İlahiyat

<http://www.nenedir.net/nenedir/ilahiyat/1211-yahudilikte-evlilik-anlayisinasildir?>

⁴⁹⁰ “Sizden bekârları ve kölelerinize cariyelerinizden salih olanları evlendirin. Eğer onlar fakir iseler, Allah onları fazlu kereminden zenginletir. Allah her şeye gücü yeten ve her şeyi bilendir.” Nûr, 24/32. “Ey gençler topluluğu! Sizden kimin evlilik yükümlülüklerine gücü yeterse evlensin. Çünkü evlilik gözü ve ırzı harama karşı daha fazla koruyucudur: Kimin evlenmeye gücü yetmezse oruca devam etsin. Çünkü oruç onun için bir kalkandır.” Buharî, Savm, 10, Nikâh, 2,3; Müslim, Nikâh, 1,3; Ebû Davud, Nikâh, 1.

⁴⁹¹ Bigiyef, *Hatun*, s.63.

kurmak ve devam ettirmektir. Bu uhrevî kurum için gözetilebilecek azamî dünyalık sağlıklı vücut, temiz soy ve güzel ahlakıdır.⁴⁹²

Evlenmenin maksadı ve mahiyetini bu şekilde ifade eden Carullah, evliliğin hukuki kısmı ile ilgili geleneksel fihhi hükümlerin⁴⁹³ dışına çıkan bir cümle sarfetmemiştir. Sadece akit sırasında zikredilen ifadelerde kimi zaman “satım akdindeki benzer” ifadelerin zikredilerek mecazi de olsa kadının herhangi bir mal olduğu hissi verebilecek ifadelerin zikredilmesinden rahatsızlığını ifade eder.⁴⁹⁴

Eğer nikâhta mübadele tabirleri caiz olsaydı, Carullah’a göre o zaman ancak gönül verdim, gönül aldım mülahazasıyla caiz olabilirdi. Mehir verip hatun almak, başlık verip kız satın almak tabirleri, ona göre fıkıh kitaplarımızın konuyu hafife almasından dolayı yaygın hale gelen hatalı tabirlerdir. (Bazı) fıkıh kitaplarının, nikâhı, “erkeği kadının ırzına sahip kılan akittir “ان نكاح عقد يملك به الرجل بدع المرات” (en-nikâhu ‘akdun yemliku bihî’r-raculu büd’a’l-mer’eti) diye tarif etmesi, ona göre çok büyük bir basitliktir. Böyle bir tanım, ona göre nikâhın kutsal değerini ve yüce kadrini tamamen düşürmüştür; erkeklerin nazarında hatunların, hatunların nazarında da erkeklerin saygınlığını yok etmiştir. Oysa nikâh müşterek hayat sözleşmesi, ebedi bir refiklik (hayat arkadaşlığı) anlaşmasıdır. Nikâhla eşlerin her biri, bir bütünün öbür yarısı olur. Binaenaleyh Carullah’a göre fakihlerin tanımı biraz eksik ve kusurludur.

Nikâh, iki tarafın isteği ve sevginin gücüyle akdedildikten sonra birbirlerine karşı rahmet ve hürmet, yani sevgi ve saygı göstermek eşlerin en büyük vazifesi olur. Nikâhın bütün vazifelerine riayet etmek, hukukuna her zaman saygı göstermek, Carullah’a göre her iki taraf için de zorunlu olur.

Hürmet, muhabbet ve rahmet Carullah’a göre ancak birlikte yaşamaya karar veren hayat arkadaşları arasında bulunabilir. Ona göre aile yuvası, muhabbet, hürmet ve rahmet esasları üzerine bina kılınırsa, fakir de olsa, mesut cennet ailesi olur. Carullah’ın evlilik ile ilgili temel görüşlerini ana başlıklarıyla şöylece sıralayabiliriz.⁴⁹⁵

⁴⁹² Bigiyef, *Hatun*, s.66.

⁴⁹³ Merginânî, *el-Hidâye*, Mütercim: Mevlânî, Ahmed, II, 5.

⁴⁹⁴ Bigiyef, *Hatun*, s.64.

⁴⁹⁵ Bigiyef, *Hatun*, s.64.

1. Nikâh Medeni Bir Akittir

Nikâh, farklı lugatlerde farklı anlamlandırılan kelimelerdendir.⁴⁹⁶ Hanefî mezhebi cinsel birleşme anlamını benimserken⁴⁹⁷ Şâfi’î âlimleri nikâhın neticesinden ziyade nikâhı başlatan akdi esas aldığından nikâh kavramının akit olarak anlaşılması gerektiğini savunmuşlardır.⁴⁹⁸

Musa Carullah Kur’ân’da nikâhın akit, zevk, bulûğ, mal ve nafaka gibi müteaddit manalarda varid olduğunu ifade etmektedir. Fakat mezhebinin genel kanaatinin aksine nikâhın asli anlamının akit olduğunu, diğer manalara istiare yoluyla kullanıldığını savunur. Ama cimâ’da hakikat olup da akitte mecaz olmak ihtimali yoktur: çünkü İsbahani’nin de zikrettiği üzere⁴⁹⁹ Arapça’nın nezâheti öyle iktiza etmiştir ki, fiili setr olunmuş bir şeyin ismi tasrih olunamaz.⁵⁰⁰

“Nikâh medeni bir akit olmak sıfatıyla müşterek hak ve vazifelere esas olur; medeni bir ahit olmak kuvvetiyle de hatunların bütün haklarını teminat altına alır. Kâtib-i adl yahut kadı huzurunda tasdik edilerek bir resmiyet kazandırılırsa, devletin gücü nikâhın hukukunu himaye eder” diyen⁵⁰¹ Carullah’ın ifadesini günümüz için şu şekilde değerlendirmek mümkündür kanaatindeyiz. Eğer nikâhta devletin gücü ve koruması yoksa bu durumda nikâh hukuki niteliği haiz olmayan bir akit konumuna düşer. Dolayısıyla çoğu İslâm ülkelerinde uygulanan bir imamın başkanlığında ve iki şahidin huzurunda akdedildiğine inanılan fakat sonra taraflar anlaşmazlığa düşüp

⁴⁹⁶ İsfehânî, *el-Müfredat*, 823; Kalacî, *Mucemu Lugati'l-Fukaha*, s. 458; İbn Manzur, *Lisanu'l-arab*, VII, 625–626; İbrahim Mustafa, *Mu'cemu'l-Vasît*, I, 951.

⁴⁹⁷ Araplar şöyle derler: “Çıplak nikâhlandı.” yani “Doğurdu.” Yine onlar “Çıplak nikâhladık ve beraber oldukları için ne olduğunu görecek ve ondan ne gibi bir sonuç çıkacağına bakacağız.” derler. Nikâhın hukukî anlamı ise, bir şeyi diğerine katmadır. Buna göre, “sütanne emzirmediği çocuğu kendine kattı” yani “ona bakmayı lüzumlu saydı” ve yine “Enkihi’s-sabra” “Sabırla sarıl” yani “devamlı sabırlı ol” denilir.

Biri de şöyle demiştir: “Kabirler bekâr, dul ve yetim kadınları kendisine nikâhlar.” Yani onları kendisine katar. Cinsel ilişki anında, cinsel ilişkide bulunanlardan biri de diğeriyle birleşerek ona katıldığından dolayı, onların bu fiilleri nikâh olarak adlandırılmıştır.

Biri şöyle demiştir: “Cinsel ilişkiden hoşlanan genç bir kız gibi.” Bu ifadedeki “nikâh” kelimesi “cinsel ilişki” anlamındadır. “Kadınlarını bırakıp da, Dicle’nin iki kenarındaki ineklerle cinsel ilişkide bulunanlar.”

“Nikah” kelimesi, mecazi olarak “akit” için de kullanılır. Onun akit için kullanımı, ya cinsel ilişkiye götüren şerî/meşru bir neden olduğu, ya da akdin anlamında da, “ed-dammu=katma, ilave etme” anlamı olduğu içindir. Çünkü akit yapmak suretiyle bir taraf diğerine katılmış olmaktadır. Böylece akitleşen iki taraf, işlerini üstlenme hususunda sanki bir tek şahıs gibi olmaktadır.” Serahsi, *Mebsut*, IV, 357–358.

⁴⁹⁸ Cezirî, *Dört Mezhebe Göre İslâm Fıkhi*, V, 2041–2043.

⁴⁹⁹ İsfehânî, *el-Müfredat*, s. 823;

⁵⁰⁰ Maarrî, *el-Lüzûmiyât*- mütercim M. Carullah, s.14–15.

⁵⁰¹ Bigiyef, *Hatun*, s.65.

boşandığında kadının zulme uğradığı hiçbir hak talep edemediği, hukuki açıdan yok hükmündeki nikâhın geçersiz ve kadını zulme uğrattığı için İslâm açısından asla tasvip edilemeyecek bir muamele olduğu kanaatini taşıdığını ifade etmekte mahzur görmemekteyiz.

Bu tür bir hukuksuzluğun yaygınlaşmasındaki en temel saik kanaatimizce erkek egemen yapıyı destekleyerek şiddet ve şehveti körükleyen bununla birlikte İslâm toplumu olma hüviyetini kaybettiren modernleşmedir. Yeni araçlar edinen toplum, yeni amaçlar da edinmeye başlamış; dünyayı ahretin tarlası kabul eden nebevi niyet dünyayı cennete çevirmeye niyetli Protestan-Hristiyan kapitalizm karşısında zayıflamaya düşar olmuştur. Tabir caizse yeni bir işletim sistemi yüklenen toplum beyni her meselede olduğu gibi nikâhta da tavrını pozitifletirmiş, beraber cennete gidilecek güzel ahlaklı insanlar yerine birlikte keyifli vakit geçirilecek dünyaperest, zengin, cazibeli, güzel, yakışıklı insanlar aranmaya ve istenmeye başlamıştır. Musa Carullah'ın kadınların saygınlığını ve ictimai değerini muhafaza etmek için Allah (cc)'ın talebi erkeklere yüklediği⁵⁰² tezi bu manada geçerliliğini yitirmiş, erkekler kadınları değişen toplum yapısı ve değerleri ile birlikte bu sefer bir şehvet objesi olarak istemeye ve bunun için onların bedenlerini yeni icat edilen görsel yayım aletlerinde pazarlama, reyting aracı olarak kullanmaya başlamıştır. Fakat halen İslami bir yaşamı kendine değer olarak benimsemiş insanların var olduğu gerçeğini dikkate alarak onların tavırlarından hareketle Carullah'ın tespitinin yerinde olduğu söylenebilir. Carullah isteme eyleminin kız tarafından gelebileceğini bununda iki kızından birisini Hz. Musa'ya teklif eden Medyen peygamberi,⁵⁰³ diğeri de güzel bir hanımefendiyi İslâm Peygamberi ile evlendiren Allah (c.c) Teala⁵⁰⁴ tarafından örneklendiğini dillendirmektedir. Bu örneklerde de hatunlara duyulan saygı gereği arz kendilerine değil, velilerine isnad edilmiştir.⁵⁰⁵

⁵⁰² "... evlenilmesi haram olan kadınlardan) başkasını namuslu olmak ve zina etmemek üzere mallarınızla istemeniz (en tebtēgû) size helal kılındı..." Nisâ', 4/24.

⁵⁰³ Ankebût, 28/27.

⁵⁰⁴ Ahzâb, 33/37.

⁵⁰⁵ Bigiyef, *Hatun*, s.66–67.

2. Evlilik Akdinde Ebeveynin Kızlara Velayeti İcbârî Değil Nazarîdir

Rabbimizin evrenine koyduğu ilâhî sünnetin gereği olarak güzellikler hep saklanmış, talibi tarafından aranması ve bulunması istenilmiştir. Tarih boyunca insan topluluklarının çoğunda da nikâh talebi çoğunlukla erkeklerden ve onların velileri tarafından kadınların velileri konumunda olan anne-babalarına iletilmiştir. İslâm şeriatı da ilâhî sünnete mutabık olarak kızlarının saygınlıklarını ve ailenin şerefini muhafaza etmek için nikâh işinde ebeveyne velayet hakkı vermiştir. Ancak bu velayet icbarî [yaptırım gücü olan] bir velayet değil, nazari bir velayettir. Hayatın tecrübelerini görmüş hiçbir ebeveyn çocuğuna zarar gelmesini istemeyeceğinden bu velayet-i nazariye sadece maslahat dairesinde geçerli olur.⁵⁰⁶

Hanefiler hariç İslâm fıkıh geleneği erkek egemen toplum yapısını destekleyen bir hükümde ittifak etmiş, kadın için nikâhta erkek bir velinin bulunmasını şart koşturmuştur.⁵⁰⁷ Veli, kadının babası, dedesi veya oğlu gibi kadının asabesinden en yakın olan erkektir. Buna göre, kadının nikâhta doğrudan taraf olması, kendisinin dul veya bakire olması, sonucu değiştirmez. Bu müctehitlere göre kadının kadını evlendirmesi de caiz değildir.⁵⁰⁸

Carullah ise bunun tam aksi görüştedir. O, evlenecek kızın rızası alınmazsa, ebeveynin akdinin geçerli olmayacağını savunur⁵⁰⁹ ve buna delil olarak hem Nur suresinin ilgili ayetini⁵¹⁰ hem de Abdullah b. Bureyde'den nakledilen meşhur

⁵⁰⁶ Bigiyef, *Hatun*, s.67.

⁵⁰⁷ Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût*, IV, 222, 414; Cezîrî, *Kitâbu'l-Fıkhî 'alâ'l-Mazhabî'l-Arba'ati*, V, 2081, 2108–2111; Döndüren, *Aile İlmihali*, s.287–289.

⁵⁰⁸ Döndüren, *Aile İlmihali*, s.288.

⁵⁰⁹ *Velayet hasebiyle tasarruf – faide vücuduna tevakkuf ider. (Kavâid-i Fıkhîye, md.57)* Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhîye*, s.38–39.

⁵¹⁰ “... Dünya hayatının geçici menfaatini elde etmek için, iffetli kalmak isteyen genç kızları size itaatsizliğe zorlamayın. Kim onları zor altında bırakırsa, bilinmelidir ki, zorlanmalarından dolayı Allah onlar için çok bağışlayıcı ve merhametlidir.” Nur 24/33.

hadisi⁵¹¹ gösterir. Kanaatimizce de peygamber (s.a.s.)’in bu doğrultudaki emirleri⁵¹² fakih sahabelerin uygulamaları⁵¹³ da Carullah’ın haklılığının delilleridir.

3. Evlilikte Tek Eşlilik Esastır

Carullah’ın ifadesiyle “Her insanın sadece bir hayat arkadaşı olur.” Her kadının bir kocası, her erkeğin de yalnız bir kadını olur. Kadın için bir kocanın varlığı tabiat kanunudur; bunun tersi vahşettir. Erkek için ise bir hatunun varlığı adalet kanunudur; bunun da aksi ya zulümdür, menedilir yahut da zarurettir. O bu konuda rıza ve ruhsat olmadıkça çok eşliliğin caiz olamayacağını savunmuştur.⁵¹⁴

Carullah “...*Haksızlık yapmaktan korkarsanız tek hanım alın...*”⁵¹⁵ âyeti ile ilk ve en son amel eden Hikmet Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.s.) olduğunu belirtmiş, “...*Ey Âdem sen ve eşin cennete yerleşin...*”⁵¹⁶ ayet-i kerîmesinin de dünyada cennetini arıyorsan sadece bir kadınla yaşa şeklinde anlaşılması yönünde kanaatini izhar etmiştir. Hatta o kadar ki, eğer Resulullah (as) hakkında latife yapma cesaretine sahip olsaydı, adaletli çok eşliliğin onun en büyük mucizesi olduğunu ifade edecek kadar bu görüşünün ardında durur. Ondan başka hiç kimse böyle bir şeye güç yetiremeyeceğini de ayrıca belirtir.⁵¹⁷

Tek kadınla evliliğin İslâm’ın nebevi bir sünneti olduğunu savunan Carullah, bu iddiasını da hikmet Peygamberi’nin yirmi beş yaşına kadar olan gençlik yıllarını yalnız geçirdiğini, Hz. Hatîce (r.anha) ile evlendikten sonra onun üstüne herhangi bir kadın almadığını örnekleyerek delillendirir. Elli üç senelik bu sünnet-i nebeviye, Carullah’a göre tek eşliliğin asıl olduğuna dair ümmetin büyük küçük her ferdine örnektir.

⁵¹¹ Ahmed b. Hanbel’in sahabeden Abdullah b. Bureyde’den rivayet ettiğine göre: “Bedevi genç bir kız Hz. Peygamber’in huzuruna gelip, “Babam garaz olarak beni kendi biraderinin oğluna verdi.” dedi. Hz. Peygamber, “İhtiyarın [eşini seçmek] senin elindedir.” dedi. Bunun üzerine kız “şimdi babamın akdini kabul ediyorum; maksadım bu işin bizim elimizde olduğunu bildirmek ve babamın elinde olmadığını göstermektir.” dedi. Resul-i Ekrem, akıllı ve edepli bu kızın sözlerini güzel buldu ve ona rahmet okudu.” Nesâ’î, Nikâh, 36; İbn Mâce, Nikâh, 12; İbn Hanbel, Musned, VI/136.

⁵¹² “Dulun emri ve bakirenin izni alınmadıkça nikâhları yapılmaz.” Buharî, Nikâh, 41.

⁵¹³ San’ani, Muhammed b. İsmail (1059/1182), *Sübülü’s-Selam*, Maktabatı’l-Cumhuriyyatu’l-Arabiyye, t.y., III, 155, 980; Yılmaz, *Kur’ân Ailesi*, s.86-87.

⁵¹⁴ Bigiyef, *Hatun*, s.68.

⁵¹⁵ Nisâ’, 4/3.

⁵¹⁶ Bakara, 2/35.

⁵¹⁷ Bigiyef, *Hatun*, s.69.

Tek eşlilik, sadece erkek için değil kadın için de geçerli bir hükümdür. Eski çağlarda, ilkel topluluklarda nizam olmak üzere bulunmasa da, bir kadının tek erkekle evliliği bir tabiat kanunu olduğundan hareketle, bir kadının aynı anda iki erkekle evli olamayacaktır. Aksi bir davranışın hayvanların dahi düşmediği bir izzetsizlik olduğu “hayvanlardan daha aşağı”⁵¹⁸ olarak nitelendirilen insanlar grubuna gireceği hesaba katılmalıdır. Musa Carullah bundan ayrı olarak Abdullah b. Amir’den gelen farklı kıraat üzere okunuşuyla “*Böylece ortakları müşriklerden çoğuna, çocuklarını öldürmeyi hoş gösterdi ki, hem kendilerini mahvetsinler, hem de düzenlerini karıştırıp bozsunlar. Allah dileseydi bunu yapamazlardı. Öyle ise onları uydurdukları ile baş başa bırak.*”⁵¹⁹ ayetini de bu hususta delil olarak göstermiştir.

Bu ayet-i kerime Mushaflarda iki şekilde yazılmış ve iki ayrı mütevatir kıraat sabit olmuştur. Şamlıların Mushaflarında Abdullah b. Âmir Hazretlerinden gelen diğer bir mütevatir kıraate göre *zeyyene* fiili *zuyyine* şeklinde meçhul (edilgen), *katle* kelimesi fail (özne), *evlâd* kelimesi mef’ul (nesne) ve *şurekâ* kelimesi de mecrurdur.

Keşşâf sahibi Cârullâh Zemahşerî gibi nahivci müfessirler, Mushaflarında, tespit edilmiş kıraatleri ihmal edip mütevatir senedleri de inkâr ederek Abdullah b. Âmir gibi bir imamı cehaletle suçlamışlar ve fazla kınamışlarsa da, bu Musa Carullah’a göre, hem Kur’ân-ı Kerîm’in edebî özelliklerinden hem de manalarından gaflet hevasıyla olmuştur.

Abdullâh b. Âmir’in kıraatine göre yukarıdaki âyet bir kadını ortak eş olarak kullanılan kimselerin fahiş amellerini ve vahşi nizamlarını kötölemektedir. Buna göre böyle bir davranış (i) çocukları katletmek; (ii) kendi kendini harap etmek; (iii) nizamlarını da neseplerini de zayi etmektir.

Platon gibi antik yunan filozoflarının ideallerinde, Mazdek gibi ateşperestlerin dinlerinde ve asalak komünistlerin hayallerinde ve laflarında, toprak, altın ve kadının ortak kullanımı iddia edilmişse de, Carullah’ın da katıldığı akl-ı selim sahibi bütün insanlarca bu akım bir ideal, aşağılık bir din, boş bir hayal ve bayağı bir laftır. Bu, ona göre hem tabiat kanunuyla hem de Kur’ân-ı Kerîm’in hükmüyle çirkin, merdud bir fuhuş ve büyük bir vahşettir.⁵²⁰

⁵¹⁸ Araf, 7/179

⁵¹⁹ En’am, 6/137.

⁵²⁰ Bigiyef, *Hatun*, s.68–69.

4. Nikâh Sevgi ve Güven Üzerine Kurulur

Carullah Kur'ân-ı Kerîm'in "*Aranıza sevgi ve rahmet yerleştirdi*" vaadiyle, nikâhlanan eşler arasında sevgi, rahmet ve muhabbet bulunacağını ifade etmiştir. Bundan sonra sevgiyi idame ettirmek iki tarafın da bilgisine, güzel davranışlarına ve hünerine bağlıdır. Eşler nikâhın hukukuna ve gereklerine riayet ettiklerinde, birbirine saygı gösterdiklerinde sevgi devam edecektir. Aile hayatı sevgi ve saygı üzerine kurulursa, ne kadar fakir olursa olsun, o aile saadetli cennet ailesi [gibi] olur.

Carullah'ın görüşünce, eşlerin hayatın vazifelerinde, zaruretlerinde, rahmetlerinde ve zahmetlerinde birlikte çaba göstermeleri huzurun esası, güzel ahlak ve davranışta yarışmak evliliğin gereğidir. Eşlerin birbirine karşı kusurları olduğunda affetmek hatunların güzel edepleri, lakin erkeklerin görevi gereğidir. Bu Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan⁵²¹ en mühim edeplerden biridir. Bu ayetin mucibince hoşlanmadığınız küçük bir şey uğruna daha büyük hayırları harap etmek haramdır.

Affetme emrinin neden eşlerin iki tarafına değil de sadece erkeklere emredildiği yönünde muhtemel bir soruya Carullah, hatunlarda sabır ve tahammül gücünün daha fazla olması şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca hatun ağır meşakkatlerin her birine sabır gücüyle katlanır, erkeklerin her hâline sabredip, onları her türlü hastalık ve hasretten kurtarabilir. Hatunların eşlerini ellerinde tutmak gibi hünerleri vardır. Ailenin belalarını defetmek hatunların tedbirleri ile olur. Carullah yukarıdaki âyette ifade edilen büyük hayırların birisi bu olduğunu söylemiştir.

Carullah'a göre Kur'ân'ın aile saadeti hakkında üzerinde durduğu ikinci kaide eşlerin birbirlerine karşı güvenidir. O, hatunlar için ne kadar sadakat lazımsa, erkekler için de o derece sadakat gerektiğini söyleyerek nikâhın kudsiyetine sadık kalmanın iki taraf için de eşit derecede zorunlu olduğunu hatta erkekler iffetli olduğu takdirde hatunların her zaman iffetli olacaklarını ifade etmiştir. Çünkü cevherin kıymetini hatunlar daha ziyade bilirler. Erkekler nefislerini muhafaza hususunda daha zayıf olmasalardı, ona göre kadınların yüzlerini bile peçe ile örtmeleri gerekmezdi belki de peçe erkeklerin yüzünde olurdu.

Carullah, iffet hususundaki zayıflığın sebebini saygının yokluğu şeklinde tespit etmektedir. İnsan bakarken saygı bulunursa, kalpte kötü duygular kalmaz.

⁵²¹ "Onlarla (eşleriniz olan kadınlarınızla) iyi geçinin, eğer onlardan hoşlanmazsanız biliniz ki, Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz." Nisâ', 4/19.

Ahzâb, 33/33–35 âyet-i kerimelerinde emredilen ifade edilen hicabın da esasen hatunların edepi ve iffetleri, hürmet ve ihtişamları, imanları ve terbiyeleri olarak yorumlamaktadır.⁵²²

5. Süreli Evlilik (mut'a nikâhı) İslamın Aile Hukuku İle İlgili İlkelerine Aykırıdır

Mut'a nikâhı, isminden⁵²³ de anlaşılacağı üzere bir erkeğin aralarında evlenme engeli bulunmayan bir kadına; “Şu kadar para karşılığında şu kadar süre senin cinsel yönlerinden yararlanayım” veya “şu kadar para karşılığında beni cinsel yönlerden yararlandır” diyerek teklifte bulunması ve kadının da kabul etmesi ile akdedildiği varsayılan bağa verilen isimdir.

Varsayılan kaydını koymamızın nedeni, bu bağın tamamıyla şehvi arzular ve cinsi tatmin gibi anlık, geçici, dünyevi menfaatlerin teminine dönük olması ve bu nedenle İslam hukuku'nun nikâhta gözettiği neslin korunması, aile huzuru, sağlıklı bir toplum gibi temel şartların hiçbirini içermemesinden kaynaklanmaktadır.⁵²⁴

Bu nedenle sahabenin çoğunluğuna ve dört mezhep imamına göre mut'a nikâhı ve bunun benzerleri (geçici evlilik-muvakkat) haramdır ve batıldır.⁵²⁵ Yalnız İmam Züfer (v.158/775) nikâh'ın fasit şartlarla batıl olmayacağı tezinden hareketle geçici evlilikte süre şartını geçersiz sayar ve bunu süresiz olarak meydana gelmiş kabul eder. Çoğunluk müctehitler bu konuda “akitlerde itibar lafza değil manayadır” prensibini esas alarak⁵²⁶ “...Onların hangisinden yararlandıysanız”⁵²⁷ ayetindeki 'istimtâ'dan maksadın herhangi bir birleşme değil, İslam hukuku ilkelerine göre akdedilen, İslam'ın aile kurumunda gözettiği değerleri ikame eden sahih nikâh akdi

⁵²² Bigiyef, *Hatun*, s.79–80.

⁵²³ *Mut'a* sözlükte zevk, telezzüz, haz, sevinç. Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'küb b. Muhammed (v. 817/1415), *el-Kâmûsü'l-muhit*, Matbaatu's-Saadati bi-Mısır, 1913, III, 83; Kalacı, *Mu'camu Luğati'l-Fukahâ*, s.402; Tûsî, Ebu Cafer Muhammed b. el-Hasan b. Ali (v.460 h.), *en-Nihaye fi'l-Fikhi ve'l-Fetava*, Tahran 1343 H., II, 497.

⁵²⁴ Döndüren, *Aile İlmihali*, s.208.

⁵²⁵ Cezirî, *Kitâbu'l-Fikhi 'alâ'l-Mazâhibi'l-Arba'a*, IV, 90–94.

⁵²⁶ Kâsânî, Alâüddîn Ebî Bekr b. Mesûd (v. 587), *Bedâiyu's-Sanâyi'*, Beyrut, 1328/1910, II, 331-334; Meydânî, *el-Lübâb*, İstanbul t.y., tıpkı basım, Neşr. Dersaaadet, III, 20, 21; Bilmen, *İstulâhât-ı Fıkhiyye Kamusu*, II, 25; Döndüren, *Aile İlmihali*, s.208.

⁵²⁷ Nisâ, 4/24.

olduğunu savunmuşlardır. Âyet siyak ve sibak bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde de bu anlamın ortaya çıktığı rahatlıkla görülebilecektir.

İstimtâ ayetinde ücretin yararlanmadan sonra, peşin mehrin ise yararlanmadan önce verilmesi sözcükteki bir takdim ve te'hîr üslûbundan ibarettir. “*Kadınları boşadığınız zaman, onları... boşayın.*”⁵²⁸ “*Ey iman edenler! Namaza kalktığınız zaman yüzlerinizi... yıkayın.*”⁵²⁹ ayetlerinde bu üslûbu görmek mümkündür.

Bu tür bir nikâh'ın İslam hukuku literatürüne girmesi efendimizin bazı yolculuklarda ve gazvelerde zaruret nedeniyle izin vermesi sebebiyledir. Hâlbuki Rasûlullah'ın (s.a.s.) bunu kıyamete kadar ebedi olarak yasakladığını bildiren hadisler⁵³⁰ ve “*zaruretler haramları mübah kılar*”, “*zaruretler miktarınca takdir olunur*”⁵³¹ manasındaki hukuki ilkeler bu akdin geçersizliğini ortaya koymaktadır.

Bununla beraber Abdullah b. Abbas'ın daha sonra bu görüşünden döndüğü nakledildiği halde⁵³² zaruret halinde mut'ayı caiz gördüğü rivayeti Şiiiler tarafından zarureti olup olmayan, mukîm veya yolcu herkese teşmil edilmiştir.⁵³³

Şâfîî, Mâlikî ve Hanbelî mezheplerine göre ismi geçici nikâh ya da mut'a nikâhı, ya da ismi ne olursa olsun sahih olmayan her nikâh akti batıldır. Ancak kimi kaynaklarda batıl yerine fasit terimi kullanılarak nikâh şüphesi yüzünden tarafların doğrudan zina töhmetine karşı korundukları görünür.

Musa Carullah gayet sarîh ve net ifadelerle Kur'ân-ı Kerîm'de mut'anın olmadığını, *Kur'ân-ı Kerîm'de mut'a vardı mensuh oldu* şeklinde bir cümlenin, *lisan-ı ilâhî deyimiyle gayet büyük gaflet*⁵³⁴ olduğunu ifade etmiştir.

⁵²⁸ Talak, 65/1.

⁵²⁹ Mâide, 5/6.

⁵³⁰ “Ey insanlar! Ben siz kadınlarla mut'â nikâhı yapmanız konusunda izin vermişim. Şüphesiz Allah (c.c.) bunu kıyamete kadar haram kılmıştır. Kimin yanında mut'a nikâhlı kadın varsa, onu serbest bırakın. Onlara verdiğiniz hiçbir şeyi geri almayın.” Müslim, Nikâh, 22; İbn Mâce, Nikâh, Darimî, Nikâh, 16; İbn Hanbel, III/406. Seleme b. el-Ekva' (r.a.)'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Rasûlullah (s.a.s.) bize Evtâs yılında üç gün süreyle mut'a nikâhına ruhsat verdi, sonra bunu yasakladı.” Müslim, Nikâh, 18; A. İbn Hanbel, I/142, IV/55.

⁵³¹ Mecelle, md. 21–22.

⁵³² Tirmizî, İbn Abbas (r.a.)'ın görüşünden rücûunu şöyle nakleder: İbn Abbas şöyle demiştir: “Mut'a ancak İslâm'ın ilk dönemlerinde vardı. Bir erkek bilmediği bir beldeye gider, orada bir kadını ikamet edeceği süreye göre evlenir, kadın onun eşyasını korur, onun durumuyla ilgilenirdi. Sonra şu ayet indi: “O mü'minler ırzlarını koruyanlardır. Ancak karıları ve sağ ellerinin sahip olduğu cariyeleri bundan müstesnadır.” İbn Abbas şöyle demiş: “Bu ikisi dışında kalan her cinsel temas haramdır. Tirmizî, Nikâh, 28; Şevkânî, Muhammed Ali b. Muhammed (v. 1250), *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tehkîki'l-Hakk min İlmî'l-Usûl*, (Thk. Şa'bân Muhammed İsmâîl), Dâru's-Selâm 1418/1998, VI, 135.

⁵³³ Zühayli, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dimaşk 1405/1985, VII, 67, 68.

⁵³⁴ Bigiyef, *Oruç*, s.14.

Bu husustaki aksi görüşlere de değinen Carullah, mut'ayı helal gören Şiileri ve onların bu konudaki neşriyatlarını oryantalist Saiklerle takdir eden art niyetli batılıları sert bir dille eleştirmektedir.

Bu konuda *Aslü's-Şiati ve Usûlüha* isimli bir eser yazan şii âlim Muhammed el-Hüseyinî al-Kâşif el-Ata, şîilerin kitaplarını Batının takdir ettiğini kendisine söylediğini ifade eden Carullah, karşı mülahazalarını şöyle dillendirmiştir. “Ne kadar büyük gaflet! Batının takdiri böyle suretlerde yalnız pasif olabilir. İslâm milletleri arasında düşmanlık hislerini kuvvetlendirecek her kitap, her eser, Batı nazarında elbette makbule geçer.”⁵³⁵

Bu ifadeleri ile Carullah'ın muta'yı kesin bir dille reddettiği izlenimi verdiği halde aşağıdaki ifadelerinin son kısmı ilk bakışta kafa karıştırıcı bir nitelik arz etmektedir. “Ümmet, mut'a konusunu uzun uzadıya incelemeli. Mut'a, cahiliye arap döneminden kalan nikâh çeşitlerinden bir çeşit nikâhtır. Bir ihtimal, Hz. Peygamber (s.a.s.) mut'ayı bazı durumlarda bazı kimselere müsaade etmiş olabilir. Mut'a, tarihte olmuş bir meseleydi ve Şâri' tarafından şeriatta emredilmemişti. Ancak, birileri tersini iddia ediyorsa, varsın öyle olsun. Biz de buna deriz ki, bunda her hangi bir kötülük yoktur, buna itiraz edecek sözümüz yoktur.”⁵³⁶

Kanaatimizce “varsın öyle olsun, bunda her hangi bir kötülük yoktur” şeklindeki ifadesi Carullah'ın bu müesseseyi meşru gördüğü şeklinde anlaşılmalıdır. İlmî hayatı boyunca pek çok İslam ülkesinde bulunan Carullah, muhtemelen İran'a seyahati sırasında bu müessesenin canlı tutulduğunu müşahade edince mut'a'ya karşı sert bir karşı duruşun ümmet içinde fitne ve ayrılığa sebep olabileceği endişesiyle böyle bir ifade serdedebilmiştir. Dolayısıyla bu cümleyi şöyle anlamamız daha mantıklı gibi görünmektedir. “Mut'a İslami hükümler açısından geçersiz bir akit olsa da, bu konudaki zayıf habere dayanarak toplumunda icra eden milletlere karşı bizim onları küfür ile itham etme gibi bir tavrımız olamaz. Onlar bir şekilde işlerini yoluna koymuşlar ve götürüyorlar. Götürebildikleri yere kadar götürsünler, itirazımız yoktur.”

Carullah'a şu açıdan hak verebiliriz. Bugüne kadar Şiilerle Ehl-i Sünnet tebaası arasında tarihten beri pek çok konuda görüş ayrılıkları olmuştur. Bu konuda birbirini tekfire varan aşırılıkların görüldüğü de vakidir. Bugün her ne kadar İslami

⁵³⁵ Bigiyef, *Oruç*, s.14.

⁵³⁶ Bigiyef, *Al-Vaşia fî Nakd Akaidi's-Şia*, Dâru'l-Kutubi's-Selefiyye, Mısır/el-Azhâr s.62-63.

hükümler açısından Ehl-i Sünnet mut'a konusunda sonuna kadar haklı olsa da "sözünün geçmediği yerde susmak konuşmaktan evladır" sözü mucibince ses çıkarmamak en akla yatkın tutumdur.

6. Carullah'ın Nikâh ve Evlilik İle İlgili Görüşlerinin Genel Değerlendirmesi

Temel kaidelerinin ve toplum örfünün tamamen yerleştiği ve İslâm toplumlarının tamamına yakınında cari halde bulunan nadir hukuklardan biri olan aile hukuku perçinlenmiş bir biçimde toplumun kültür kodlarında yer ettiği halde bazı meseleler art niyetli kimi kişi ve kurumlar tarafından didiklenmek istemekte ve bu hukukun toplumun gözünde küçük düşmesi ve uygulanmaması için bazı art niyetli çabalar sezilenmektedir. Bu meselelerin başında da çok eşli evlilik gelmektedir.

Bilindiği gibi, evlilik akdi, aile hukukunun özünü oluşturmaktadır. Bununla beraber nikâh ile ilgili meseleler özellikle birden fazla kadınla nikâhlanma Musa Carullah döneminde bir nevi İslâm'ın yumuşak karınlarından birini oluşturmaktaydı. Batılı Oryantalistler, yirminci yüzyılın sorgulanamazlık zırhıyla kapladıkları modern değerleriyle İslâm'ın evrensel değerlerini tartma ve tartışma cüretine girmişler, Müslüman ilim adamları Batının sanayisi ve sömürgesi olmanın ezikliği içinde sahip olduğu değerleri ifade etmekte kimi zaman aciz kalabiliyorlardı. Bu manada Carullah'ın nikâh ve çok eşlilik ile ilgili devrinin genel anlayışına çoğunlukla ters düşen fikirleri kıymet arzetmektedir.

Çok eşlilik, hukuki terimiyle *taaddud-i zevcât*, kadîm toplum ve şeriatlarda bilinen ve kabul gören bir muamele olagelmiştir. Günümüzde bazı hukuklar tarafından yasaklansa da bunun toplumun ihtiyaçlarını gözeten bir metinden ziyade gayrimeşru dost, arkadaş, flört tarzı hayatı ve arkasında milyarlarca dolarlık bir sektörün yattığı şehvet unsurlarını cazip kılan ve güzel göstermeye çalışan sinema, porno, manken ajanslarını destekleyici zeminden neşet ettiği hissedilmektedir.⁵³⁷

⁵³⁷ "Bu gerçek başka bir ehil kalem tarafından şöyle ifade edilmektedir. "İslâm'ın getirdiği birden fazla kadınla evlilik prensibi aile ahlakını koruyan kolaylaştırıcı bir prensiptir... Bu hükmü kabul etmeyen uygarlıklar ülke çapında birçok fuhuş yuvasının açılmasına ruhsat vermek zorunda kalmışlardır. Sözde, olmayan birden fazla kadınla evlilik, gayri ahlaki bir usûlde devam etmektedir. İslâmiyet ise, birden fazla kadınla evliliği istisnai bir durum kabul ederek toplumu fuhuştan ve gayri ahlaki diğer ilişkilerden korumuştur." Yılmaz, *Kur'ân Ailesi*, s.287.

Günümüz hukuk ve ahlâk normlarının çoğu erkek ve kadın rızası ile yapılan zinayı insan hakkı olarak göstermekte, bununla beraber kadının kimi zamanlarda muhtaç olduğu çok eşliliği gericilikle yaftalayarak baştan tartışılmaz zemine itmektedir. Hâlbuki bilim ve teknikte bugünün teknolojisi ile mimari unsurları zar zor deşifre edilmiş piramitlerin mimarı *Mısır* ve günümüz matematik ve mistisizminin temellerini barındıran Hint medeniyetinde aynı anda birden fazla kadınla evlenmenin bütün şekilleri vardı.

Çok eşlilik Tevrat'ta ve İncillerde de yasaklanmamıştır. Yunan ve Roma tesiriyle Hıristiyanlık'ta tek eşlilik son asırlarda ortaya çıktı ise de, judo-christian (Yahudi-hristiyan) kültürünün temelini oluşturan Tevrat'ta ve İncil'de bu şekilde evlilik yasaklanmamıştır. Hatta Tevrat peygamber Süleyman'ın yediyüz kadını ve üçyüz cariyesi olmasını bir övünç vesilesi ve güç göstergesi olarak anlatmaktadır.

İslâm'da ise tek eşliliğin esas olduğunu belirten Carullah, çok eşliliğin zaruret hâllerine mahsus bir ruhsat olarak kaldığını ifade etmiştir.⁵³⁸ İlgili âyette zikredilen 'yetimler' ifadesi, Carullah'a göre de⁵³⁹ kimsesiz dul hatunlardır.⁵⁴⁰

⁵³⁸ “Eğer yetimlerin haklarına riayet edememekten korkarsanız hoşunuza gittiği müddetçe kadınlardan ikişer, üçer ve dörder alın. Haksızlık yapmaktan korkarsanız bir tane alın yahut sahip olduğunuzla yetinin. Bu adaletten ayrılmamanız için en uygun olanıdır.” Nisâ', 4/3.

⁵³⁹ Muhammed Hamdi, Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili (Türkçe Tefsir)*, Eser Neşriyat, 1979, II, 1280.

⁵⁴⁰ Carullah ifadelerine şöyle devam eder. “Eğer hatun dul olarak âciz kalır, hukuku, ihtiyaçları ve saygınlığının temin edilmeme tehlikesi bulunursa, ona göre bunları temin etmek farz-ı kifaye olur. Hitap ümmetin umumuna yöneliktir. Ümmetten birisi bunu yerine getirirse yeterli olur. Âyette belagat ve mübalağa yolu ile bunları temin etmek için alınacak nihai tedbirlere misal olarak çok eşliliğe değinilmiştir. Ona göre ayetin asıl anlamı: “Dul kalan kadınlardan iki, üç ve dört hatun almak suretiyle de olsa, çaresiz kalmış dul hatunların hak ve ihtiyaçlarını temin ediniz.” demektir. Bu, Kur'ân-ı Kerim'in hatunların hâllerine gösterdiği ehemmiyetin oldukça manidar bir ifadesidir. Carullah Kur'ân-ı Kerim'in, sevgi ve saygı cihetiyle erkeklerin hatunlara nispetini, ebeveynin çocuklarına nispeti gibi kabul ettiğinden, dul kalmış hatunlar için yetim tabirini kullandığını ve bunun gayet faydalı bir mecaz ve büyük bir öğreti olduğunu söylemiştir” Bigiyef, *Hatun*, s.82; Elmalı Hamdi Yazır'ın bu ayeti ve yetim kelimesini tefsiri de Carullah'ın bu kanaatini destekleyici mahiyettedir. “Yetim ve yetâmâ; Nedim ve nedâmâ” gibi yetimin çoğuludur. Veya çoğulunun çoğuludur. “Yetim” yalnız kalma mânâsına “yetem” den alınmıştır. Nitekim eşsiz inciye “dürr-i yetim” (sedefinde tek olan inci) denilir. İşte bu yalnız kalma mânâsı düşüncesi ile babası vefat etmiş olana yetim denilmiştir ki böyle yetim kalmağa da nın ötresi ile “yütm” denilir. Bundan dolayı, lügat bakımından bu ismin hakkı gerek küçüğe ve gerek büyüğe denilebilmesidir. Çünkü babadan yalnız kalma mânâsı kalıcıdır. Fakat örfü göre henüz kendini kurtaracak çağa ermemiş bulunanlara aittir. Bu yönden “yetim” kelimesi bir zayıflık ve özellikle akıl zayıflığı ve fikir noksanlığı mânâsı ile de ilgilidir. Ve bundan dolayı erginlikten sonra bile rüşdünü bulamayanlar üzerinde yetim ismi, lügat ve örf açısından kalıcı olabileceği gibi, kocasından yalnız kalan kadınlara da yetim denilir. Nitekim Resulullah bu mânâda “Yetim kadın (dul kadın)dan kendi nefsi için izin istenir.” buyurmuştur ki, bu izin istemenin küçük çocuğa ait olamayacağı bellidir. Diğer bir hadis-i şerifte de “Yetim ve kadın, bu iki zayıf hakkında Allah'dan korkunuz.” buyurulmakla yetimin zayıflık mânâsı gösterilmiştir. Bununla beraber yaşlılık ve olgunluk devrinde bulunan erkek, akli zayıf ve noksan fikirli dahi olsa ona yetim denilmediği de bilindiğinden dolayı erkeğe yetim denilmesi, ancak çocukluk durumunda veya henüz ona yakın bir çağda bulunması itibarıyla olduğu halde, kadına babasından ayrılması itibarıyla aynı mânâda ve

Carullah bu ayetin çok eşliliğin helalliğine dair bir delil olarak değerlendirilmeyeceğini şu sebeplerle gerekçelendirir.

Ayetteki “*hoşunuza giden*” cümlesi ile “*ikişer, üçer ve dörder*” cümleleri çok eşlilik bağlamında anlaşılacak istendiğinde aralarında bir bağlantı kalmamaktadır. Zira ona göre “*hoşunuza giden*” zarf cümlesi, her halde genel olarak muteberdir. Ancak üç veya dört eşliliğin hayata güzellik vermesi ona göre milyonda bir dahi bulunamayacak kadar nadir, istisnai bir haldir.

Yine aynı şekilde bir bağlamda algılanmak istendiğinde başka bir ifade ile *mine’r-ramdâ’i ila’n-nâri* meselesinde olduğu gibi hamamdan cehenneme kaçmak gibi bir hal olurdu. Zira yetimler hakkında sadece adaletli davranamama korkusu varsa, iki veya dört eşlilik halinde gerçek anlamda bin bir fesat bulunur.

Başka bir delil ise “*فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تَعْدِلُوا فَوَاجِدَةٌ*” *Adaletli davranamamaktan korkarsanız bir alın.*” cümle-i celilesinin çok eşlilik bağlamında anlaşılacak istendiğinde *fe’nin münasip* olmayışıdır. Zira adalet olmadığı takdirde tek eşle evliliğin gereği, ayetin başka kısmında ifade edilen yetimler konusunda has değil, mutlak ve umumidir. En azından *fe* yerine *ve in hiftum* demek yahut müstakil bir ayetle konuya açıklık getirmek temel meselelerin izahına münasip belagat gereğidir. Ailelerin ictimai hayatlarına esas olabilecek temel meseleleri, cüz’î meselelerin birine fer’ kılarak açıklamak, Kur’ân-ı Kerîm’in i’cazına uygun bir üslûp olamayacağını söyleyen Carullah, şayet Kur’ân-ı Kerîm’de i’caz varsa, bunun en güzel numunelerinin, ictimai hayatın hallerini ihata etmek ve hikmetlerini bütün yönleriyle belagatla ortaya koymak için kanun bildiren ahkâm ayetlerinde bulunması gerektiğini savunmuştur.⁵⁴¹

Yine Carullah bu iddialarına bir başka delil olarak aynı surenin 127. âyetini gösterir. Söz konusu âyette: “*Sizden kadınlar hakkında fetva istiyorlar.*” ifadesinden sonra: “*Kadınlara ait fetvayı size Allah açıklıyor.*” denmiş ve arkasından da şöyle buyurulmuştur: “*Kitap’ta kendileri için yazılmışı vermeyip nikâhlamak istediğiniz*

kocasından ayrılması itibarıyla büyük iken bile kendisine yetim denilmiştir. “İhtilamdan (ergenlikten) sonra yetimlik yoktur.” hadis-i şerifiyle de yetimin sözlük ve örfteki mânâsının değil, şer’î hükmün, yani ergenlikten itibaren yetimlik hükmünün kalkabildiğinin açıklandığı anlaşılıyor ki, bununla da yetimin şer’î mânâsı yerleşmiş olur. Şu halde sözlük örfü bakımından ve yetimler denilince babaları vefat etmiş oğlan veya kız, küçükler ve çocuklar anlaşılabilir gibi, kocasız kalmış kadınlar da anlaşılabilir. Ve bunların hepsi acımaya değer ve haklarında Allah’tan korkulmalıdır.” Yazır, Hak Dini, 2, 1280–1296.

⁵⁴¹ Bigiyef, *Hatun*, s.81–82.

yetim kadınlar, çaresiz çocuklar ve yetimlere karşı adil davranmanız hakkında size okunan âyetler[i hatırlayın].”

Böylece fetva soranlara, surenin başında hatunların yetimleri yani dul kadınlar hakkında nazil olan âyet hatırlatılmış ve orada geçen yetimlerin, kadın yetimler, yani dul kadınlar olduğu, hem de “*Kitap’ta kendileri için yazılmışı vermeyip nikâhlamak istediğiniz yetim kadınlar.*” ifadesiyle açıklığa kavuşturulmuştur. Carullah’a göre ayette geçen “*kendileri için yazılmış olanlar*” cümlesinin anlamı, dul hatunlara verilmesi gereken nafakalar, miktarı belirlenmiş miras hisseleri yahut mahkeme kararıyla veya hâkimlerin himayesiyle istifade edebilecekleri haklar olamaz. Aksi takdirde, ayette “*vermediğiniz*” denilmesi uygun olmazdı. Kur’ân-ı Kerîm bir hukuku tayin etmişse, ona göre İslam ümmetinde bu hukuku uygulayacak hâkim veya mahkeme varsa da, Kur’ân-ı Kerîm’in iman eden kimselere bu hakları vermemesi mümkün değildir. Kanun kitaplarında kanunlar hakkında emirler bulunduğunu belirten Carullah, ancak ihmal şekillerinin farazi de olsa kabul edilemeyeceğini ve Kur’ân-ı Kerîm’in, bu farazi gibi şeyleri müminlerin yüzüne vurmadığını söylemiştir.⁵⁴²

Carullah, kocaların sevgi hususunda eşler arasında eşitliğe riayet etmelerinin, ayette geçen adaletin en büyük esası olduğunu savunmuştur. Eğer adalet sadece eşlerin nafakalarını eşit vermektan ibaret olsaydı, o zaman ona göre “*Üzerine düşüp uğraşsanız da, kadınlar arasında adil davranmaya güç yetiremezsiniz.*”⁵⁴³ ayet-i kerimesinde vurgulanan kapsamlı olumsuzluk doğru olmazdı. Ev, elbise, yiyecek gibi nafakalar bakımından eşit tutmak, ekseriyetin kudreti dışında olsa da, Carullah’a göre bazı kimseler için böyle bir eşitliği temin etmek mümkün olabilir. Ancak sevgi hususunda ona göre eşit davranmak insanın kudret ve ihtiyarının dışındadır. Biz de Carullah’ın bu görüşüne katılıyoruz.

Buna göre “*Adaletsizlikten korkarsanız tek eşle evlenin.*” ayet-i kerimesinde ‘*adalet*’ mutlaktır. Carullah, adaletin her şeklinin yerine getirilmesi istendiğini, nafakalarını eşit vermek, hürmetlerini eşit olarak sağlamak ve sevgide de eşitliğe riayet etmek gerektiğini ve her eş bütün bunları talep edebileceğini; eğer biri yerine getirilmediği takdirde, çok eşlilik erkeğin hakkı olmayacağını savunmuştur. Binaenaleyh Carullah’a göre çok eşliliğin cevazı en açık mazeretlere ve gayet nadir

⁵⁴² Bigiyef, *Hatun*, s.82.

⁵⁴³ Nisâ, 4/129.

istisnai durumlara mahsus bir zaruret olduğunu, gerekli bir maslahatı temin etmek için zorunlu olarak başvurulabileceğini; ancak, ailenin yıkılması gibi bir mefsetetin doğacağı kesin ise, yasaklanabileceğini savunmuştur.⁵⁴⁴

Son dönem Osmanlı şeyhulislamlarından Mustafa Sabri'nin bu husustaki görüş ve fikirleri devrinin anlayışını yansıtması bakımından önem arz etmektedir. Mustafa Sabri, Carullah ile nerdeyse aynı fikirdedir. Şu kadar ki Carullah çok eşliliği ancak zaruret dairesine hapsederken Mustafa Sabri, bu durumun tabiatın bir kanunu olduğunu ve kimi zamanlar da insanlar için zaruret kesbedici bir hal üzere büründüğünü⁵⁴⁵ ifade eder. Hatta Mustafa Sabri tenasul konusunda bir erkeğin yüzlerce kadına denk düştüğünü ifade ederek olaya Carullah'tan farklı bir pencereden baktığının ipuçlarını verir. Çünkü bir kadın daha çok erkekle evlendiği için daha çok çocuk yapamaz.⁵⁴⁶

Kur'an-ı Kerîm'deki çok eşliliğin meşruiyeti Carullah'a göre bugün gayet büyük ehemmiyete haiz bir meseledir. İslâm ailelerinde bugün az da olsa, çok eşlilik vardır. Ancak bugün bilinen şekliyle elbette fesattır. Bugünkü şekliyle çok eşlilik Carullah'a göre hem kadınların hem de erkeklerin dinlerini ve dünyalarını ifsat etmiştir. Aileyi ekseriyetle tahrip etmiş, hatunların ve çocukların hayatlarını ve rahatlarını berbat etmiştir.⁵⁴⁷

Netice olarak ifade etmek gerekirse, Musa Carullah'a göre Kur'ân-ı Kerîm'de çok eşlilik: Maslahatlara tâbi olup ve zaruretlerle sınırlıdır, şartlara bağlıdır. Ayrıca daha büyük mefsetetlerden kurtulmak mülâhazası ile meşru kılındığı için mefsetet getirecek/doğuracak çok eşlilik hiçbir şekilde meşru değildir.

Çok eşliliğin cevazı, bu sağlam beş maddeye uygun olarak gerçekleşirse, bu takdirde Carullah'a göre hiçbir fesat doğurmaz, bilakis yaygınlık kazanan pek çok fesadın yollarını kapayabilir.⁵⁴⁸

7. Boşanma (talak)

Aile ve evlilik hakkındaki görüşlerini yukarıdaki bölümlerde açıkladığımız Musa Carullah'ın boşanma hususunda da kadına hürmet ve onun menfaatlerini

⁵⁴⁴ Bigiyef, *Hatun*, s.84–85.

⁵⁴⁵ Sabri, *Dinî Mücedditler*, s.358–359.

⁵⁴⁶ Sabri, *Dinî Mücedditler*, s.347–351

⁵⁴⁷ Bigiyef, *Hatun*, s.77.

⁵⁴⁸ Bigiyef, *Hatun*, s.77.

gözeten bir yorum anlayışına sahip olduğunu tahmin etmek zor olmayacaktır. Nitekim bir zarurete dayanmayan, sünnet-i nebeviyenin ilkelerine⁵⁴⁹ muhalif olan, Kur’ân-ı Kerîm’in sınırlarının dışında kalan herhangi bir boşanma Carullah’a göre muteber değildir ve geçersiz addedilir.⁵⁵⁰

Ehl-i sünnet âlimleri ise bu konudaki hükmü daha ziyade ne zaman boşanmanın olabileceğinden hareketle sistematiklerini inşa etmişlerdir. Carullah ile Ehl-i sünnet âlimleri arasındaki anlaşmazlık tabir caizse bardağın yarısının boş mu yoksa dolu mu olduğu konusundaki bir anlaşmazlıktır. Onlar genel olarak talak’ın kadının temizliği müddetinde yapılabileceği görüşündedir. Bu konuda erkeği sınırlayacak hüküm olarak ayetleri göstermekte, zaruret olsun olmasın her erkeğin kadını ayette ön görülen şekilde, sünnete uygun biçimde boşamasında herhangi bir hukuki mahsur olmadığını ifade etmektedirler. Fakat Carullah onların aksine boşanmanın zaruret olmadığı müddetçe başvurulabilecek bir eylem olduğu kanaatinde değildir. Ehl-i sünnet talak’ı en sevimsiz helal olarak tavsif ederken, Carullah zaruret sebebiyle helalleşen haram olarak nitelendirmekte bu konuda da “eğer onlar size itaat ederse.... Onların aleyhine başka yol aramayın” ayetini istidlal etmektedir.

Özetleyecek olursak Carullah’a göre boşanma bir zarurettir. Zaruret durumunda başvurulacak bir yöntemdir. Zaruret bulunmazsa boşanma muteber olmaz. Ayrıca boşanma, farklı zamanlara ve temizlik müddetlerine tevzi edilir. Bir temizlik müddetinde sadece bir talak geçerli olur. Bir kez de boşasa bin kez de boşasa Carullah’a göre bir temizlik müddetinde sadece bir talak ile boşanmış olur. Diğer taraftan boşamada dil muteber değildir. Muteber olan kalptir. Hâlden naşi azm [kasıt] bulunmaz ise, yani durumun gerektirdiği kasıt yok ise, ona göre dilin hiçbir tabiri talak sayılmaz.

Hz. Peygamber’in “Bunalım hâlindeki boşamalar muteber değildir.” hadisi gayet kapsamlı bir kanundur. Öfkeli anlarda, sarhoşluk zamanlarında, zorlama

⁵⁴⁹ Sünneti nebeviyenin ilkeleri; Kocanın, eşini temizlik günlerinde cinsel ilişkide bulunmaksızın, bir talakla boşayıp, iddet sonuna kadar beklemesi. Diğeri, kocanın eşini her temizlik günlerinde bir ric’î boşama olacak şekilde üç defa boşamasıdır. İbnü’l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid (ö.861/1457), *Fethu’l-Kadîr*, 1. Baskı, Mısır/Bulak 1316/1898, III, 22 vd.; Kâsânî, *el-Bedâyîu’s-Sanâyi*, III, 88, 89; İbn Rüşd, Ebu’l-Velîd el-Hafîd, *Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid*, Matbaatü’l-İstikame, Mısır t.y., İstanbul 1933, II, 52; Döndüren, *Aile İlmihali*, s.402-403.

⁵⁵⁰ Bigiyef, *Hatun*, s.94.

suretlerinde, zıhar yapma hilelerinde ve galat şekillerinde Carullah'a göre talak hiçbir zaman vaki olmaz.⁵⁵¹

Nikâhın çok sağlam bir akit oluşu ve değerinin gayet yüce oluşu nedeniyle, erkek tarafından gerçekleştirilen [ilk iki] talak her zaman ric'î olur, yani geri dönülebilir. Ancak zaruret bulunduktan sonra boşanma hatunun talebi ile gerçekleşirse, zaruret hükmüyle böyle talaklar bâin olur, yani geri dönüş hakkı istenemez. Bu gibi hâllerde kadın nikâhın bütün kayıtlarından tamamen kurtulmuş olur.

Her ne kadar fıkıh kitaplarımızda kabul edilmişse de, Carullah'a göre talakın sarih [açık] veya kinayeli olarak yapılmasının farkı yoktur. Sarih de denilse, kinaye ismi de verilse, ona göre boşama insanın kastına göre muteber olur ve bu takdirde her zaman dönme imkânı olur. Ancak boşanma kadının arzusuyla gerçekleşmişse talak bâin olur, yani geri dönüş olmaz.

8. Kadınların Miras Hisselerindeki Farklılık

Musa Carullah'a göre kadınların miras hisselerindeki farklılık konusu hukuk bakımından bir farklılık olmayıp, paylaşım farklılığıdır. O, Kur'ân-ı Kerîm'in "*Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe kadının payının iki misli [miras vermenizi] emreder...*"⁵⁵² âyet-i kerimesinin bu hususta gayet açık bir nass olduğunu ifade etmiştir.

Hukuk, insanların ehliyetlerine göre onlara vazife ya da sorumluluk yükler. Carullah, farklı vazifelere göre ihtiyaçlar da farklılık arzettiğinde, mirastan alınacak payların da farklı olmasının zorunlu olduğunu ve farklı ihtiyaçlara rağmen eşit pay alındığında, bunun adalet olmayıp; belki büyük bir zulüm olacağını savunmuştur.

⁵⁵¹ Ebû Hanîfe, Nehâî, Sevrî ve Ömer b. Abdilazîz gibi müctehitlere göre zorlanan ve tehdit altında bulunan kimsenin boşaması geçerlidir. Çünkü zorlama temelde iradeyi ortadan kaldırmaz. Kâsânî, *el-Bedâiyü's-Sanâyi*, III, 100; İbnü'l-Humâm, *Fethu'l-Kadîr*, III, 39; Zeylâî, *Nasbu'r-Râye*, III, 221; Döndüren, *Aile İlmihali*, s.366–368.

⁵⁵² Nisâ', 4/11.

Carullah'a göre miras hisselerindeki farklılık⁵⁵³ gerçekliğe uygun bir zorunluluktur. O, erkeklerin de hiçbirinin paylaşım bakımından bir diğerine eşit olmadığını, ancak herkesin hukuk bakımından eşit olduğunu savunmuştur.

*“Allah’ın sizi, birbirinizden üstün kıldığı şeyleri (başkasında olup da sizde olmayanı) hasretle arzu etmeyin.”*⁵⁵⁴

Buna göre, mülkiyet hakları bakımından herkes eşit ise de, Carullah'a göre mülkiyet paylaşımı her yerde farklılık arzeder. Bu ona göre hem erkekler hem de kadınlar için böyledir.

*“Erkeklerin de kazandıklarından payları vardır, kadınların da kazandıklarından payları vardır. Allah’tan O’nun lütfunu isteyin, şüphesiz Allah her şeyi bilmektedir.”*⁵⁵⁵

Mesela, erkek çocuğun mirastan bin dirhem, kız kardeşinin de beşyüz dirhem aldığını varsayalım; erkek çocuk evlenirken beş yüz dirhemi mehir olarak verir, kız kardeşi ise [evlenirken] beş yüz dirhem alırsa, kızın payı bin olur, erkeğinki beş yüz dirhem kalır.

Erkek çocuk âkıl bâliğ olduktan sonra aile sahibi olur. Kız ise başka bir ailenin mülklerine sahip olur. Kızların bütün ihtiyaçları eşleri tarafından temin edildiği için erkek ve kız çocuklarına eşit miras vermek sosyal adalet açısından da uygun olmaz.⁵⁵⁶

⁵⁵³ “Ayrıca belirtmemiz gerekir ki, kadının erkeğin yarısı kadar hisse alması tüm durumlar için geçerli değildir. Sadece aynı anne babanın çocuğu olarak erkek kardeşiyle beraber mirasçı olması durumundadır. Tüm durumlarda kadın yarım hisse alır gibi bir genelleme yapılamaz. Geniş bilgi için bkz. Kırbaçoğlu, Mehmet Hayri, İslâmi Araştırmalar Dergisi, Kadın Özel Sayısı, c.V, s.4, 277, 279; Ulaş, *Carullah’ın “Hatun” Adlı Kitabı*, s.65.

⁵⁵⁴ Nisâ’, 4/32.

⁵⁵⁵ Nisâ’, 4/32.

⁵⁵⁶ “Diğer taraftan, Kur’ân’ın kız çocuklarına erkeklere göre yarım vermesi hükmü, sosyal yönden çok önemli olan bir psikolojik temeli de korumaktadır. Şöyle ki: İnsan daima pederine ve kardeşlerine muhtaç bir durumdadır. Özellikle kız çocuğu baba ve erkek kardeşlerinin himayesini üzerinde görmek ister. Kur’ân’ın bu hükmüne göre kız pederinden kaygısız bir şefkat göreceği gibi, erkek kardeşinden de rekabetsiz, hasedsiz ve kin duygularından uzak bir sosyal himaye görür. Kur’ân’ın bu hükmü sayesinde pederi ona: “malımın ve servetimin yarısını yabancılara götüren zararlı bir çocuk” nazarıyla bakmaz. Erkek kardeşi de: “Ailemizin sosyal bütünlüğünü bozacak ve servetimizin önemli bir kısmını yabancılara verecek bir rakip” nazarıyla bakmaz. Böylece kız kardeşine karşı duyduğu merhamete gizli bir kin ve hased katmamış olur.

Durum böyle olunca, fitraten nazik ve ince yapılı olan kız zahirde az bir servet kaybediyor. Ama buna karşılık akrabalarının bitmez tükenmez bir manevi desteğini kazanır. Onların şefkat, merhamet ve himayelerini arkasında hisseder, ruhsal yönden rahatlar. Manevi değerleri ve fitri özellikleri göz ardı ederek “kadını erkeğe eşit yapacağız” deyip kadına hakkından fazla vermek, kadına merhamet değilşiddetli bir zülümdür.” Bkz: Yılmaz, *Kur’ân Ailesi*, s.300.

Miras hisselerindeki farklılık kesindir ve sosyal adalet bakımından da zorunludur, ancak hukuk bakımından eşit oldukları için miras hisselerinin de eşit olması gerektiğini iddia etmek kendi ifadeleriyle büyük bir cehalettir.

Carullah bu paylaşımındaki muhtemel değişimin tek bir şartla, hayatın nizamı ve esasları değişir, erkeklerin ve kadınların bütün vazifeleri ve bu vazifelerine uygun ihtiyaçları değişikliğe uğrarsa, gerçekleşeceğini kabul eder.

Kadınların terekeden alacakları hisseler bu şekildedir. Ancak Carullah'a göre, ailenin sahip olduğu müşterek mülkiyetten eşit paylar alabilirler. Hatta belki ailenin bütün mülkü kadınların mülkü olabilir. Kadınların özel mülkiyetleri, mesela babaları tarafından kendilerine hediye edilen çeyiz, kendi kazandıkları veya eşleri tarafından verilen hediyeler sadece kendilerine ait olur. Eşlerin birlikte çalışarak kazandıkları malların yarısı, müstakil olmak üzere kadının mülkiyeti olur ve bu, ona göre erkeklerin terekelerine dâhil olmaz.

Carullah için bu medeni meselelerin en önemli ve en büyüğüdür. Bu nedenle Carullah hassasiyetle üzerinde durmuş bu konuda yaygın ve yerleşik bazı kanaatlere itiraz etmiştir. Musa Carullah (bütün bunları) büyük üstatların irşat ve eleştirilerini anlamak arzusuyla *Türk Medeni Kanunları Hakkında Edebî-İlmî Mülâhazaları* adlı çalışmasında takdim ettiğini belirtmiştir.⁵⁵⁷ Carullah'ın bu eserine ulaşma imkânımız olmadığından teferruatıyla göz önüne serme imkânından mahrum olduğumuzu esefle ifade etmemiz gerekir.

9. Kadınların Şahitliği

Kadınların şahitliğinin bir problem olarak ortaya çıkışı modern dönemle başlar. Sanayi devriminin ucuz kadın işçi talebi, kadının iş kurma ve işçi olma hakkını (!) beraberinde kadının sosyal hayata katılım zorunluluğunu sonrasında da toplumda açığa çıkan sorunlarla ilgili tanıklığına ve şehadetine başvurma zorunluluğunu getirmiştir. Batı dünyası için bu konu hiçbir zaman sorun olmamış, fakat İslâm dünyası hayatı yaratanın hayat verdiklerine biçtiği role razı olmayan batılı bir yaşama geçiş zorunluluğuyla birlikte kadının şahitliği; üzerinde düşünülmesi ve çözülmesi gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmıştır.

⁵⁵⁷ Bigiyef, *Hatun*, s.95–97.

Carullah, kadın ve erkeğin hem fiziki özellikleri hem de psikolojik halleri bakımından farklı oldukları hakikatini ifade ettikten sonra bu farklılıkları hukukun ayrılığına bahane edilemeyeceğini de ekler. Kadınların kendilerinden istenen mühim vazifelerine uygun olarak yaratılış ve tabiatlarının farklı olması, ona göre hukuk bakımından erkekten aşağı olmasını değil, bilakis eşit olmasını zorunlu kılar. “...Çok merhametli olan Allah’ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin...”⁵⁵⁸

Kâinatın ve sosyal hayatın nizamına ve kendi vazifelerine uygunluk gayesiyle var olan farklılıklar Carullah’a göre ayrılık bahanesi olamaz. “O ki, bir birine uygun (ahenk içinde) yedi göğü yaratmıştır.” ayet-i kerimesindeki uygunluk, ona göre bütün kâinatın nizamına ve gayesine uygunluk demektir.⁵⁵⁹

Carullah, kadınların şahitliği meselesinde bir erkek yerine iki kadın şahit alınmasın gibi modern sayılabilecek bir çıkışta bulunmamakta bunun yerine “kadınların şahit olarak getirilmemesinin nedeninin onlara hürmet ve toplumun hukukunu mümkün olduğu kadar muhafaza etmek ve insan haklarına riayet etmek gayelerine matuftur” ifadesi ile yetinmektedir.⁵⁶⁰ Yani kadının şahitlik konusunda ehliyeti tamdır, ancak külfet mecburiyeti yoktur.⁵⁶¹

Carullah’ın bu görüşlerini ifade zorunluluğu doğurtan şey kanaatimizce klasik fıkıh kitaplarının kadının şahitliği meselesini delillendirmek isterken erkeğin kadından üstün olduğunu ispatlamaya çalışmalarıdır. Carullah, bu hükmün kesinlikle kadının erkekten aşağı olduğunu belirten bir mana taşımadığını aksine kadınlara kolaylık, onların iffetlerine hürmet, zahmet ve meşakkatten affetmek amacına matuf bir hediye olduğu üzerinde durmaktadır.

Bu hüküm Carullah’ın ifadesiyle sadece mahkemelerin ve adaletin bir ihtimamıdır, kadınların zayıflıkları cihetiyle yahut akıllarının ve ilimlerinin eksikliği sebebiyle değildir, olamaz da. Eğer kadınların şahitliğine erkeklerin şahitliği kadar itibar edilmemesinin, onların akılları veya ilimlerinin eksikliğiyle bir ilgisi olsaydı, Carullah’a göre hadis rivayetlerinin kabul edilmemesi daha fazla zorunlu olurdu. Zira şahitlik bir iki adamın cüz’î hâllerine taalluk ediyorsa, rivayet bütün ümmetin en mühim hâllerine ve Şeriat’ın asıllarına taalluk eder.⁵⁶²

⁵⁵⁸ Mülk, 67/31.

⁵⁵⁹ Bigiyef, *Hatun*, s.97.

⁵⁶⁰ Bigiyef, *Hatun*, s.98.

⁵⁶¹ Bigiyef, *Hatun*, s.98.

⁵⁶² Bigiyef, *Hatun*, s.98.

Hadlerde, cezalar uygulanırken hatunlara, şahitliğin manevi ağırlığından uzak tutulmak suretiyle saygı gösterilmesi, Carullah'a göre bu hatunların şereflerine güzel bir ilavedir. Bu ilave, kadınların akıllarının noksanlığından değil, kalplerinin büyük merhametinin göstergesidir.⁵⁶³

III. DÖNEMİNDEKİ FIKHÎ SORUNLARA VE ÇÖZÜMÜNE DAİR GÖRÜŞLERİ

Carullah gençlik ve olgunluk yıllarını dünyanın yeniliklerle tanışmaya başladığı ve o ana kadar görmediği ve duymadığı birçok sorunla karşılaştığı dönemde geçirmiştir. Bugün de o sorunların çoğu günümüz âlimlerinin ve insanların gündemlerini meşgul etmektedir. Değişen ekonomik yapı, sermaye ve getiri araçlarının değişimi, kapital genişlemesi ve daralmasıyla bozulan ekonominin düzelmesine yönelik nasıl tedbirler alınacağı ve bu tedbirlere Müslümanlar tarafından nasıl tepki verileceği gibi meselelerin çoğu çözümsüz bir şekilde beklemektedir. Bazı meseleler de kanaatimizce taviz verildiği için çözülmüş gibi görülmektedir. Banka ve faiz meselesi bunların en önemlisidir. İslami finans kurumları bugün özellikle *Türkiye*'de merkez bankasıyla diğer bankalarla aynı ilişkiler çerçevesinde çalışmak zorundadır. İçki ve uyuşturucu maddeler de keza toplumun üst tabakasının elinde oyuncak haline gelen medya tarafından durmaksızın teşvik edilmekte ve modern hayatın vazgeçilmezi olarak lanse edilmektedir. Carullah'ın bu meselelerle ilgili görüşlerinin dikkate değer olduğunu düşünüyoruz.

A. Bazı İktisâdî Meselelere Dair Görüşleri

Deyn kökünden gelen din kelimesi, bu hayatın insanlara Allah (cc) tarafından geri alınmak üzere verilmiş bir borçtur. Dolayısıyla hayatın Allah (cc) tarafından koyulmuş kurallara göre düzenlenmesi insanlar üzerine bir borç olduğundan, ifa edilmediği takdirde Allah (cc) tarafından hesabı din gününde sorulacaktır.⁵⁶⁴ İslâm

⁵⁶³ Bigiyef, *Hatun*, s.100.

⁵⁶⁴ Fatıha, 1/3.

âlimlerinin en büyük sorumluluğu da bu husustadır. Toplumun en önemli kurumu olan ekonominin İslami bir çerçeveye oturması için kafa yormak ve sorunlara çözüm üretmek onların uhdesindedir. Çağının en velud isimlerinden olan Carullah'ın da bu hususta dikkate değer mülâhazaları vardır.

1. Mülkiyete Dair Görüşleri

Kominist Rusya'sında yaşamış ve çarlık Rusya'sının derebeylik sisteminin acısını fiilen yaşamış olan Carullah, mülkiyet bahsini tefekkür ederken hiç şüphesiz İslâm'ın ilkelerine hasret bir coğrafyada yaşamının verdiği sorumluluk ve heyecanı hissettiğini düşünmekteyiz. Onun için Carullah'ın ifadesiyle mülkiyet tıpkı yaşam hakkı gibi mutlak, zarurî, masum ve mukaddes bir haktır. Köle dahi olsa insan bu haklarından mahrum edilemez.

Yüce Rabbimiz dahi cenneti insanın çalışmasının karşılığı olan sevap ve yaratanının rızası ile cenneti hak edeceğini belirtmektedir.⁵⁶⁵ Dünya hayatında da insan çalıştığının karşılığını aldığı anda üretime katkısı büyüyecek, bu da toplumun zenginleşmesine ve fakirliğin azalmasına vesile olacaktır.

İki zıt kutubun mülkiyet politikasını tecrübe eden Carullah, Çarlık Rusyasının parayı hayatın gayesi gören ilkel-kapitalist yapısını da komünist-sosyalist sistemin mülkiyet haklarını inkâr eden, insanları, işçileri kapital (sermaye) maksadına alet eden hiçbir düzenin insanlığın kurtuluşuna hizmet edemeyeceğini ifade etmiştir. İslâm âlimlerinin başlıca görevlerinin de şeriat ölçüsünde halletmek olduğunu ifade etmiş, aksi takdirde din adına kutsallık atfedilen hiçbir değerlerin önemini kalmayacağını belirtmiştir.⁵⁶⁶

Carullah'a göre mülkiyet, toplum hayatında hem mutlak, hem de zarurî bir haktır. Mülkiyet hakkı mukaddestir, masumdur. Mülkiyet hakkı genel haklardan olup, toplum gücüyle umûmî tesanüd, birlik kanunuyla her zaman temin edilir. İnsanların hiç birisi hiçbir şekilde mülkiyet haklarından mahrum kılınmaz. Hatta insan köle olsa da mülkiyet ve temlik haklardan mahrum kalmaz.

⁵⁶⁵ Hacc, 22/23.

⁵⁶⁶ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.84-97.

Hukukta mülk (mülkiyet), zenginlik anlamında değil, bilakis ehliyet anlamındadır. Carullah'a göre, insanların her biri; fakirler de zenginler de her türlü mülke, her ne miktarda olursa olsun, her zaman ve her yönden ehildir.

Mülkün her bir miktarı aynı derecede ve aynı güçte masumdur. Carullah, insanların bir kuruluşları ne kadar masum ise milyonları, milyarları da o kadar masum olduğunu savunmuştur.

Mülkiyet hakları toplum menfaatlerine, toplum maslahatlarına tamamen uygundur. Mülkiyet haklarının gücüyle çalışmanın semereleri ve bereketleri fazlaşır. Üretim gücü artar. Her tür çalışma gelişir. Toplum düzenleri de tekâmül eder.

Mülkiyet hakkı, çalışmanın en yakın en gerekli sonucudur. Her çalışan kendi üretimine elbette sahip olur. Carullah, insanların farklı tabîî durumlarına, farklı kabiliyetlerine, farklı güçlerine, çalışmalarına etki edecek farklılık, kanun önünde istenilen bir şey değilse de, yasaklanamayacağını söylemiştir. Tabîî bereketleri ve mahsulleri bölüştürmek insanların hizmetlerine, güçlerine, kabiliyetlerine veya ihtiyaçlarına göre olsa da insanlık dünyasında hiçbir vakit iktisadî eşitlik istenmez, belki de mümkün olmaz. Carullah, farklılığın tabîî ve zarurî olduğunu, belki bölüştürme tabiri de, bölüştürme usûlleri de çok kötü bir şey olduğunu belirtmiştir.

İslâm şeriatı, Kur'ân-ı Kerîm ve Şâri-i Hakim Peygamberimiz (s.a.s.) Hazretleri mülkiyet haklarını bütün sebepleriyle, teferruatıyla, bütün mükemmelliğiyle kabul etti. Akl-ı selîm ve halis maslahat mülkiyet haklarını insan hayatının zaruretlerinden sayar.

Bugün medeniyet dünyası oldukça büyük bunalımlar ve ekonomik karışıklıklar içindedir. Böyle durumda Kur'ân-ı Kerîm ümmeti kayıtsız kalmaz.

Buna göre, sermaye-emek mücadelelerini, ekonomi şekillerini İslâm şeriatı usûlüyle, adalet gücüyle çözmek yolunda İslâm fakihleri, İslâm hükümetleri elbette gayret gösterir. Yoksa Kur'ân-ı Kerîm'in, mukaddes şeriatın hürmeti, önemi kalmaz.⁵⁶⁷

İnsanların her birine, mülk edinmek hakk-ı tabiidir. Diğerlerin intifalarını tasarruflarını kat' eder haysiyette bir malın bir adama ihtisasından ibarettir. Işık, hava, su gibi tüm insanlara zaruri surette istifade intifa için Allah tarafından bezl

⁵⁶⁷ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.84-94.

olunmuş şeylerin hiç biri hiçbir adama mülk olamaz. Zira diğerlerin intifalarını tasarruflarını kat' eder haysiyette ihtisas öyle şeylerde mümkün hem caiz değildir.⁵⁶⁸

Mülkiyetin devlete ait olduğunu insanların mülk edinme haklarının geçersiz olduğunu savunan komünist bir devlet rejiminde yukarıda sayılan hususları dillendirmek, kendi ölüm fermanına imza atmakla eş değer bir davranış olduğu gözden kaçmamalıdır. Bundan dolayı Carullah belli bir müddet sonra Sovyet Rusya'sından hicret edip farklı Müslüman devletlerde yaşamak zorunda kalmıştır.⁵⁶⁹

2. Faiz Meselesine Dair Fikir Ve Görüşleri

Tarih boyunca şeriatların ve dinlerin başlıca düşman olarak ilan ettiği faiz, en öz tanımıyla belirli bir paranın, belirli bir süre iade şartı ile kullanılmasına karşılık tarafların birinin diğerine ödediği fazlalıktır.⁵⁷⁰ Bu müesseseye tarih içinde daima zenginlerin semirmesi, fakirlerin sömürmesi şeklinde biteviye tekrar eden ve her seferinde toplumun ifsadı ve iktisadın gerilemesi ile sonuçlanan⁵⁷¹ bir zulüm müessesesi olmuştur. Bu yüzden tarih içinde müesses insanoğluna fayda getirmiş nizamların hepsi, din, felsefe vb. faizi kötölemiş ve yasaklamıştır. Tahrif edilmemiş Tevrat,⁵⁷² İncil ve kıyamete kadar mahfuz Kur'ân-ı Kerîm bu muameleyi en açık şekilde lanetlemiş ve ortadan kaldırmışlardır.⁵⁷³

⁵⁶⁸ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.121.

⁵⁶⁹ Görmez, *Musa Carullah*, s.40.

⁵⁷⁰ Kudret Emiroğlu, Bülent Danişoğlu, Binnur Berberoğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2006, s. 270.

⁵⁷¹ Zerqâ, M.Ahmet, A. Muhammed, Neccâr, Abdülaziz, *İslâm'a Göre Faizsiz Banka Kalkınma ve Sigorta*, Çev. Karaman, Hayreddin, Kalem Yayınevi, İstanbul, 1976, s.70.

⁵⁷² "Yahudi olanlardan neşet eden bir zulüm ve bunların Allah yolundan (diğer insanları) alıkoymaları ve kendilerine yasak edilmiş bir şey olan ribâyı almaları ve bu yoldan haksız yere herkesin mallarını yemeleri sebebiyledir ki, kendilerine evvelce helal olarak tanıdığımız şeyleri onlara haram etmiş bulunuyoruz." Nisâ', 4/160–161.

⁵⁷³ "Ribâ yiyenler kendilerini şeytan çarpmıştan başka bir halde kalkmazlar. Böyle olması da onların "alım-satım da ribâ gibidir" demelerindedir. Hâlbuki Allah, alış verişi helâl, ribâyı haram kılmıştır. Bundan böyle kim Rabbinden kendisine bir öğüt gelip de (ribâdan) vazgeçerse, geçmişi ona ve işi de Allah'a aittir. Kim ki tekrar (ribâyâ) döner onlar, o ateşin yaranıcıları ki orada ebedi kalıcıdır. Allah, ribanın bereketini tamamen giderir, sadakaları ise semerelendirir. Allah, çok kâfir, çok günahkâr hiç kimseyi sevmez." Bakara, 2/275–276. "Allah alış-verişi helal, faizi haram kılmıştır." Bakara, 2/275. Diğer ayetler için bkz. Rûm, 30/39, Bakara, 2/278–280, Âl-i 'İmrân, 3/130.

Carullah bu kadim meselenin tarihten beri bilim adamların, siyasetçilerin, iktisatçıların, fakihlerin⁵⁷⁴ ve ahlakçıların içinden çıkamadığı, görüşlerinin de açık şekilde çelişkili olduğunu belirtmiştir.⁵⁷⁵ Ticaret açısından ilk bakışta son derece faydalı gibi gözükken faizli borç alışverişi, ya da bugünün maruf ve meşhur deyiimiyle kredi, toplum hayatında büyük zararlara ve onulmaz yaralara sebep olmuştur.

Medeniyet, ticaret dünyasında karz-riba muamelerinin gayet büyük bereketleri ve faydaları, insaniyet dünyasında riba muamelelerinin gayet dehşetli mefsedeleri ve mutlak zararları ve hasarları da Carullah'a göre tefik kabul etmez hem edemez surette tearuz etmiştir.

Carullah'a göre faizin faydaların başka suretleri diyanet hükmünde helaldir, meşrudur. Faiz, yani fayda, fakihlerin beyanına göre, insanın; 1) malıyla olur, 2) ameliyle olur, 3) zamanıyla olur. Mal faydasının da müteaddit suretleri vardır. Mal kuvvetiyle, mesela, fabrika tesis kılınır, demir yol inşa edilir, büyük ticaret ya sanat şirketleri tesis kılınır. Masraflardan fazla fayda hâsıl olur ise, bütün fayda mal sahiplerine kalır.

Bu üç şekilde faydaların hepsi, semavi dinlerin hükmüne göre, meşru bir hak olup, mal sahiplerine helal olmakla birlikte, fayda yalnız karz ve duyun suretlerinde haram olup, diyanet nazarında tahrim kılınmış faizin karz faizlerine, duyun faizlerine mahsus olduğunu savunmuştur.

Carullah'ın ifadesine göre, iş ortaklığı neticesinde elde edilen gelir, iktisatçılara göre bi'l-icma meşru olup; güçsüz, amelsiz mülk faydası gayet büyük ihtilafların meydanı olmuştur.⁵⁷⁶

Faizin bu içinden çıkılmaz giriftkarlığını ifade ettikten sonra Carullah fıkıh kitaplarında riba, karz ve selem meselelerini ictihatla ihtimamla uzun vakitler mutalaa etmesinin akabinde, riba meseleleri hakkında kendi kalbine bir nazar ilham kılındığını söylemiştir.

Carullah'ın mülkiyet hakkındaki görüşleri yukarıda zikredilmişti. İslâmiyet'e göre mal ve mülk edinme, mukaddes bir haktır. Mülk tevlîdîdir, üreyen artan bir yapıya sahiptir, neticeleri de malın malikine ait olur. Yerden çıkmış mahsulât yer

⁵⁷⁴ Carullah, "*Muvâfakât*" sahibi İmam Şâtıbî, "*Furûk*" sahibi İmam Karâfi gibi büyük fakihlerin bile riba meselelerini hal edebilmekten aczlerini insaf lisaniyla itiraf ettiğini ifade etmiştir. Bigiyef, *Zekât*, s.14.

⁵⁷⁵ Bigiyef, *Zekât*, s.13.

⁵⁷⁶ Bigiyef, *Zekât*, s.28-29.

sahibinin olur, maldan elde edilen gelir de malın malikine olur. Maldan elde edilen gelirlerin her bir sureti, ticaret gelirleri de ortaklık gelirleri de meşrudur. Her halde, ona göre mülk esası da heyet-i ictimaiyede amel esası gibi zaruridir. Carullah mülk esasının hedm kılındığı takdirde, heyet-i ictimaiyede intizamın muhim bir rüknü de hedm kılınmış olacağını savunmuştur.

İnsanların birbirine verdiği borçların hepsini aynı şekilde değerlendiremeyiz. Temel ihtiyaçları için verilen borç ile bir ticarethanede işletilmek üzere verilen borç birbirinden ayrı mütalaa edilir. Temel ihtiyaçlarda kullanılacak para için artı bir meblağ koymak haram olduğu halde, ticaret yahut sanayide kullanılmak üzere gelir getirici sektörlerde alınan borçlardan artı bir gelir almak haram değildir. Bu borç değil, ortaklık hissesidir. Birisinde para beklediği için faiz almak ise *intizar faizi* olur, *nesîe ribası* olur. Şeriat-ı İslâmiye adaletiyle tahrim kılınmış riba-budur.⁵⁷⁷ Faiz hakkında Carullah'ın temel teorisi özetle şudur.⁵⁷⁸

⁵⁷⁷ Bigiyef, *Zekât*, s.84–86.

⁵⁷⁸ 1) Heyet-i ictimaiyede amel esası da vardır, zaruridir; mülk esası da vardır, zaruridir. Hâsıl bereketlerin mahsulâtın her birinde amel hissesi de vardır. İnsan özünün ameliyle de hisse alır, malıyla da hisse alabilir.

Mülk, hususen İslâmiyet nazarında, mukaddes bir haktr. Mülk tevliidi der, neticeleri de malın malikine ait olur.

Yerden çıkmış mahsulât yerin sahibine olur, maldan hâsıl faide malın malikine olur. Mal faidelerinin her bir sureti, ticaret faideleri de, şirket faideleri de meşrudur. Her halde, mülk esası da heyet-i ictimaiyede amel esası gibi zaruridir. Mülk esası hedm kılınur ise, heyet-i ictimaiyede intizamın muhim bir rukni hedm kılınmış olur.

2) Mülk esası heyet-i ictimaiyede zaruri olup, mülk faideleri meşru ise de, karzın duyunun itibarın faizleri zaruri tuguldur; belki heyet-i ictimaiye şekillerinin birine mahsus bir hadise iktisadiyedir, muvakkat bir hadise tarihiyedir. En muntazam en saadetli en adaletli heyet-i ictimaiye faiz muamelelerinden tamamıyla azat olabilir.

İtibar faizlerinin hiç biri zaruri tugul ise de, bazı suretleri tamamen meşru olabilir.

3) İane karzlarıyla ticaret karzlarının farkları:

Birinde, insaniyet vazifelerinin hükmiyle, faiz almak haram olur ise, diğesinde, büyük maslahatların iktizasıyla, faiz muameleleri caiz olabilir.

İhsan esası, durust, mukaddes bir esastır; lakin ticaret esaslarını, istifade muamelelerini iptal etmez. Esasların her biri özlerinin dairelerinde tam kuvvetiyle amel olabilir. İane karzları ihsan esasına bina kılınur ise, ticaret karzları faidede iştirak esasına bina kılınabilir.

4) İtibar faizlerinin her birini İslâm fakihleri tahrim iderler ise, esasları tamamen mutetalif itibar muamelelerinin yollarını tamamen bağlamak mahzurı lazım olur.

5) Buna kore, ben ihtiyaç karzlarını kesb karzlarından, intizar faizlerini iştirak faizlerinden ayurdım. İhtiyaç karzları nema vermez, faizleri bulunmaz, faiz almak yahut talep etmek buna kore haram olur. Kesb karzı kesb yollarında devr eder, nema verur, faide hasıl olur, faidede iştirak yoluyla faiz almak hem mümkün olur hem helal olur.

Sermaye ticaret sınaat yollarında devr ider ise, faide olur. Faiz iştirak hissesi, iştirak faizi olur. Sermaye muamele yollarında devr etmeyub, ya hacet yolunda sarf kılınmış ise yahut telef olmuş ise, şu suretlerde, nema bulunmamak zaruretiyle, faiz-intizar faizi olur, nesîe ribası olur. Şeriat-ı İslâmiye adaletiyle tahrim kılınmış riba-şudur. Bigiyef, *Zekât*, s.84–86.

Kur'ân-ı Kerîm'de lisan-ı şâri'de tahrim kılınmış riba-nesîe ribasıdır, yalnız intizar mukabiline alınup verilür intizar ribasıdır.

Faiz hususunda fıkıh mezheplerinin hüküm literatürü de Carullah'a göre bugünün dünyasını kapsayamayacak kadar dardır. Müslümanlar eğer birbirleriyle karşılıklı faydaya dayalı borç ilişkilerine girmekten mezheplerin kafasındaki faiz tanımına uyarak çekinirlerse, bu durumda Müslüman tüccar ve fakirler yabancılara borçlanacak ve onları semirtmek zorunda kalacaktır. Günümüzde İslâm dünyasının

Lakin sermayeden hâsıl olabilecek faidede iştirak yoluyla alınup verilir faiz iştirak faizi olur, nesîe ribası olmaz.

6) Ticaret faizlerinin ekseri iştirak faizidir. İki tarafın rizaları bulunur ise, faidede iştirak suretlerinin hamması Şeriat-ı İslâmiye nazarında elbette helal olur. Alel-ade faidelerin miktarı tahmil ider ise, verilmiş sermayelerin yüzde beş yahut yüzde onu kibi ta'yin fasid olmaz. Şu meselede fıkıh mezheplerinin tar şartlarını riaye mecburiyeti bulunmasa gerek.

Durust, hâsıl olabilecek faidede mukarriz yine mustekrizin hisselerini şai' olmak üzere takdir mümkün olsa idi, sermayelerin yüzde beşi kibi muayen bir miktarı tayin etmek mecburiyeti bulunmasa idi, güzel olur idi. Lakin umumi muamelelerde öyle şeyleri nizam tahtına almak tamamen muteazzirdir.

7) Şu kun yer yüzünün hiçbir yerinde iktisat cihetiyle mustakil bir Cemiyet-i İslâmiye bir Devlet-i İslâmiye yoktur. Her yerde hamma İslâm halkı iktisat muamelelerinde medeniyet nizamlarına mecburiyetle tabi olmuştur. Bir taraftan fakihlerin tar mezheplerine taklit etmek arzusu, diğer taraftan medeniyet nizamlarına bunu sunmak mecburiyeti Müslümanların vicdanlarını da iktisadi hallerini de gayet büyük ağırlıklara tuşurmuştur.

Durust, riba muamelelerinin en hak sureti hem almamak hem vermemek. Lakin riba muamelelerine ihsan mecbur olur ise, ecnebilere faiz verup, ecnebilere faiz almamak sureti en muzır en muhlik suretidir.

Fakir mecburiyetle karz alır, faiz verir, ictihadının bütün faidesi ecnebilere keselerine gider. Bay adam, fakihlerin tar mezheplerini taklit arzusuyla, faiz almas, sermayesi faide vermez. Buna kore de İslâm halkı iktisat dünyasında fakir kalur.

Şu kun İslâm dünyasının iktisadi hallerine ihtimam koziyle bakar isek, Müslümanların fakirleri de bayları da fertleri de şirketleri de hükümetleri de yat milletlerden yat devletlerden faiz mukabiline karz alır, ellerindeki bereketlerin en büyük hisselerini yatları verur, akıbet hamma servetleri zai' olur, hem de bütün İslâm dünyasının baytak miyonları belki bir niçe milyardları ecnebilere büyük hazinelerinde bankalarında mate olmak üzere saklanub, her sene gayet kulliyetli faideleri yatların öbür karınlarına hazimli tatlı aş olur, akıbet İslâm milletlerinin tamamen zararına da alet olur. İslâm dünyasında şu kun beyt'ul-mallar, bankalar yok. Buna kore, İslâm dünyası iktisat cihetiyle garb hazinelerinin kapusunda bağlı kalup, siyaset cihetiyle garb devletleri elinde esir oldı.

Şu muhlik meskenetlerin her birini İslâm lisaniyla istihsan etmek, sonra her nev' hile-i şeriyeler ihtira' etüp, riba muamelelerinin en muhliklerini, yani faiz verup almamak muamelelerini İslâm fakirleri arasında meşru etmek-mezhep mukallitlerinin Turkistan kazılarının gayet dehşetli cinayetleridir, en büyük günahlarıdır, hıyanetleridir.

Ciltleri büyük fıkıh kitaplarında riba hilelerini okur iken, mezhep mukallitlerinin vicdanlarından taaccup ider idim, İslâm kudsiyeti huzurunda utanur idim. Bigiyef, *Zekât*, s.86-87.

Nesîe ribalarını malların bazılarında tahsis etmek ictihadı da gayet büyük vahmdir, fıkıhdan gaflettir; nesîe ribalarını helal etmek hayaliyle riba mukabiline bir zamime katmak hilesi de tamamen abes gayet ufak bir harekettir; ata bala kibi karibler arasında riba muameleleri helaldir mezhebi de (şia fakihlerinin mezhebi) ehemmiyeti yok, hata bir mezheptir; yat milletlerine riba muameleleri helaldir mezhebi de şia fakihlerinin de mezhebi ise de, benim nazarımda batıldır.

Evvelgi hem şu kungi fakihlerin nazarlarına ben taaccup ederim: riba kibi muamelelerin zaruriliğine kanaat iderler, insanların zaruretlerine Şeriat-ı İslâmiye'ye bütün muhalif kibi telkin ederler, sonra zaruret mukabilinde şeriatı tamamen hedm itüb, müminleri zaruret yollarına sevk iderler, iki şerrin asanıyla amel cesaretlerine ehl-i İslâm'ın vicdanlarını adetlendirirler. İnsanın vicdanı ameline muhalefet etmek kibi büyük harc ağır azap dünyada bulunmaz.

Bende amellerin birine mecbur oldı mı, o amelde şerlik kalmaz. Buna kore "iki şerrin asanına mecburiyet" kaidesi özi iptal ider: nihayet, şeriatı da hedm ider; insanın ihtiyarını da fasidi der; konul rahatı da zail olur; şeriatın hürmeti de kalmaz; isyan tamamen adet olur. Bigiyef, *Zekât*, s.90-91.

iktisadi hallerine ihtimam gözüyle bakarsak, Müslümanların fakirleri de zenginleri de fertleri de şirketleri de hükümetleri de yabancı milletlerden ve devletlerden faiz mukabiline karz almakta, ellerindeki bereketlerin en büyük hisselerini yabancılara vermekte ve neticede bütün servetleri zayi' olmaktadır. Carullah bu dar anlayışın İslâm dünyasını iktisat yönüyle batı hazinelerinin kapısında bağlı bıraktığını ve bu nedenle siyaset yönüyle de batı devletleri elinde esir olduğunu ifade etmektedir.

Müslüman devletlerin düştüğü acınası hallerin asıl sebeplerinin başka başka olduğunu da belirten Carullah, faizin bunun tek suçlusu olmadığı kanaatindedir. Halkın ataleti, hükümetlerin israfları ve hıyanetleri sebeplerin en büyükleridir. Lakin faiz muameleleri de büyük hem kuvvetli sebeplerden bir tanesidir. Ait olduğu epistemik cemaati de bundan dolayı suçlu gören Carullah, fakihlerin riba hususundaki kısır görüşlerinin ve dar tefekkürlerinin de bunda payı olduğunu acı da olsa ifade etmektedir. Fakihler riba konusunda hile-i şeriyye üreterek bunu İslâm adına sunmalarını gayet menfur bir cinayet olarak nitelendirmektedir.⁵⁷⁹

Bazı mezheplerin nesie ribalarını baba ile oğul arasında bazısı da yabancılarla faiz muamelesinin helal olduğunu söylemesi son derece batıl bir itikaddir. Bazı mezhepler ise zaruret perdesini bu meselelerin üzerine gererek Carullah'ın ifadesiyle şeriatı yerle bir etmişlerdir. Hâlbuki kul amellerin birine mecbur oldu mu, o amelde şerh kalmaz. Buna göre “iki şerrin asanına mecburiyet” kaidesi kendisini iptal eder ve sonunda nihayet, şeriat yıkılır; insanın ihtiyarını da fasid eder; gönül rahatı da zail olur; şeriatın hürmeti de kalmaz; isyan tamamen adet olur.”⁵⁸⁰

3. Banka Müessesesi İle İlgili Mülahazaları

Carullah bugünkü medeniyet bankalarının sistemlerinin biraz düzeltildiği takdirde, banka muamelelerinin ikinci nevi borç alışverişleriyle aynı olacağını; bankanın para sahiplerinden borç alacağını, sistemde tayin kılınmış hisse kadarının da para sahibine de verilmek suretiyle bankaların çalışma sistemlerinin günahattan arındırılabilceğini ifade eder. Bunun da İslâmi bir çözüm olmadığını bilincinde

⁵⁷⁹ Bigiyef, *Zekât*, s.89–90.

⁵⁸⁰ Bigiyef, *Zekât*, s.90–91.

olduğunu ifade eden Carullah, bugün buna mecbur olunuşundaki sebebin insanların günahı olduğunu, İslamiyet'in hiçbir şekilde suçlanamayacağını açıkça belirtir.

Carullah muhtemel bir İslâm bankası hakkındaki tasarılarını da okuyucuları ile paylaşır. Böyle bir bankada sermaye humus, öşür, nısf-ı öşür, rub'u öşür zekâtları tarafından oluşturulur, hatta İslami vakıfların gelirleri de burada bereketli bir şekilde artabilir. İhtiyaç ve kazanç için iki kredi fonu da oluşturularak bu müşkül hallolabilir.⁵⁸¹

Burada çağdaş bankalarla İslami bankalar arasındaki en temel fark şu olacaktır. Çağdaş bankalar para kazanmak uğruna her şeyi yapmakta serbest bırakılmıştır fakat İslâm bankaları İslâm kanunlarının gücüyle herhangi bir zulme tavassut olmaktan men edilir.

Kimi bilim adamları da Carullah'tan farklı bir tarzda bu soruna yaklaşmışlardır. Bazıları çok ileri giderek günümüzdeki banka faizlerinin, cahiliye döneminde yasaklanan bugünkü tefecilik gibi işleyen sistemle aynı ölçüde zulüm özelliğine sahip olmadığını dolayısıyla İslam'ın yasakladığı riba'nın kapsamına girmeyeceğini savunur.⁵⁸²

4. Borcun Bazı Hükümlerine Dair Görüşleri

Hukuki bir tabir olan borç kavramı ile halk dilindeki borç ifadesi kısmen aynı özellikler göstermektedir. Halk dilinde borç, bir şahsın sonradan iade etmek vaadi ile diğerinden aldığı paraya denilmektedir. Hukuk bu kavramı biraz daha geniş tutma taraftarıdır. Bu tabir hukukta hem şahsın yapmak ya da yapmamak üzere söz verdiği edimi, hem iki kişi arasında borçlanmaya müsaade eden ilişkiyi, hem de borca konu olan nesneyi kapsamaktadır. Başka bir deyişle fiil, meful ve mastar manalarını muhtevindir.⁵⁸³

⁵⁸¹ Bigiyef, *Zekât*, s.19–20.

⁵⁸² Fazlu'r-Rahman, *Riba and Interest*, Islamic Studies, March, 1964 (Ziauddin Ahmed, *Islamic Quarterly* içinde; Şencan, Hüner, "Günümüzde banka, faiz-kredi sorunları ve müslümanca tutum arayışları", *Para, Faiz ve İslam*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İSAV Yayınları, İstanbul 1987, s.225–226; Şencan, Hüner, "Günümüzde banka, faiz-kredi sorunları ve müslümanca tutum arayışları", *Para, Faiz ve İslam*, Tartışmalı İlmî Toplantılar Dizisi, İSAV Yayınları, İstanbul 1987, s.226.

⁵⁸³ Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, II, 15.

Fıkıh kitaplarında karz⁵⁸⁴ bahsinde değerlendirilen borç, fakihlerin beyanlarına göre, yardımlaşmaya dayalı bir muameledir. Carullah da borç alıp vermeyi ihtiyari bir teberru olarak niteler. Karz başta bir teberru olur. Verdikten sonra, verici hakkında lazım bir akit olup verilmiş mal müstekraz'ın mülkü olup kalır. Verilmiş malın özünü kaytarıp almak ihtiyari vericide kalmaz. Lakin verilmiş malın misli yahut kıymeti borç alanın zimmesine sabit olup borç veren – muamelenin başında şart koşulsa dahi - her hangi bir zaman şartı koyulmaksızın her vakit talep edebilir.⁵⁸⁵

Hanefiler dışındaki üç mezhep her mal ve metada karzın mevzu bahis olabileceğini söylerken Hanefiler yalnız para ve yalnız misliyatta⁵⁸⁶ karzın söz konusu olabileceğini söyler.⁵⁸⁷ Carullah bu ayrımı pek önemsememekte hatta Ticaret dünyasında karz muamelelerinin ekseriyeti para karzlarına dair olduğundan meselenin esasında bir ihtilafın olmadığını ifade eder.⁵⁸⁸

İktisatçılar ve fakihler karzın bir nevi temlik olduğunda ittifak etmişlerdir. Carullah selefine kimi yerlerde itiraz etmiş, bu akdin kapsamını ve anlamını genişletme cihetine gitmiştir.

Mesela, Carullah karz'ın ianeden (yardım etme) ziyade geniş dairede cereyan eden bir ticaret muamelesi olduğu görüşündedir. Başka bir itiraz noktası da bugün için borçta zaman tayininin muteber olduğu hususundadır. Bu zamanın tayininde ya tarafların sözü ya da o pazarın örfü dikkate alınır. Ayrıca bugünün dünyasında – yirminci yüzyılın başlarına matuf olan bu ifade bugüne de şamildir – borç alma-verme ihsan ve emanet dairesini aşmış, faydası sadece alıcıya değil bütün topluma sirayet etmiştir.⁵⁸⁹ Çünkü modern dünyanın üretim araçları gelişmiş, üretim ve ticaret için gerekli araçlara sahip olmak çoğunlukla bir kişinin kudretini aşar mahiyettedir.

Karzın mahiyetinin değiştiği itibariyle hakkında verilen hükümleri de değişmiştir. Carullah bu hususlardan başlıcalarını şu şekilde özetler.

⁵⁸⁴ Carullah karz ile deyn arasındaki farkı şu misalle açıklar. “Karz, duyun’un mahsus bir nevisidir. Yüz ruble alıp, yüz ruble iade edecekse, karz olur. Bir mal alıp, birkaç günden son yüz ruble verecekse, deyn olur. Bigiyef, *Zekât*, s.33–34.

⁵⁸⁵ Bigiyef, *Zekât*, s.33–34.

⁵⁸⁶ Para da dâhil olmak üzere Mübadele muamelelerinde miktarları vezin, ya keyl yahut adet ile takdir kılınabilir mallar metalar misliyattır. Karaman, *İslâm Hukuku*, III, 197–198.

⁵⁸⁷ Bigiyef, *Zekât*, s.32.

⁵⁸⁸ Bigiyef, *Zekât*, s.32.

⁵⁸⁹ Bigiyef, *Zekât*, s.34–35.

İhtiyaç ve zaruret durumunda karz almak mubahtır, insanın şanına, şerefine hiçbir cihetle zarar vermez. Çünkü şartlar bu minvalde gelişmiştir. Bir insanın ihtiyacını görmesi hasebiyle karz vermek menduptur ve sadaka kadar sevabı vardır. İane ve ihsan vasfı sıyrıldığı için karz temliktir, verilmiş malın kendi borç alanın mülkü olur, veren kişi de verdiği malı verdiği andaki haliyle alma talebinde bulunamaz. Verilmiş malın misli mustekrizin zimmesinde sabit, vacip bir hak olub; karzda ecel yokluk kuvvetiyle, mukriz her vakit her dakika talep edebilir. Taleb dakikasında iade vacip olur. Borcun iade vaktinde alınan borçtan fazlasını vermekte bir beis yoktur çünkü teberru her vakit meşrudur.

Carullah bu hükümlerin borç alışı verişinin kimi zaman muhtemel halkın tembelleşmesi, ticarete ve üretime teşebbüsten men olması, sermayesi olan şahısların daha da semirmesi gibi zararlara vesile olacağını ihtar eden görüşlere bu zararların borcun kendisinin yol açtığı değil, yanlış kullanımının sebep olduğu zararlardır diyerek cevap verme yolunu tercih etmiştir.⁵⁹⁰

5. Sigorta İle İlgili Görüşleri

Yalın bir tabirle, muhtemel risklerin gerçekleşmesi sonucu oluşabilecek zararları tamir ve izale için kullanılan mali araç olarak tarif edilebilecek sigorta,⁵⁹¹ kurum olarak Batı temellidir. Muasır İslam hukuku âlimlerinin sigortanın ve bilhassa hayat sigortasının cevazı üzerinde farklı görüşlere sahip oldukları bilinmektedir. Sigortayı kumara ve olmayan bir şeyi satmaya (bey-i ğarar) kıyas ederek kesinlikle haram olduğunu savunan Mustafa Sabri gibi,⁵⁹² M. Hamidullah gibi karşılıklı yardımlaşma, sermaye iş ortaklığı ve vekâlet hususlarını barındıran bu akdin caiz olduğunu⁵⁹³ savunanlar da vardır.⁵⁹⁴ Ancak her iki âlim de karşılıklı yardımlaşma akdinin yayılması görüşünde birleşirler.

⁵⁹⁰ Bigiyef, *Zekât*, s.42–48.

⁵⁹¹ Güvenlik manasına gelen *sicura* kelimesinden türetilmiştir. *Concise Oxford paravia italian dictionary*, OUP, y.y. , 2003, s. 1364

⁵⁹² Zerqâ; Neccâr, *İslâm'a Göre Faizsiz Banka*, s.11–12.

⁵⁹³ “Prof. Dr. Muhammed Hamidullah karşılıklı sigortayı tecviz ettiği gibi bunun aynı zamanda bir ticaret şirketi haline getirilebileceğini ileri sürerek bu noktada Mustafa Sabri Efendi ile birleşiyor. Ücretli sigorta mevzuunda ise “haram” gibi kesin bir ifade yerine “İslam hoş görmez” ifadesini tercih ediyor. Çünkü haram hükmünün delilinin kesin olması gerekir ve helale haram demenin manevi sorumluluğu vardır.” Hamidullah, Muhammed, *İslâma Giriş*, İstanbul 1973, s.202 vd.; Zerqâ, en-Neccâr, *İslâm'a Göre Faizsiz Banka*, s.14.

Sigorta işbirliğine dayanan sigorta, hükümetçe desteklenen sigorta ve kapitalist vasıflı sigortalar olmak üzere üç grupta incelenebilir. Hayatı yahut mesela haneleri strahovat (sigorta) etmek, - “tekâfûl umumi sandıkları” na bir hisse, şirket hissesi vermektir. Şeriat-ı İslâmiye nazarında caizdir, belki matluptur.

Lâkin sigorta şirketlerinin nizamlarında Şeriat-ı İslâmiye hükümlerine, kararlarına muhalif usûller de bulunur. Carullah daha önce borç üzerindeki mütalaaları üzere iyilik, yardımlaşma ve kefalet esasına dayanarak güvence (temin) sandıkları oluşturulmasının ve bunlarda birikecek büyük meblağlarla aynı zamanda ticaret ve üretim yapılmasının sadece caiz değil aynı zamanda İslâm tarafından matlup oldu yönündeki kanaatlerini arzetmektedir.⁵⁹⁵

B. Uyuşturucu Maddeler (Müskirat) Hakkındaki Görüşleri

Farsça baş (ser-سر) ve güzel (hûş-خوش) kelimelerinin terkiibinden oluşan⁵⁹⁶ sarhoş Türkçe’de de bu haliyle kullanılmakta olan, bir nevi Türkçeleşmiş kelimelerdendir. Türkçe’de bu kavram için *esrik* karşılığı verilse⁵⁹⁷ de bu kelime halk ağzında yaygınlık kazanmamıştır. Kafayı döndüren (sarhoş eden), insanı başka dünyalara götüren dolayısıyla aklı yerinden eden, aklî dengeyi bozan her türlü içkinin tesirine giren kişiler için bu tabir kullanılmaktadır. Bu tabir Kur’ân-ı Kerîm’de pislik olarak nitelendirilen ve yasaklanan *hamr* kavramının içeriğiyle de örtüşmektedir.⁵⁹⁸ *Hamr* arapça’da gizlemek, örtmek manasına gelmekte, bunun için kadınların örtüsüne hımar ismi verilmektedir.⁵⁹⁹ Şarap vb. o dönemin üzüm ve hurmanın ekşitilerek yapıldığı içkiler de insanın aklını örttüğü için *hamr* ismi verilmiştir. Mekke aristokratlarının israf ve debdebelerini açığa vurdukları sefahat gecelerinin başlıca içeceklerinden olan hamr türü sarhoş edici içecekler Allah (cc)

⁵⁹⁴ A. Fethi Osman, *el-Fikru'l-İslâmî ve't-Tatavvur*, ed-Dâru'l-Küveytiyye, 1969, s.461-481; Zerqâ, en-Neccâr, *İslâm'a Göre Faizsiz Banka*, s.13-14.

⁵⁹⁵ Bigiyef, *Mülâhaza*, s.45.

⁵⁹⁶ Hasan Amîd, *Ferheng-i Faris-i Amîd*, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran, 1381, II/1191

⁵⁹⁷ Şarabın neşesini hissetmeye başlayana sarhoş, biraz ilerleyince mest, kendini bilmez dereceye varınca bedmest, silah meste, mest guzare yani baştankara sarhoş gökkandil dediğimizdir. Ziya Şükûn, *Farsça-türkçe lugat II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996, II, 1184.

⁵⁹⁸ Seyyid Tabibiyân, *Ferheng-i Lârûs Arabî-Fârisî*, Müessese-i İntişârât-i Emîr Kebîr, Tahran 1381, I, 935.

⁵⁹⁹ İsfahânî, *el-Mufredat*, s. 298-299

tarafından belli bir eğitim sürecinin⁶⁰⁰ akabinde tamamen yasaklanmış.⁶⁰¹ Resulullah (as) efendimiz de insanları bu beladan kurtarmak için onları her fırsatta uyarmıştır. ⁶⁰² Bağımlılık özelliği de bulunan bu tür içeceklerden sıyrılmak elbette kolay olmamış, asr-ı saadetin bitmesi ve İslâm değerlerinin ötelendiği emevi yönetimine geçişle beraber bu tür sefahatler İslâm toplumunda yaygınlaşmaya başlamıştır. İnsanlarının sağlıklarını ve bütün olarak yaşama hak ve hürriyetlerini sakatlayan en önemli problemlerden biri olan sarhoş edici, uyuşturucu ve keyif verici madde kullanma alışkanlığı, bugün bütün insanlığı tehdit eder hâle gelmiştir. Dolayısıyla sarhoş edici maddelerle mücadele çerçevesinde, içkinin zararları hakkında günümüzde de birçok eser kaleme alınmıştır.⁶⁰³

Yirminci yüzyıl Rusya'sı bu çirkinliğin sıradan kabul edildiği bir hayat tarzına sahipti.⁶⁰⁴ Yaşadığı toplumun sorunlarından ruhunda ızdırap duyan Carullah da bu gerçeği bulunduğu çağa haykırmış “adı, şanı, rengi, markası ne olursa olsun aklı kullanmayı engelleyen bütün sarhoş edici maddelerin haram ve yasak” olduğunu belirtmiştir.⁶⁰⁵

Rusya Osmanlıdan farklı iktisâdî ve sosyal yapısı olan bir toplumdur. Hâkim unsur Ortodoks hristiyanlardır. Müslümanlar azınlık durumunda olduklarından kendi ilkelerine göre inşa edebilecekleri bir iktisâdî zeminden yoksundurlar. Başlangıcından itibaren dünya üzerinde söz sahibi bir devlet olan *Rusya*'da yaşamak mecburi olarak *Çin*, *İngiltere* gibi dünya ülkeleri ile ticarete hazır olmak demektir. Bu durumda üzümden şıra çıkarmak, şıralarını şarap yapıp gayri müslimlere satmak Rusya Müslümanlarına caiz olabilir mi sorusu Carullah'ın karşı karşıya kaldığı ve mutlak surette cevap vermek zorunda olduğu en önemli meselelerden biriydi. Başka bir mesele de bazı lafızcı anlayışların “İslâm toplumu içerisinde haram olan sadece

⁶⁰⁰ “Ey iman edenler! Sarhoş iken, ne söylediğinizi bilinceye kadar, namaza yaklaşmayın.” Nisa 4/43; “Sana şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır. Ancak, her ikisinin de günahı faydasından daha büyüktür.” Bakara, 2/219.

⁶⁰¹ “Ey iman edenler, içki, kumar, dikili taşlar ve fal okları şeytan işi birer pisliktirler. Onlardan uzak durun ki belki kurtuluşa erersiniz.” Maide, 5/90.

⁶⁰² “İçkiden uzak durun. Çünkü o, bütün kötülüklerin anasıdır.” Nesâî, Eşribe, 44; “Her sarhoş edici şey haramdır.” Buhârî, Vudû, 71; “Çoğu sarhoş edenin azı da haramdır.” Ebû Dâvûd, Eşribe, 5.

⁶⁰³ Muhammed, Atıf, *Din-i İslam'da Men-i Müskirât*, İstanbul 1340; Feyyûmî, Hasîb, *Menhecû'l-Kur'an fî Tehzîbi'l-Garîzeti'l-Cinsiyye ve Tahrîmi'l-Hamri ve'l-Muhaddirât*, Beyrut 1414/1994; Mâcid, Ebû Rahiyye, *el-Eşribe ve Ahkâmüha fi's-Şerîati'l-İslamiyye “el-Müskirat ve'l-Muhaddirât”*, Amman 1400/1980; Sıddîqî, Muhammad İqbâl, *İslam Forbids Intoxicants and Gambling*, Lahore ts.

⁶⁰⁴ Bugünün dünyasında içki içmenin bir medeniyet nişanesi olarak telakki edildiğini dikkate aldığımızda böyle bir durumu ispat için kaynak göstermek zorunda olunmadığı kabul edilecektir.

⁶⁰⁵ Bigiyef, *Müskirât*, s.8.

peygamber efendimiz zamanında içilen ve Kur'ân-ı Kerîm'de açıkça ifade edilen hamr'dır, diğerlerinin haramlığına açık delil bulunmadığı için haram denilemez şeklindeki propagandalarıydı. Selim akıl ve fikhi bakış açısına sahip bir müslümanın ağzına hiç yakışmayan, neticesi hesap edilmeden masa başında söylenilmiş bu iddialar elbette Carullah'ın üstesinden gelmesi gereken sorunlardan biriydi.

Musa Carullah, birinci mesele için Hanefilerin “*Hidâye*” ve “*Bedâi*” gibi en mutemet fıkıh kitaplarında sarahaten yazılmış fetvalara dayanarak⁶⁰⁶ üzümden şıra yapıp *Çin* ve *Rusya*'daki fabrikalara satmanın ittifakla caiz olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁷ İkinci meselede de rakı, votka ya da ismiyle çalışmamızı pisletmek istemediğimiz hangi tür melanet olursa olsun, şarap-hamr gibi, elbette haram olduğunu açıkça ifade etmiş.⁶⁰⁸ Bunun aklın da gereği olduğunu ifade etmek için câhilî şairler arasında Afif b. Ma'dîkerib el-Kindî gibi, Züheyr gibi kimselerin sarhoş edici maddeleri kendilerine tahrim ettiklerini örnek olarak zikretmiş ve eklemiştir.⁶⁰⁹ “Sarhoşluğu şahit getirip, akıl yemin eder: Şarabın akıbeti gayet vahimdir, gayet fenadır, tam olarak helâk edicidir. İçenlerin hiçbirine, hiçbir zaman helâl olmaz.”⁶¹⁰

Musa Carullah'a göre sarhoş edici maddelerin (müskirat) her birinin, aralarında herhangi bir fark olmaksızın, Kur'ân-ı Kerîm'in naslarıyla, elbette herhangi bir ayırım yapılmadan, haramdır. İster üzüm, hurma, incir gibi meyvelerden ister buğday, arpa gibi, tahıllardan isterse de bal, süt gibi akıcı maddelerden olsun katî sünnet beyanıyla her biri hamrdır. Kur'ân-ı Kerîm naslarıyla her biri elbette aralarında herhangi bir fark gözetmeksizin, haramdır. Bu hususta ölçü herhangi bir maddenin insanın konuşmasında, okuma az-çok hata meydana gelmesine yol açabilecek sarhoşluk vermesidir. Buna sebep olduğu aşikâr olan şarabın “ne söylediğinizi bilene kadar namaza yaklaşmayın”⁶¹¹ ayetiyle kesinlikle haram kılınmış olacağını, hatta bu ayetin zımından “sarhoşluğun hafîfi de haramdır” kaidesinin anlaşılacağını belirtmiştir. “Her sarhoş edici şey hamdır ve her sarhoş edici haramdır.”⁶¹² kati sünneti de ona göre bu âyet'in beyanıdır.⁶¹³

⁶⁰⁶ Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi*, V, 112–115.

⁶⁰⁷ Bigiyef, *Müskirât*, s.5.

⁶⁰⁸ Bigiyef, *Müskirât*, s.8.

⁶⁰⁹ Bigiyef, *Müskirât*, s.40.

⁶¹⁰ Bigiyef, *Müskirât*, s.40.

⁶¹¹ Nisa 4/43

⁶¹² Buhârî, *Eşribe*, 1; Müslim, *Eşribe*, 73–74.

⁶¹³ Bigiyef, *Müskirât*, s.11.

Kanaatimizce Carullah'ın bu ifadelerinin değerlendirilmesi zorunludur. Çünkü birçok tefsir âlimi bu ayetin içkinin haramlığını ifade etmediğini sadece sarhoşken namaza yaklaşılmayacağını beyan ettiğini belirtmiştir.⁶¹⁴ Biz Carullah'ın bu sözlerinin şu şekilde anlaşılmasının daha yerinde olacağını ifade etmek zorundayız. İçkili iken namaza yaklaşmayın ayeti indiği zaman diliminde içkiyi kesinlikle yasaklamamıştır fakat Maide 90. ayetin inmesiyle birlikte içkinin haram olduğunun bilindiği bir bağlam içine konulduğunda bu ayetin Resulullah (as)'ın da ifade ettiği⁶¹⁵ gibi insanı ne yaptığını bilmez hale getiren her türlü içkinin haram olduğunu açıkça ifade etmektedir.

Carullah, Resulullah (as)'ın vefatından sonra Hz. Ömer'in irad ettiği bir hutbeyi iddialarına delil olarak zikreder.⁶¹⁶ Carullah Hz. Ömer'in bu sözünün nakil olsa da hüccet (hukuki delil) olarak değerlendirilebileceğine inanmaktadır. Çünkü bu hüküm her ne kadar hüccet olsa da, Fârûk Hazretleri gibi büyük müçtehit fakihin içtihadı da elbette hüccet olur. Ayrıca Hz. Ömer'in döneminde bütün âlimler onun huzurunda olması hasebiyle kimsenin ona itiraz etmemesinden hareketle bu hükmün aynı zamanda icma ile sabit dolayısıyla kati bir hüccet olduğunu ifade eder.⁶¹⁷

Hamr yasağının üzümden yapılan belli bir tür içkiye has olmadığına bir başka delil de İmam Buhârî'nin Enes'ten şu rivayetidir: “(Üzümden yapılan) şarap hurrimet günü⁶¹⁸ haram kılınmıştır. (Hâlbuki) Medine’de üzüm şarabı yok idi.”⁶¹⁹ Şarap yasaklandığı zaman, sahabenin yanında üzüm şarabının bulunmadığı konusundaki rivayet hakkında imamlar ittifak etmiştir. Böylece Carullah, Kur’ân-ı Kerîm’deki hamr kelimesinin üzüm şaraplarına hiçbir şekilde mahsus olamayacağını söyleyerek, mahsusluk iddiasının tarihin şahadetiyle, vakıanın şahadetiyle kesin bir şekilde elbette batıl olduğunu belirtmiştir.⁶²⁰

Carullah, bu kadar zararlı olduğu bilinen bir maddenin toplumların nazarında bu kadar rağbet görmesinin nedeni olarak Karl Marx'ın bu husustaki ifadesine

⁶¹⁴ Yazır, *Hak Dini*, II, 763.

⁶¹⁵ “Muhakkak ki, buğdaydan şarap olur, arpadan şarap olur, kuru üzümünden şarap olur, hurmadan şarap olur, baldan şarap olur. Ben her türlü sarhoş edici maddeyi yasaklıyorum.” Buhârî, Eşribe, 2, 3, 5, 21; “Mezâlim”, 21; Müslim, Eşribe, 5; Ebû Dâvud, Eşribe, 4.

⁶¹⁶ Hz. Ömer'in hutbede söylediği sözler: “Şarabın haram kılınması nazil olmuştur. Şarap beş şeyden yapılır: Üzüm, hurma, bal, buğday, arpa. Hamr, akli karıştıran (bozan) şeydir.” Bigiyef, *Müskirât*, s.13.

⁶¹⁷ Şerbâsî, Ahmet, *Sorulu-Cevaplı İslâm Fıkhı*, 3, 255.

⁶¹⁸ “حرمت عليكم الميتة...” ayetinin (Maide: 5/3) indirildiği gün.

⁶¹⁹ Farklı lafızlarla bkz: Buhârî, Müsâkât, 13; Mezâlim, 21; Ebû Dâvud, Eşribe, 1, 5, 7.

⁶²⁰ Bigiyef, *Müskirât*, s.13.

katılarak din ile alakalı edebiyatın neden olduğunu söyler.⁶²¹ Bu belalardan korunmanın en kesin yolu da iman ve kulluktur. Bunu sağlamayacak tek güç de Kur'ân-ı Kerîmdir, onunla ilişkinin her türlü yolunu yasaklayan Resulullah (as)'ın sünnetidir.⁶²² Günümüz için gayet mantıklı tavsiyelerinden bir tanesi de gençler arasında sporun yaygınlaştırılması ve ilmî-kültürel-siyasî derneklere katılıp aktif görevler almak. Carullah bunun tesirinin fevkalade olacağını hatırlatır.⁶²³

İçki ile alakalı önemli bir diğer mesele de şüphesiz haramlığın mahiyeti ile ilgilidir. Acaba içilmesi haram kılınan maddelerin başka bir amaçla kullanımı helal olabilir mi yoksa o maddenin görüldüğü yerde yok edilmesi mi gereklidir? Bu bir çırpıda cevaplanabilecek alelade bir soru değil, aksine üzerinde tefakkuh edilmesi mecburi hayatî bir sorudur. Carullah bu soruyu cevaplarırken şöyle bir metod izlemektedir.

“*Analarınız, kızlarınız... haram kılındı*”⁶²⁴ ibaresini dikkate aldığımızda buradaki tahrîm annenin, kızkardeşlerin zatına yönelik bir tahrîm değildir. Onlarla evlenilmesi haramdır. Evlenilmesi haramdır diye aklı başında kimse onlara iyilik yapılmaması gerektiğini iddia edemez, çünkü bu bizzat Kur'ân-ı Kerîm'in emridir.⁶²⁵ Bundan da anlaşılacağı üzere Kur'ân-ı Kerîm'in tahrîm edişi zata yönelik değil vasfa ve mükellefin fiiline yöneliktir. Dolayısıyla meyvelerden, bitkilerden, baldan, süttten yapılmış sarhoş edici maddelerin, şarapların her biri, damlatma yoluyla çıkarılmış iştirtoların, rakıların tümü aynı derecede haram ise de, hiçbirisi ne İslâm âlimleri nezdinde ne de Carullah'ın görüşüne göre necis değildir, her biri temizdir.⁶²⁶

Bu bakışla okuduğumuzda “*Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki, kurtuluşa eresiniz.*”⁶²⁷ âyet-i kerîmesindeki “pislik (rics)” sözü, kumar, dikili taşlar (putlar) ve fal okları gibi şeylere de ait olmak cihetiyle, hiçbir şekilde hamrın necisliğine (pisliğine) delalet etmez. Bilakis, hamr içmek, kumar oynamak, dikili taşlar üzerinde (kurban) boğazlamak, fal okları atmak haramdır, şeytan işidir demek olur.

⁶²¹ Bigiyef, *Müskirât*, s.38.

⁶²² Bigiyef, *Müskirât*, s.38.

⁶²³ Bigiyef, *Müskirât*, s.46.

⁶²⁴ Nisa, 4/23.

⁶²⁵ Nisa, 4/23.

⁶²⁶ Bigiyef, *Müskirât*, s.23.

⁶²⁷ Mâide, 5/90.

Zehir helak edicidir. Elbette haramdır. Afyon gibi, kokain gibi müfsitlerin de, uyuşturucuların da her biri elbette haramdır. Ancak, hiçbir necis (pis) değildir.

İspirto, tamamen zehir gibi haramdır. Ancak, necis değildir. Belki, sabundan daha fazla temizleyici olabilir. Bedenden, elbiseden, kirleri giderebilir, elbette def eder. Ancak, hadesleri (abdestsizlik hali) hiçbir şekilde def edemez, gideremez, hadesleri yalnız temiz su giderir.

Sarhoş edici maddelerin, şarapların haramlığı, necisliği, zehir gibi yalnız insanların, yalnız ağızlarına, karınlarına nispetle olur. Bizde halkın kuvvetli vehmi tamamen bunun aksinedir. Eteklerini, elbiselerini şarabın damlasından temizler ise de, ağızlarını, karınlarını Rus votkasıyla da, sarhoş edici maddelerin her biriyle de dolu ederler.⁶²⁸

1. Müskirat İle Tedavi Olma Meselesi

Musa Carullah'a göre sarhoş edici madde haramdır, neşesi de tamamen yalandır. Müskir zehirdir. Zehirli maddesi olan alkol ile tenin, bedeninin bütün asıl unsurlarını harap eder. Şifası yoktur. Hastalıkların hiçbirine deva olmaz. Bazı hastalıklara faydası, kısa bakışta umulur gibi ise de, hatadır. Zarureti de yoktur. Her hastalık için alkolden müstağni edebilecek bir deva, belki bin deva elbette vardır, elbette bulunur.

“Size haram kılınan şeyden, size şifa kılınmamıştır.”⁶²⁹ sözü, Şâri'-i Hakîm Muhammed Hazretlerinin (a.s.) gayet esaslı, büyük, hikmetli bir sözüdür.

Sıhhati koruma hususlarında yahut zararı defetme konularında, ona göre sarhoş edicilerin hiçbir tıbbî menfaatleri yoktur, bulunmaz. Deva olmaz, belki hastalıktır.

“De ki: Her ikisinde de büyük günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır.”⁶³⁰ âyet-i kerîmesinde Carullah'a göre beden menfaatleri, tıbbî menfaatler murat olamaz. Yalnız ticaret menfaatleri kastedilmiştir. Çünkü kumarda tıbbî menfaat elbette yoktur. Buna ilave olarak, sual ettiği içkiciler hiçbir vakit sarhoş edici maddeleri tedavi amacıyla kullanmazdı. Buna göre, burada tıbbî menfaatleri

⁶²⁸ Bigiyef, *Müskirât*, s.23.

⁶²⁹ Dârimî, Eşribe, 6; İbn Mâce, Tıb, 27.

⁶³⁰ Bakara, 2/219.

mülâhaza etmek, kanunu açıklamaktan elbette tamamen uzaktır. Belagat siyaki, böyle mülâhazalara elbette razı olmaz.

Sarhoş edici maddelerin her biri ne kadar haram ise de hiçbiri necis değildir. Her biri temizdir. Kir (pislik) konularında her biri temizleyici olabilir ise de Carullah'a göre abdestsizlik (hades) hallerinde hiçbiri temizleyici olamaz. Hades, yalnız temiz (saf) su birikintisiyle, yalnız saf su kuvvetiyle giderilebilir.⁶³¹

2. Uyuşturucu Kullanan Kişilere Had Cezası Uygulanıp Uygulanmayacağına Dair Görüşleri

İslâm şeriatı, sarhoş edici maddeleri de, bütün vesilelerini de kesin fermanıyla tamamen yasakladı ise de, insan bünyesinde alışkanlık yapan ve çoğunlukla da arkadaş çevreleri tarafından tüketilmeye zorlanan bu zararlı alışkanlıktan hemen kurtulmak mümkün olmamış, sahabilerden dahi şarap içenler olmuştur.⁶³² Kur'ân-ı Kerîm'de ve Şâri'-i Hakîm Hazretlerinin (a.s.) ne sözlü ne de amelî sünnetlerinde sarhoşluk haddi yoktur. Çünkü sarhoşluğun ilk zararları kişiseldir. Ancak, asıl sebepleri içtimaidir. Mesuliyetin onda dokuzu hariçtedir; ya hükümettedir yahut millettir.

İslâm şeriatı sarhoş edici maddeleri haram kılıp, sarhoşluğu büyük bir edebî cinayet hesap eder ise de, buna göre, sarhoşluk cinayetlerine ceza tayin etmedi. Hükümetin tercihinine, hükümetin tedbirine bıraktı. Carullah da içki cezasının "had" kapsamında olmayıp tazir kapsamında olduğunu söylemiştir.⁶³³

Böyle kötü, muzır bir maddeden toplumu arındırmanın ne kadar zor olduğu ortadayken yine de bunları kullanmaya tevessül ederek nefesine yenilen insanları olduğu hal üzere bırakmak toplumun faydasına bir tavır değildir. Carullah, İslâm şeriatında sarhoşluk haddinin olmadığını haklı olarak ifade etse de böyle bir eylemin tamamen cezasız kalmasının da İslâm toplumunun bireylerine yakıştırılamayacağı açıktır. Nitekim kaynaklar Carullah'ın bu bilgisinin yanlışlığına delalet eden bilgileri ihtiva etmektedir. Sahabilerden Nuayman'ın içki mübtelâlığı yüzünden birkaç kez

⁶³¹ Bigiyef, *Müskirât*, s.23.

⁶³² Akif, Köten, *Asr-ı Saadette Mizah*, Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslâm, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, IV, 396-397.

⁶³³ Bigiyef, *Müskirât*, s.27.

had için Resulullah (as)’a getirildiği hatta bir keresinde insanlar tarafından horlandığına şahid olunca “Öyle demeyin. O Allah (cc) ve Resulünü seviyor” dediği kayıtlıdır.⁶³⁴ Fakat had için getirilen sahabiye had uygulanmadığı bunun yerine tazir yapıldığı belirtilmektedir. Carullah içkiye had cezası tayin edilmemesinin nedenini yukarıda bahsettiğimiz üzere içkiye alışma nedeninin çevre oluşunu işaret eder.⁶³⁵

C. Ölü Yakma İle İlgili Görüşleri

Carullah’ın kitabı dinlerin tamamında ortak sünnet olan ölüyü toprağa defnetme geleneğine ters olarak,⁶³⁶ Budist ve Hinduların ölü yakmalarının anlamsız ve gereksizliğine dair görüşlerini paylaşma ihtiyacı hâsıl olmuştur.

Carullah “*Sizi (topraktan) yarattık; yine sizi oraya döndüreceğiz ve bir kez daha sizi ondan çıkaracağız.*”⁶³⁷ “*Az bir sudan (meniden) onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi. Sonra ona yolu kolaylaştırdı. Sonra onu öldürdü ve kabre koydu. Sonra, dilediği vakit onu diriltir.*”⁶³⁸ ayetlerinin insanların öldüğünde kabirlere defnedilmesi gerektiğine dair fitri bir farzı ifade ettiğini belirtmiştir.⁶³⁹

İnsanların cesetlerini kabirlere defnetmek, Kur’ân-ı Kerîm’in beyanına göre, bütün insanîyet dünyasına nispetle, ilahi bir sünnet gibi oldu. Bu ilahi sünnet, devri daimi yönüyle, tabiatın maslahatlarına da uygundur.

Buna göre, bütün İslâm ümmeti ve İslâm mezhepleri defnin vücbu hakkında icma ettiler. Dolayısıyla ölülerin cesetlerini kabirlere defnetmek icma ile farz oldu.

Defnin vacipliği bir kaç esas üzerine dayalıdır:

1. Hz. Peygamber Efendimiz (a.s.) Hazretlerinin talimlerine göre, insanın nefsi de cesedi de, hem hayatta hem ölümden temizdir, muhteremdir. Hayvan leşi gibi, insanın cesedini de definsiz bırakmak yahut muhterem bünyelerini ateşte yakmak ya

⁶³⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakatu'l-kübra*, Beyrut, t.y, III, 393–394, Buhârî, Vakele, 13; Hudud 3–4; Müsned, 4, 8.

⁶³⁵ Bigiyef, *Müskirât*, s.27.

⁶³⁶ “İnsanların büyük babaları Âdem bir kaç defa yıkanıp defnedildi. Meyyitlerin (ölülerin) cesetlerini yıkayıp defnetmek babaları Âdem’den sonra bütün evlatlarına da fitri bir sünnet, milli bir sünnet oldu.” Farklı lafızlarla bkz: Müttekî el-Hindî, Alaeddîn Ali b. Abdülmelik (975/1567), *Kenzü'l-'Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-ef'âl*, Beyrut 1985, XV, 600, hadis no: 42378.

⁶³⁷ Tâhâ, 20/55.

⁶³⁸ Abese, 80/19–22.

⁶³⁹ Bigiyef, *Devlet Dumasında Meyyit Yakmak Meselesi*, M. A. Maksutova Matbaası, Petersburg 1914, s.3.

da kuş ve kurtlara atmak insanın hürmetine nispetle tahkir olur. Buna göre, ölünün cesedini yıkamak, hâline uygun şekilde hazırlayıp kefenlemek (techiz ve tekfin), nâşi huzurunda cenaze namazı kılmak, kabrine kadar cemaatle götürmek, nihayet, kabirde lahit içine defnetmek, ihtiram mülâhazasıyla, farz olmuştur.

2. Havadan, yeryüzünden ezaları, pis kokuları, fasit (bozuk) maddeleri defetmek esası. Buna göre, bütün insanlık dünyasında, ölüleri kabirlere defnetmek ilahi sünneti genellikle kabul edilmiştir.⁶⁴⁰

D. İrtidâd'a Dair Görüşleri

Mürted, İslâm hukuk terimi olarak dinden dönen kimseye verilen isimdir. Dininden dönen kişiler için verilen hüküm ve hakkında açılan bahisler bu başlık altında değerlendirilir.

Dininden dönen bir kişinin katli edilip edilmeyeceği, esasında ihtilafli bir meseledir. Kur'ân-ı Kerîm'de bu vasıfta bir kişinin cezalandırılacağına dair bir nass bulunmamaktadır. Hadislere baktığımızda da farklı rivayetlerin bulunduğunu, bunlar bir arada değerlendirilince dinden dönen kimsenin bu yüzden değil, Müslümanlara karşı savaşa karar verdiğinden dolayı cezalandırılmışlardır. Bu türden bir eylemin ahirette cezasız bırakılmayacağı pek çok kereler zikredilmişse de dünyada cezalandırılacağına dair herhangi bir beyanda bulunulmamıştır. Carullah da bu gerçekten hareketle mürtedin katlinin taabbudi bir hüküm olmaktan ziyade dönemin şartları dikkate alınarak alınabilecek siyasi bir tedbir olarak değerlendirmiştir.⁶⁴¹

⁶⁴⁰ Bigiyef, *Meyyit Yakmak*, s.6-7.

⁶⁴¹ “Kur'ân-ı Kerîm'de mürtedin katline delâlet eden âyet yoktur. “فَلَنْ يَقْبَلَهُ” gibi cümleleri davaya muvafık surette tefsir sebebiyle Kur'ân-ı Kerîm'in muciz nazm-ı keremine delil bulunmak lazım değildir. “İslâmiyetten başka hak din ararsan da, bulunmaz” manasında gelmiş âyet-i kerîmeyi mürtedin katline hamletmek – nazm-ı kerimin ittisâna münasip olur kadar vâsi hem müfit tefsir değildir.

Kur'ân-ı Kerîm'de irtidat meselesi birkaç defa zikredildiği halde, cezasının öldürülme olması hiçbir defa zikredilmemiştir.

“Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse (bilsin ki) Allah, kendisinin onları sevdiği onların da kendisini sevdiği, mü'minlere karşı alçakgönüllü, kâfirlere karşı onurlu ve güçlü, Allah yolunda cihad eden ve hiçbir kınayanın kınamasından korkmayan bir topluluk getirecektir. Bu Allah'ın bir lütfudur ki, onu dilediğine verir. Allah'ın lütfu ve nimeti geniştir, O bilendir.” (Maide, 5/54)

Mürtedi katletme, sünnette sabit olmuş ise, bu iki vechin biriyle tevcih kılınabilir. Önceki asırlarda mürtedler irtidatları sonunda, İslâmiyet'in zararına hareket ediyor, ehl-i İslâm arasında fitne fesadı yayıyorlardı. Öyle mürtedleri katletmek irtidatlarından dolayı değil, belki zararlarını önlemek

Bununla birlikte erken döne hadis ve fıkıh âlimleri bu husustaki hadisi şerife⁶⁴² istinaden mürtedin katl edileceği yönünde hüküm vermişlerdir. Mürtedin erkek ve kadın olması hüküm yönünden değişiklik göstermemekle birlikte hükmün kaynağı erkekler için icmaya kadınlar için cumhura dayandırılmıştır.⁶⁴³

içindi. Farzedelim ki, mürted irtidadı sonucunda İslâmiyet aleyhinde fitne yaymamış olsaydı, o takdirde mürtedi öldürme vâki olmamış olurdu. Mürtedleri öldürmek irtidatlarından ziyade fitnelerini önlemek amacıyla olmuşsa, önceki asırlarda mürtedleri öldürme meselesi hürriyet-i diniyeye muhaliftir itiraz varid olmuyor. Bu mesele, dini bir mesele olmayıp, bir durumun çaresi olmak için meşru olmuş siyasi bir meseledir.

Benim fikrime göre, katl-i mürted meselesi de sebebin vücûduna tebiyet eder siyasi bir meseledir. O vakit, katl-i irtidatlarına ukûbat tarikiyle olmamış, belki fitnelerini def için olmuş olsa gerek. Binaen aleyh şu meselede hürriyet-i diniyeye muhalif bir şey yok demek mümkün olsa gerek.

Asr-ı evvelde mürtedi ukûbetin ikinci vechi: nifâk ya havf tarikiyle yahut bilâ tespit İslâmiyet'i kabul etmekten diğer milletleri zecr etmek idi.

Ukûbet irtidat meselesinde fukaha-i kirâmın icmâına muhalefet etmeye cüret ettik. Zira kuvvet-i sayf insanı zahiri şeylere ikrah edebilür ise de, insanın itikadına vicdanına zerre kadar tesirini icra edemez. İnsanın kalbine nüfûz etmeyen itikat, iman nazar-ı şeriatta muteber değildir. Yalnız lisanda cari olur imanında küfrün da hükmi yoktur. Mürtedi ukubetten maksat iman kalbi ise, ukûbetle öyle imanın husuli mümkün değildir; iman zahiri ise, öyle iman şeran muteber değildir. Behr takdir mürtedleri ukûbette bir maksat makulün vücûdı mümkün değildir. Ama büyük mefselesi vardır: kalben İslâmiyet'ten dönmüş, yalnız çıbanlığı iktizasıyla suyufden korkup, İslâmiyet libası burkunmuş dini herifleri ümmet-i Muhammediye azası sanmak mefselesi. Heyet-i milliyede öyle azaları bulundurmamak her cihetten zararlıdır, İslâmiyet'in ulûvviyetine de bir kadar münafidir. Her millette siyasi fesatların ekseri öyle fasit azaların tesiriyle evvelâ kelmiş değil mi?

Fukaha-i kirâm'ın icmalarına bizim reyimiz muhalif ise de, Kur'ân-ı Kerîm'in müteaddit âyetleriyle müeyyittir "Lâ ikrâhe fi'd-dîn. Kad tebeyyene'r-ruşte mine'l-ğayi." mürtedi ukûbat kaytarmak kastıyla olur ise, dnde ikrahın vücûdı lazım olur.

Yunus suresi 99. âyet-i kerîme kudret-i beşerden ikrâhı selb etmiş. Binaen aleyh, mürtedi irtidadı için katl etmek hükümet-i İslâmiye elinde olmaz.

Ümmiye bnu's-Sulb hakkında nazil olmuş âyet diğer bir âlim hakkında nazil olmuş olsa da, had irtidatın âdemine delalet eder. Zira hidayetin âyet-i katiyesine husûl hem vukûf sonunda, o âyet-i katiyeden mensuh olup, hidayeti terk etmek yani mürted olmak katli icap etmemiş ise, - kabul eder iken bilâ burhan kabul etmiş, sonra bir şüphe tesiriyle mürted olmuş miskin bir biçare hakkında katlin âdemi vücûbı lazım olur. Zira bir cinayetin en büyük derecesi hakkında hiçbir ceza yok iken, o cinayetin en ufak derecesi hakkında en büyük ceza tayin etmek o kadar münasip olmaz. Hidayetin hamma âyet-i katiyesine vukûf sonunda irtidat – delilden burhandan gâfil adamın irtidatına nispetle kıyas kabul etmez derecede büyük cinayettir. Büyük cinayete katl cezası tayin kılınmamış ise, ufak bir cinayete katl cezası tayin kılınmamak elbette lazım olup kelür.

Bizim şu beyanımızla "asr-ı evvelde mürtedleri katl etmek hâdisesi bulunmuş ise, irtidatları için değil idi" davası sabit olur. Binaen aleyh o hadiseyi hürriyet-i diniye hilafına bir şahit sıfatıyla kosternek dürüst olmaz." Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.179–183.

⁶⁴² İbn-i Abbas an'in-Nebiyi kâle "Men bedele dînehû fektulûhu." Ve an Muâz b. Cebel fi racûlin esleme sümme tehevvede "Lâ eclisu, hattâ yektülûhû kazâe-llâhi ve rasûlihî." Fe emera bihî fe katele." Müttefekun aleyh. "Ve men yebteği ğayra'l-İslâmi dînen fe len yukbele minhu" "ey fe len yekırra aleyhi, bel yestetâbe. Fe in tâbe ve illâ katele." Tirmizi, *Sunenu't-Tirmizî (Sünen-i Tirmizî Tercemesi)*, Mütercim: Mollamehmetoğlu, Osman Zeki, Yunus Emre Yayınevi, İstanbul 1975, III, 61, hadis no: 1485

⁶⁴³ Cezerî, *Kitâbu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a*, s.649–652.

E. Kölelik Kurumu İle İlgili Görüşleri

Carullah köleliği sadece aralarında anlaşma olmayan iki milletin savaşması neticesinde esir alınan insanlar için söz konusu olabileceğini savunur. Köleliğin gerek o günün gerekse de bugünün şartlarında 17. yüzyıl öncesindeki haliyle ortaya çıkması mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla Carullah'ın bu husustaki görüşlerinin pratikte bir geçerliliği yoktur. Carullah sadece bu husustaki İslâm hukuku içerisinde gelişimini tamamlamış tamamıyla insanî değerlere dayalı ve merhamet eksenli İslâm kölelik hukukunu zikretmiştir.⁶⁴⁴ Savaş esirlerine işkencenin yasak oluşu gibi hususların masum insanları katletmeyi devlet politikası haline getirmiş caniler için belki bir nebze insafa gelmelerine vesile olur kanaatindeyiz.

İslâm köle edinmeyi teşvik edecek hiçbir hüküm koymamış aksine Carullah'ın da belirttiği gibi tedricen ref etmek gayesini gerçekleştirmek için köle azat etmeyi yaygınlaştırmış ve zıhar, yemin gibi kefaretlere ifası için alternatif koymuştur.⁶⁴⁵

F. Mezheplerin Telfiki İle İlgili Görüşü

Eğitim hayatı boyunca İslâm dünyasının pek çok ülkesini dolaşan ve sosyal hayatını gözlemlene imkânına kavuşan Carullah, ülke halklarının kimi zaman kültür zenginliği, kimi zaman da çatışmaya neden olan farklı din algılayışlarından kaynaklanan mezhep çeşitliliğini yerinde tecrübe etmiştir. Mahiyet olarak belli bir müctehitin fetvası çerçevesinde yaşama azminden kaynaklanan mezheplere tabiiyet dini bir zorunluluk değil, sosyal bir gerçekliktir. Dolayısıyla Hanefiler Şâfi'ilerin mahallesine, camiine giremez tarzı bir bölgesel sahiplenme en azından fihri mezhepler arasında olmamıştır. İtikadi mezhep farklılıkları da ayrılık nedeni değil, ayrılığın neticesi olarak meydana çıkmıştır.

⁶⁴⁴ [Köle üzerindeki mülkiyetin azledilmesi] şartı da taliki de kabul eder. Talak, itak gibi. “Seni azat ettim, yüz dirhem vermek şartıyla” dese da şuna ittifak derler ise, burada atık fi'l hal vaki olup, yüz dirhem azat kılınmış adamın zimmesinde lazım olur. “Yüz dirhem versen, seni azat ederim” dese, burada atık muallâk olur, ne vakit yüz dirhemi verse, o saat azat olur. Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.57–58.

⁶⁴⁵ Bigiyef, *Kavâid-i Fıkhiye*, s.185–193; Carullah, *Halk Nazarına*, s.43–44; el-Maarrî, *el-Lüzûmiyât-Mütercim* M. Carullah, s.133–138.

İki mezhebi uzlaştırma anlamındaki telfikin itikadi mezhepler için söz konusu olmayacağı ortadadır. Fıkıh mezhepleri için ise âlimler arasında *denetimli serbestlik* diyebileceğimiz gayri resmi bir anlaşma olduğunu düşünmekteyiz. Genel kanaat herkesin bir mezhebi olsun, onun dediğinden mecbur olmadıkça çıkmasın şeklindedir.

Musa Carullah tüzel bir kişilik olarak mezheplerden ziyade şahıs olarak mezhep mensuplarına büyük hocalara yönelik olumsuz ve suçlayıcı bir tavır içindedir. Kanaatimizce bu tavır, ümmetin içinde bulunduğu bölünmüşlük ve mezhep ayrılıklarından dolayı din kardeşinin birbirine kine varacak kadar olumsuz duygular beslemesinin nedeni olarak onları görmekten kaynaklanmaktadır.⁶⁴⁶ Bu meyanda kendisi, bütün mezheplerden daha çok hürmete layık olan din-i İslâm'ın izzetini rencide edecek hususlarda mezhep imamlarının acizlik gösterdiği noktaları açığa vurmanın büyük müctehitlere karşı takınılması gereken hürmet değil şeriat-ı İslâmiye hakkında işlenen büyük bir suç olduğunu ifade etmektedir. Bu tavır müctehitlere hürmetsizlik değil, İslamiyet'e sınımsız bağlılıktır.

Carullah'a göre "Var olan, ya da var olacak mezheplerden birini taklit etmek vaciptir" demek, "O mezheple Kur'ân-ı Kerîm, nesh kılındı veya kılınır" demektir⁶⁴⁷ ve "insanları bir mezhebe bağlamak bu dinin başına kopmuş olan kıyametlerin en büyüğü ve Ehl-i İslâm üzerine gelmiş zahmetlerin en ağırıdır"⁶⁴⁸ şeklindeki iddialarını sarahatle dile getirmektedir. Buna sebep olarak da mezhep imamlarından ziyade fakih namı takınmış, dinci diye geçinen adamları göstermektedir.

Musa Carullah, İslâm âlemindeki kargaşa durumunu, mezheplerin her bir görüşüne Şeriat gibi itibar edilmesi sebebiyle Müslümanların bedenlerinin ve düşüncelerinin uyuyakalarak gerilemesine bağlamıştır. O, bunun sorumluluğunu mezheplere değil de, uygulayıcı ümmete yüklemektedir.

Ona göre bunun tek çözümü, ehil olanlara ictihad haklarının geri verilmesi; icmâ heyetine has kanun yapma gücünün yeniden hayata geçirilmesidir; böylece, İslâm fikhının, medeniyetin gelişmesine paralel olarak gelişme göstermesi; ilerleme yolunda devam ederek kaybettiği itibara tekrar ulaşması ve nihayet tüm insanlık için çözümler üretmesidir. Bu büyük görev, tüm Müslümanların üzerlerine yüklenmiş

⁶⁴⁶ Bigiyef, *Oruç*, s.5.

⁶⁴⁷ Bigiyef, *Rûze*, s.5.

⁶⁴⁸ Bigiyef, *Rûze*, s.7-8.

ağır ve büyük bir emanettir. İslâm'ın elinde büyük bir miras bulunmaktadır. Carullah'a göre istikbalimiz ve izzetimiz İslâmiyet'te, İslâmiyet de Kur'ân ve Nebevî Sünnet'te ve önceki asırların miraslarında aranmalıdır. Bu uğurda çalışmak her Müslümanın en öncelikli ve en büyük görevidir.⁶⁴⁹

Kendisini bir mezhebe bağlı görmeyen Carullah, bunun sebebini İslâm dinini bütün mezheplerden üstün tutmak olarak açıklar. “Bir mezhebe bağlı olmayı zorunlu kabul etmek önce çevremizdekileri kendi mezhebimize çağırmaya bizi davet etti. Sonra davetimize icabet etmeyenleri düşman kabul ettik” diyen Carullah'ın bu görüşlerine katılmamak mümkün değildir.

Akl-ı selim ile düşünüldüğünde de Türkiye'deki cari durumu ele aldığımızda imamlar cemaatine, din öğrettiği çocuklara itikadda Maturidi, amelde Hanefî olduklarını ezberletirler fakat bunun neden ve niye olduğuna dair hiçbir soruyu cevaplamazlar, cevaplayamazlar. Çünkü cevabı bellidir, öyledir. Birazcık düşünmek gerçeklerin hiç de öyle olmadığını anlamak için yeterlidir.

Kısaca tanımlamak gerekirse telfik, meşhur dört mezhepten birine ittiba ettiğini söyleyen bir şahsın kendince mezhebin dışında bir hükme yönelmesi ya da dört mezhepten birinden verilmiş bir hükmü uygulayarak kendi mezhebinin dışına çıkmasıdır. Telfiki kabul edenlerin üzerinde durdukları hususlardan birisi; mukallidin mezhebinin olamayacağı ifade edilerek, bir meselede başka mezheplerin müftülerinden fetva sorma ve uygulamanın caiz olduğu meselesidir.⁶⁵⁰

Carullah'ın da ait olduğu İdil-Ural bölgesinde telfiki ilk kabul eden kişi olarak Abdünnasîr Kursavî'nin ismi zikredilmektedir. Bu âlim bu hükmüne illet olarak mukallid kişinin daha takvalı kimi görürse onun hükmüne uyması gerektiğini gösterir.⁶⁵¹ Musa Carullah, kendisinin Hanefî olmasının diğer mezheplerin hak sözleriyle amel etmesine mani olmadığını ve inançta takvanın esas olduğunu ifade etmiştir.⁶⁵² İnsanların arasında üstünlüğün takvada olduğu gibi inançta da önceliğin mezhepte değil dinde olması gerektiği bizim de ortak kanaatimizdir. Telfik bizce kavram olarak bazı yanlış öncülleri zımında barındırmaktadır. Bunlardan en

⁶⁴⁹ Bigiyef, *Şeriat Esasları*, s.69–70.

⁶⁵⁰ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Şah Veliyullah, *İkdü'l-Cîd* ve M. Ahmed Ferec Senhûrî, *Mezheplerin Hükümleri Arasında Telfik*, Hazırlayan: Karaman Hayreddin, İstanbul 1982, s.93–282; Maraş, s.212–213.

⁶⁵¹ Kursavî, Abdünnasîr, *Kitabu'l-İrşad*, Kazan 1903, s.26–33; Maraş, *Türk Dünyasında*, s.213.

⁶⁵² Bigiyef, “Zekât Masârifi-Mektep Medreseler Nafakası”, *Ülfet*, 16 Mart 1906, No. 15, s.7; Maraş, *Türk Dünyasında*, s.215–216.

önemlisi bir kişinin bir mezhebe bağlı olması gerektiği yönündeki ön kabuldür. Carullah'ın ifade ettiği ve birçok âlimin de kabul ettiği gibi avamın mezhebi yoktur çünkü hangi mezhebe niye uyduğunu bilemez. Onlar en âlim ve takva gördüklerinin fetvasını almakla mükelleftirler. Âlimler içinse durum daha ciddidir. Eğer bir konuda Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin hükmünü biliyorlarsa artık mezhebe başvuru zorunluluğu da kalmayacaktır. Eğer bir yorum hususunda yardım alacaklar ise bu durumda tamamen özgür davranmalı; işine geldiği gibi değil fakat ilkeli bir şekilde kalbine hoş gelen mutmain olduğu söze itibar etmelidir.

G. Hilafet Meselesine Bakışı

Carullah hilafetin mahiyet ve görevini şu kısa cümlelerle özetler.

Hilafet veya imamet, bütün İslâm toplumunda dünyevi ve siyasi büyük bir başkanlıktır. Devletin izzetine, milletin faydalarına,⁶⁵³ vatanın gelişmesine ve bayındır olmasına gözcülük eder. Kanunun ve dinin hükümlerini uygulayıp, emniyet ve adaletin devam ve bekasına hizmet eder.⁶⁵⁴ Bu bakımdan halifelik ehliyetli bir veya birkaç kimsenin adalet prensibinin dâhilinde devleti yönetmesi, siyasî konuda bir merkeze bağlanmasıdır.⁶⁵⁵

Halifelik meselesi Allah'ın tamamen insanlara bıraktığı bir müessesedir. Hz. Peygamber'in vefatından sonra kurulmuş olan halifelik gibi idare şekli de İslam'la değil, tamamen Müslümanlarla ilgilidir. Zira Allah siyasî konularda hükmü insana havale etmiştir. Başka bir deyişle Kur'an-ı Kerîm siyasî işleri düzenlemediği gibi onu inkâr edip yasaklamamıştır. Bunları aklın hükmüne bırakmıştır.⁶⁵⁶

Carullah bir toplumun bağımsız olabilmesi için şu beş özelliğin bulunmasının şart olduğunu belirtir.

1. Kendi ihtiyar ve iradesiyle yaşamalı, (Beşeri Unsur)
2. Anayasa ve kanunları olmalı,

⁶⁵³ “Fakat siyasî konulardaki herhangi bir hükümde kayıtsız şartsız toplumun maslahatı ve adalet gözetilmesi gerekir. Ancak bu standartlar dâhilinde olan hüküm, belki Allah'ın istediği hüküm olabilir. Nitekim Allah'ın istediği de bireysel mutluluk, toplumsal düzen ve adalettir. Yani bireysel ve toplumsal maslahattır.” Bigiyef, *el-Veşîya*, s.3.

⁶⁵⁴ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.60.

⁶⁵⁵ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.61–62.

⁶⁵⁶ Akbulut, “Akıl-Vahiy İlişkisi Konusundaki Görüşü”, s.88–89; Kalberdiev, Abdilaziz, *Musa Carullah Bigiyef'in Kelâmi Görüşleri*, AÜ. SBE Temel İslam Bilimleri (KELAM) Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s.62.

3. Üzerinde yaşadığı toprağı bulunmalı, (Fiziki/Ülke Unsuru)
4. Toplumsal düzeni koruyan kuvvetleri olmalı, (Hâkimiyet Unsuru)
5. Vatanı ve devleti her türlü düşmanlardan savunan ordusu olmalıdır.

Ona göre bu beş özelliğı bulunan toplum, fertleri ister az olsun, ister çok olsun onlar bağımsız bir devlettir.⁶⁵⁷ Halkının bağımsızlığı, bütün bireylerinin refahı için uğraşan bir devlet ister monarşi, ister aristokrasi, ister demokrasi olsun, imanlı idare, nebevî devlet, semavî siyaset ve dinî hükümettir” bunun aksi milletin refahı için değil baştakilerin zenginliğı için çalışan ve israf eden bir devlet rejimi ne olursa olsun bölgesel bir idaredir, hiçbir etkinliğı yoktur.⁶⁵⁸

Mukaddes halifeliğı her türlü saldırıdan ve düşmanlıktan korumak bütün Müslümanların en büyük görevidir.⁶⁵⁹

Musa Carullah, “halifeliğın Kureys’ten olması” hadisinin söylendiğı şartlar için doğru olduğı kanaatindedir. Çünkü o zamanda güç, idare kabiliyeti o kabilenindi bu ilkenin evrensel mesajı ise halifeliğın halkı idare edebilecek nüfuza, bilgiye ve ehliyete sahip birine teslim edilmesidir.

Ehliyetin şartları hususunda bazı sahabilerden ve âlimlerden çeşitli şartlar ileri sürülse de Carullah bu beyanlardaki şartların kişisel üstünlük özellikleri olduğunu esas gerekli şartın ise devlet yönetme kabiliyeti olduğunu ifade eder.⁶⁶⁰

Kanaatimizce bu hiç de görmezden gelinebilecek bir teklif değildir. Günümüz siyasi olaylarından edindiğimiz tecrübeler liderlik vasfı olmayan, proje üretemeyen, yeni sorunlara yeni çözümler bulamayan insanların koltuk işgal eder hale geldiklerini ve en kısa zamanda koltuklarını terk etmek zorunda kaldıklarını bize göstermiştir. Bu insanların ne kadar hayâlî, edepli, takvalı oldukları hilafet makamında pek de o kadar önemli olmamaktadır. Zaten günümüzde devlet denetim mekanizması muhtemel bir aşırılığı ya da taşkınlığı cezalandıracak çareler üretmektedir.

⁶⁵⁷ Bigiyef, *el-Veşîya*, s. LXVIII-LXIX.

⁶⁵⁸ Bigiyef, *el-Veşîya*, s. LXIX; Kalberdiev, *Bigiyef’in Kelâmi Görüşleri*, s.63.

⁶⁵⁹ Bigiyef, *İslam Milletlerine*, s.61–62.

⁶⁶⁰ Bigiyef, *Büyük Mevzularda*, s.46–47.

SONUÇ

Tezimiz bir doktrin nitelikli olmaktan ziyade bir tespit çalışması olduğu için sonuç bölümünde söyleyeceklerimiz Musa Carullah ile ilgili bir telhis ve görüşleri ile ilgili ulaştığımız sonuçları ortaya koymaktan ibaret olacaktır.

Rusya Müslümanları arasında temayuz eden ve İslâm dünyasının esaret döneminden kurtulup kendisine özgü bir bilinç oluşturmada ve dinî, kültürel meselelerin çözümlenmesinde önemli katkıları bulunan Musa Carullah Bigiyef dinin her alanında olduğu gibi İslâm Hukuku (Fıkıh) konularında da kendine has görüşlerini 30'a yakın eser ve risalelerinde beyan etmiştir. Bu eser ve risaleler doğrudan fıkıh usûlü ve furu'u konuları ile alakalıdır.

Carullah'ın hukukî ve sosyal muhtevalı eserlerinde ve Arap dili ve edebiyatı ile ilgili eserlerinde bile çok önemli fikhî konulara temas ettiği ve kanaatlerini serdettiğini görebiliriz. Bu sebepten ötürü onun eserlerinin yazılışının sistematik olmadığını söyleyebiliriz. Onun doğrudan fıkıha ilişkin eserlerindeki üslûbu ve atıf yaptığı kaynaklardan hareketle Carullah'ın temel fıkıh ve usûl kitaplarını mukayeseli olarak okuduğu, yani fikhî formasyonunun yeterli olduğu anlaşılmaktadır. Musa Carullah Fıkıh usûlü ve furûu ile ilgili birçok meseleler ile ilgilenmiş, önceleri konuları parça parça risaleler halinde neşretmiş ve bunlarla küllî bir usûl meydana getirmeye çalışmıştır. Carullah'ın bir hukukçu olarak takib ettiği usûl, bazı değişikliklerle birlikte, adeta *el-Muvafakât* üzerine bina edilmiştir.

Hanbelî İbn Teymiye ile Mâliki Ebû İshak eş-Şâtibi arasında yapılacak bir mukayese, Carullah'ın başlatmak istediği tecdid ile diğer bazı tecdid hareketleri arasında yapılmış bir mukayese sayılacaktır. Zira Usûl'den çok furû ile ilgili meseleler üzerinde duran İbn Teymiye, neo selefi olarak bilinen yenilikçilere ne kadar ilham kaynağı olmuşsa, fıkıh usûlünde yenilik yapan, Kur'ân ve Sünnet'i yorumlarken lafzın delaletinden çok Şâri'in maksadını ve toplumun maslahatını esas alan Ebû İshak eş-Şâtibi Carullah'a o derece kaynaklık etmiştir. Klasik İslâm hukukçularının Şer'î delillere ve hükümlere bakış açılarındaki yanlışlığın fıkıha da yansıdığını ifade eden Carullah'ın, isim vererek meşhur usûl kitaplarını (*et-Tavdîh*, *Pezdevî*, *Fusûlü'l-Bedâî*, *et-Tahrîr*, *Cem'u'l-Cevâmi'*, *el-Mahsûl*, *Minhâcu'l-Vusûl*, *et-Tenkîh*, *Müellemmü's-Sübût...*) eleştiri konusu yaptığı görülmektedir.

Musa Carullah lafızcılığa karşı çıkmış, lafzın ve nazmın delaletini bozacak her hangi bir mana ile istidlal edilemeyeceğini sık sık vurgulamıştır. Bu yönü ile hicri

yedinci asırda maslahatı naslara tercih iddiasıyla ortaya çıkan Hanbelî bilgini Necmü'd-Din et-Tûfi'den ayrıldığı gibi, çağdaş modernistlerle de aynı fikirde değildir.

Tarihsellik konusunda Musa Carullah doğru bir istinbatta bulunabilmek için çağdaş modernistlerin vakıadan hareketle hükümleri tesbit etme metotlarını ve gelenekçilerin lafızcı yöntemini birleştirerek ikisini birbirinden ayırılmaması gerektiğini ve her iki kriterin birbirini sağladığını savunmuştur.

Şer'i nasların delaleti ve ifadeleri, fıkıh kitapların dar sınırlarında mahsur kalmayacağını söyleyen Carullah, bu sebeple anlama ve yorumlama işi devam ederken, doğru bir anlayış için maslahatın bir kriter olmaya devam edeceğini savunmuştur.

Carullah Kur'an, Sünnet, icma ve kıyası *aslî delil*; istihsan, maslahat-ı mürsele, berâet-i asliye, sedd-i zer'â, örf ve adet, istislah... vb. kaynakları ise *fer'î delil* kabul etmede klasik İslâm hukukçularına uymaktadır. Ancak sosyal hayatı ve tarihî olayları da fikhın kaynakları arasında görme temayülü, hukuka önemli bir dayanak teşkil etmesi bakımından onun vakıayı (fenomen) de göz ardı etmek istemediğini ortaya koymaktadır. Edille-i şer'iyye'den olan icma'ı başlı başına bir delil olarak kabul etmeyen Carullah, icma'ın delil olmasından ziyade onun destekleyici bir kuvvet, kuvvetlendirici bir delil olduğunu savunmuştur. Ona göre bir kişinin yahut küçük bir azınlığın muhalefeti icma'a zarar vermez. İcma'ın ancak maslahatlara tabi olmak yönüyle kanun gibi umumiyet kazanacağını söyleyen Carullah, zaman ve mekânın değişmesiyle ebediyet kazanmayacağını, bir zaman ve mekânın icma'ı başkalarına da delil olamayacağını savunmuştur.

Carullah, içtihat taraftarı olup taklitçi anlayışa şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak o, içtihat kavramını sadece hukuki meseleleri çözüme kavuşturmak için harcanan mesai olarak anlamadan ziyade ilimde, maarifte, fende çalışmak olarak kabul eder. Bir başka ifadeyle içtihad, İslâm'ın her asırda hayat ile olan irtibatını kurmaktır. Musa Carullah hukuku, bir sosyal bilim dalı olarak mütalaa etme temayülü gösterir. Onun hukuk telakkisi, ahlak ve sosyal psikoloji ile iç içedir.

Musa Carullah, dinin ve hayatın özüne (usûlüne) ilişkin küllî kuralların ve zarurî esasların tarih itibarıyla önce nazil olan mekkî ayetler ile sabit olduğunu; bu temel ilkelerin açılımının (tafsilatının) ise, cüz'iyatı tek mil yoluyla Medine'de beyan

kılındığını; bu nedenle de medenî ayetlerin, mekkî ayetlerin tafsîlât-ı beyâniyesi olduğunu kabul eder. Din, can, akıl, mal, nesil (ırz) gibi temel hak ve hürriyetler ile ilgili maslahatların, dinin özüne (usûlüne) dair ayetlerde ya tafsilen ya da icmâlen Mekke’de indiğini; ayrıca dinin beş temel unsurundan üçünü oluşturan iman, namaz, zekâtın mekkî ayetlerde beyan kılındığını; oruç ve hac ibadetinin ise Hz. İbrahim (a.s.)’in sünneti olması hasebiyle Mekke’de meşru olup, Medine’de inen ayetler ile tekmil edildiğini ifade eder ve bu kanaatini meşhur usûlcü Ebû İshak eş-Şatıbî’nin *el-Muvâfakât fî Usûl-i’ş-Şerîa* isimli eserinden iktibas ettiği metin ile teyid ederek temellendirmeye çalışmıştır.

Musa Carullah, pek çok fikhî (muamelat ve ibadet) meselede (boşanma, şahitlik, oruç ve oruç kefareti, kölelik, sarhoş edici maddeler) müçtehitlere ve mezhep imamlarına muhalefet etmiştir. Kadın konusuna özel bir kitap tahsis eden Carullah, kadın konusunda “Adaletsizlik yapmaktan korkarsanız, bir kadınla...” (Nisa, 3) ayeti gereği tek evliliğin esas olduğunu savunmuştur. Aynı zamanda mut’a evliliğine ve mut’a nikâhına karşı çıkmıştır. Boşanma (talak) konusunda mezhep imamlarına muhalefet eden Carullah, boşanmanın ancak ailenin kurtuluşu için bir ruhsat olarak meşru kılındığını savunmuştur. Bu bakış açısından hareket eden Carullah, pek çok hakkın yok olacağı gerekçesiyle, boşama kastı olmayan ifadeler ile evlilik birliğinin sona ereceğini kabul etmediği gibi, mükrehin boşamasını da geçerli görmemiştir.

Kadınların şahitliği konusunda da klasik anlayışa karşı çıkan Carullah, günlük hayatta ve muamelât konularındaki şahitlikten daha önemli olan hadis rivayetinde ise *kâmil ehliyetli* oldukları icma ile sabit olduğunu, buna karşılık dinin özüne ilişkin çok daha önemli konularda kadın-erkek arasında ayırım yapılmamasına karşılık, muamelat konularındaki şahitlikte kadınların *nâkıs ehliyetli* kabul edilmelerinin doğru olmadığını savunmuştur.

Carullah’a göre kadınlar, yalnız mahkemelere davet edilerek sorguya çekilme gibi külfetlerden muaf tutulmuşlardır. Kadınların ceza (hudûd) davalarında, şahitlik sıkıntısından muaf tutulması ise, onların saygınlığını artırmak içindir. Carullah’a göre iki kadının şahitliği, bir erkeğin şahitliğinden bedel de olamaz. Şayet bedel olsaydı, aslın (iki erkek şahidin) bulunması durumunda kadın şahitliğinin caiz olmaması gerekirdi.

Musa Carullah oruç ibadetinin niteliği ile ilgili hususlara girmeden önce bu ibadete nasıl başlanılacağı ile fikhî görüşleri tahlil eder ve bu konuya dair İslâm hukukçularının görüşlerini özetleyerek kendi kanaatini de belirtir. Oruç ibadetine başlamada ramazan hilalinin görünmesinin esas olduğu konusunda ittifak edilmekle beraber, bir kısım İslâm hukukçusu, her beldenin kendi ufuklarında ayı gördüklerinde oruca başlamalarının esas olduğunu, bu bakımdan batı ülkelerinde ayın görülmesi ile doğu ülkelerinde orucun vacib olmayacağını benimsemişlerdir. Carullah “ibadette taammuk etmemek” ilkesine göre bu görüş ile amel edilebileceğini ifade eder.

Buna karşılık bazı İslâm hukukçuları ise “ayın güneşe göre olan durumları, ufukların değişmesine göre değişmez.” diyerek bir belde ayın görülmesi ile diğer beldelerde oruca başlamanın vacip olacağını savunmuşlardır. Musa Carullah, “mutlak görmeyi kabul etme” ilkesinden hareket edildiğinde bu görüş ile amel edilebileceğini ifade eder.

Oruç konusunda ona göre şayet meşakkat olmayan sefer hali, iftarı (oruç bozmayı) meşru kılan bir özür olduğuna göre; güç yetirilemeyen, dayanılamayan durumlarda da oruç tutmamak (iftar etmek) meşru olmak gerekir. Aksi takdirde yani İslâm’da ittirat’ın bulunmaması, küllî (genel) maslahatların dikkate alınmaması, meşru ibadetlerde büyük zarar ve meşakkatlerin bulunması durumunda Carullah, insanları ibadetten nefret etmesi gibi sakıncaların kaçınılmaz olacağını ifade etmiştir.

Bu mantıktan hareket eden Carullah oruç tutmayan insanların kefarete ödemekle de yükümlü olmadığını savunmuştur. O, ibadetin en önemli özelliğinin halis olmak yani ra’betle, neşatla (zindellikle), isteyerek Allah rızası için eda edilmesi olduğunu belirtmiştir.

Carullah’a göre namaz vakitlerini takdir suretiyle tayin ederek amel etme her ne kadar meşru ise de oruç meselesi buna kıyaslanamaz. Çünkü namazda asıl olan sürekliliktir. Oruçta ise asıl olan yokluktur. Yiyip içmenin her vakit mübah olduğunu, imsakin ise geçici olduğunu, geçiciliğin vücuduna da devamına da delilin aranması zorunlu olduğunu söyleyen Carullah, Şâri’ tarafından gösterilmiş olan hudut dairesinde devamı mümkün değil ise kul, ihtiyarıyla veya hevesiyle tayin kılınan hudut dairesinde devam eden orucun, hiçbir şekilde ibadet olamayacağını belirtmiştir.

Musa Carullah kadın konusuna da değinmiş. Ona göre Allah (c.c.) erkeği hangi gerekçelerle yarattıysa kadınları da aynı gerekçelerden ötürü yaratmıştır. Eserlerinde ailenin önemine ve kadının değerine sürekli vurgu yapan Carullah, ailenin küçük bir devlet, devletin de büyük bir aile olduğunu savunmuştur.

Carullah, İslâm'da kadınların tüm haklara (sosyal, siyasi, ekonomik ve medeni) erkeklerle eşit olduğunu savunmuştur. Çünkü bir milletin kadınları ne kadar güçlü, maddi ve manevi zenginliğe sahip olurlarsa o toplum o kadar güçlü olur. Annelerin tüm olumlu ve olumsuz yönleri çocuklarına sirayet eder ve bu çocuklar toplumu oluşturur. İslâm toplumlarının geri kalış sebeplerinden biri de kadının eğitimsizliği ve zayıf yönlerinin çocukları yoluyla topluma yansımalarıdır.

Örtünme konusunda Carullah'ın görüşü peçenin İslâm'da yerinin olmadığına dairdir. Bazı Arap ülkelerinde ve Türkler arasında peçe türü yaşmak gibi örtülerin kullanıldığını ancak bunun dini bir emir gereği değil de süslenme veya adetlere uyma gibi sebeplerle kullanıldığını ifade eder. Başörtüsü ayetlerinin ise yüz ve elleri içermediğini belirtir.

Kadının siyasi haklarına dair görüşü ise İslâm'da kadının başkanlık dâhil tüm siyasi haklara sahip olduğu yolundadır. Bunu Kur'an'dan Belkis örneğini ve konuyla ilgili ayetleri delil göstererek iddia eder.

Carullah kadınların peygamberliği konusunda açıklama yapmamakla beraber Sokrat'ın hocası olan Diotima'yı istisnadan bir peygamber olduğunu söyler. Aslında İslâm bilginleri arasında yaygın ve genel inanış kadınların peygamber olmayacağı şeklindedir.

Carullah'a göre İslam dini ıslahat-ı diniyelerin hiçbirine muhtaç değildir. İctimaî, dini ve siyasi hastalıkların İslâmiyette değil bizim kendimizde olduğunu söyleyen Carullah, o öldürücü hastalıklardan arınmak için çareler aramak gerektiğini, ancak İslam tarihini Hristiyanlık tarihine taklid ettirmek doğru olmadığını savunmuştur.

Musa Carullah'ın çağdaşı olan pek çok tecdid hareketi ve bu hareketlerin öncülerinde "tecdid", bilhassa ritüellere ait bir takım bidatlerle mücadeleye indirgenirken, Carullah'a göre tecdid sosyal hayatı Kur'an ayetleri, Nebilerin öğretileri, ictima ayetleri, tabiat ayetleri ve akl-ı selim ışığında yeniden tanzim etmektir. Çağdaşı pek çok tecdid hareketinde tevhide yapılan aşırı vurgu ile insanın

teşri veya yasamaya dair her türlü faaliyeti bir nevi şirk olarak değerlendirirken, Musa Carullah insanın sadece ictihad yetkisinden değil, teşri yetkisinden de söz etmiştir.

Musa Carullah İslâm'ın değişkenleri ile sabitelerini belirlerken dış etkenlerden çok İslâm'ın iç dinamiklerini esas almıştır. O Şatıbî'den aldığı ilhamla bunu usûlü'd-din ve usûl-i fıkıh çerçevesinde yapmaya çalışmıştır.

Carullah'a göre; insanlık medeniyet derecelerine tabiatın haremünde ve rububiyetin hadanesinde asırlarca eğitilerek ulaşmıştır; hayatın kanunlarına ve maişetin hukuklarını hayat mekteplerinde ulûhiyet muallimleri huzurunda okuduğu derslerden öğrenmiştir. Bu sebeple şeriatler asırların, zamanların ve milletlerin değişmesi ile değişmiştir. Binaenaleyh tekâmül sünnet-i ilahiye'sine tabi olmak üzere İslâm şeriatı kendisinden önceki bütün şeriatlerin kemale ermiş bir nüshası olmuş, medeniyet tarihi boyunca zamanın elinde ıslah edilerek gelen bütün şeriatlerden sonra şeriat-ı ilahiye olmak sıfatıyla nazil olan İslâmiyet, evvelki bütün şeriat ve kanunların saf cevherleri ve güzel esaslarını cem ederek insanlık dünyasına evrensel bir rahmet olmuştur.

Ancak ona göre Kur'ân-ı Kerîm'in nassları ve Şâri-i Hakim'in masum lisanı ile beyan edilen hükümler iki kısma ayrılır: a. Ahkâm-ı İbtidaiyye b. Ahkâm-ı Vifakiyye.

Ahkâm-ı ibtidaiyye, herhangi bir şeye tabi olmayıp insanların insanlık cihetiyle zaruretlerine, hacetlerine, kemallerine, hukuklarına, vazifelerine ve edeplerine ait hükümlerdir. Bu hükümler, ferî konularda değişebilse de esas bakımından değişim kabul etmezler. İşte Carullah'a göre şeâir-i İslâmiyye olarak adlandırılan bir takım uygulamaların değişmezliğini ise İslâmiyet'in kendi mensuplarının lisanlarını tevhid şiarı ile tezyin etmek, yüzlerini aynı kıbleye çevirmek, her yerde ve her asırda Müslümanlara tek bir ruh, tek bir kimlik ve hüviyet kazandırmak istemesine bağlamıştır. Ahkâm-ı vifakiyye ise, asrın derecesine, vaktin ehemmiyetine, mekânın haline ümmetin tabiat-ı edebiyesine, ahvalin iktizasına ve halin hususiyetine göre vaz kılınmış hükümlerdir. Carullah'a göre bu tür hükümler adalet, doğruluk ve hakkaniyet esaslarına uyduğu sürece kabul ve tatbik edilir. Ancak ebedi ve evrensel olmazla, zamanın ve mekânın haline, halkın tabiatına ve ahvalin iktizasına göre değişirler.

ÖZET

KURTDEDE, Remzi, *Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Doktora tezi, (Danışman: Prof. Dr. Şamil DAĞCI), Ankara Üniversitesi, 2011, X+203 sayfa.

“Musa Carullah Bigiyef ve İslam Hukuku İle İlgili Görüşlerinin Değerlendirilmesi” adıyla yapmış olduğumuz bu çalışma bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde tez ile ilgili teknik bilgiler: 1. Konunun önemi, 11. Konunun sınırlandırılması, 111. Konunun kavramsal çerçevesi, 1111. Konunun incelenmesinde izlenen yöntem, 11111. Kaynakların değerlendirilmesi, 111111. Konunun sunulması konuları içermektedir.

Birinci bölüm, Musa Carullah’ın hayatı, ilmi şahsiyeti ve İslam Hukuku alanında yazmış olduğu eserler ile ilgili özet mahiyetinde bilgileri muhtevindir.

İkinci bölüm, Carullah’ın İslam hukukunun kaynaklarını değerlendirmesi ve İslam hukukunun kaynakları ile ilgili görüşleri içermektedir.

Üçüncü bölüm ise, Musa Carullah’ın ibadetler ve güncel fikhî meseleler ile ilgili görüşleri içermektedir.

ABSTRACT

KURTDEDE, Remzi, “*Musa Carullah Bigiyef And Assessment Of His Opinions About Islamic Laws*”, Thesis doctorate, (Supervisor: Prof. Dr. Şamil DAĞCI), Ankara University, 2011, X+203 pages.

The study that we made by the name “*Musa Carullah Bigiyef And Assessment Of His Opinions About Islamic Laws*” consisting from introduction and three parts.

İn the introduction part, there is technical information about the thesis. First part is the place which we have presented briefly knowledge about life of Musa Carullah and his academical personality.

Second part, is formed by evaluation the resource of islamic law and his opinions about it.

And the final part, is consisted from Carullah’s opinions about religional deeds and actual judicial issues.

EK - MUSA CARULLAH'IN KAYNAKÇASI

Târihü'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif, Tip.- Lit. İ. Boraganskago i K. Spb., Petersburg
1323/1905, 38 s., Arapçadır.

Rujkov, *İlimde Kuvvet*, Rusçadan çeviren: Musa Cârullah, Boraganskago i K.,
Petersburg 1905, 26 s.

Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedveleri, Matbaa-i
Kerimiye, Kazan 1906, 171+18 s., Tatarcadır.

Umum Rusya Müslümanlarının Üçüncü Resmî Nedvesinin Zabt Cerîdeleri,
Kazan 1906, Tatarcadır.

Rusya Müslümanları İttifakının Programı, Tip. K. S. Antokol'skogo,
Petersburg 1324/1906, 36 s., Tatarca. Bu programı Islâhât Esasları adlı
eserinde yeniden yayınlamıştır (s. 220–33), Tatarcadır.

İfâdâtü'l-Kirâm, Kazan 1906, Arapçadır.

el-Lüzûmiyyât Tercümesi, Şeref Matbaası, Kazan 1907, 264 s., Tatarcadır.

Edebiyat-ı Arabiyye ile Ulûm-i İslâmiyye, Lito-Tip. İ. N. Haritonova, Kazan
1912 , 72 s., Tatarcadır.

Şâtibiyye Mukaddimesi, Kerimov Matbaası, Kazan Zilhicce 1325/1907, 88
s.,Tatarca.

Muhammed Zâhir Bigiyef'in, Mâverâünnehr'de Seyahat, Kazan 1908.,
Tatarcadır.

İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, *Kitâbü'l-'Akîle*, Tip.T-go D-ma Bratya Karimovı,
Kazan 1908, 72 s. Endülüslü İslâm âlimi eş-Şâtıbî'nin bu isimdeki eserinin
Cârullah tarafından yapılmış şerhli neşridir.

Ahmed b. el-Emin eş-Şınkıfî, *Kitâbu Tehâretü'l-'Arab*, Arapça, kısa bir

Tatarca girişiyle yayına hazırlayan: Musa Carullah, Basım yeri yok, Kazan 1326 (1908), 48 s.

Tashîh-i Resm-i Hatt-ı Kur'ân, Kazan 1909.

Said Remiyef, ***Tashih-i Resm-i Hatt-ı Kur'an***, Tip.-Beyanülhak, Kazan 1909, 93s. Eserin ikinci kısmı (s.43–93) Musa Cârullah tarafından yazılmış olup “*Araplarda Yazı Tarihi*” başlığını taşır.

Ahmed b. Emîn eş-Şinkitî, ***ed-Delîlü 'ş-Şarîh fî Nüzûli'l-Mesih***, Şerh eden M. C. Bigiyef, Kazan 1909.

El-Muvâfakat Mukaddimesi, Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta, Kazan 1909, 13 s., Arapçadır. Ülkemizde İz Yayınevi tarafından tercüme edilen *el-Muvâfakat*'ın, giriş kısmına da Musa Carullah'ın mukaddimesi eklenerek yayınlanmıştır.

İfâdâtü'l-Kirâm, Haritof Matbaası, Kazan 1909, 80 s., Arapçadır. Musa Cârullah, medresede ders kitabı olur düşüncesiyle, İbn Haceri'l-Askalanî'nin *Bülûgu'l-Meram min Edilleti'l-Ahkâm* adlı eserini açıklamak amacıyla yayınlar.

Şeriat Niçün Rü'yeti İtibar Etmiş? , Kazan 1909, 110 s., Tatarcadır.

Ahmed b. Emin eş-Şinkitî, ***ed-Delîlü 's-Sarîh fî Nüzûli'l-Mesih*** (İsa'nın Yeryüzüne İnişi Konusundaki Açık Deliller), Yay. Haz. Musa Bigiyef, Çijovoy Matbaası, Kazan 1909, 16 s., Arapçadır. Musa Cârullah, bu risaleyi kendi yazdığı Tatarca üç sayfalık bir girişle birlikte yayımlamıştır.

İmam Malik b. Enes, ***el-Muvatta***, İmam Malik b. Enes'in (715–795) bu ismindeki eserinin bir önsözle neşridir.

İbrahim b. Musa eş-Şâtıbî, ***Nâzimetü'z-Zahr***, Vakit Matbaası, Orenburg 1910, 112 s., Arapçadır. Cârullah tarafında yapılan şerhle neşr edilir.

Şerhu Akileti Etrabi'l Kasaid fi Esne'l-Makasid, Ebu Muhammed Kasım eş-Şâtibi'nin Resmu'l-Masahif ile ilgili eserinin şerhidir. 1908 yılında Kazanda basılmıştır.

İbn Haceri'l-Askalanî, *Nuzhetü'n-Natr fi Tavzîhi Nuhbeti'l-Fikre*, Orenburg 1910, Arapçadır. Cârullah tarafından yapılan şerhle neşredilir.

Kavâid-i Fıkhiyye, Örnek Matbaası, Kazan 1910, 232 s., Tatarcadır.

Rahmet-i İlâhiye Burhanları, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911, 97 s., Tatarcadır.

Ömer Hakan Özalp'in sadeleştirilmesi, konuyla ilgili diğer eserlerle birlikte *İlâhî Adalet* kitabı içinde yer almıştır. Pınar Yay. İstanbul 1996.

İnsanların Akide-i İlâhiyelerine Bir Nazar, Vakıf Matbaası, Orenburg 1911, 25s., Tatarcadır. Hikmet Akpur'un sadeleştirilmesi *Evrensel Kurtuluş* adıyla yayınlanmıştır. Önsöz Yay. İstanbul 1991. Eserin içinde *Rahmet-i İlâhiye Burhanları* kitabın sadeleştirilmesi de yer almaktadır.

Uzun Günlerde Rûze, Elektro-Tipografiya Ümid, Kazan 1911, 204 s., Tatarcadır. Yusuf Uralgiray'ın sadeleştirilmesi *Uzun Günlerde Oruç* adıyla yayınlanmıştır. Ankara 1975.

Akîle (Cezerî Şerhi), Kazan 1911, Arapçadır.

Halk Nazarında Bir Niçe Mesele, Elektro-Tipografiya Ümid, Kazan 1912, 93s., Tatarcadır.

Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *Tayyibetü'n-Neşr fi Kıraati'l-'Aşr*, Ümit matbaası, Kazan 1912, 308 s., Arapçadır. Şerh eden Musa Carullah Bigiyef.

Dîvân-ı Hâfız Tercümesi, Elektro-Tip. L. İ. Antonova, Kazan 1912, 145 s. Tatarca.

Siyonizm, Basım tarihi 1913. Bu eseri şu ana kadar bulmak mümkün olmadı.

Devlet Dumasına Meyyit Yakmak Meselesi, M. A. Maksutova Matbaası, Petersburg 1914, 16 s., Tatarcadır. Ferhat Koca'nın sadeleştirmesi *İslâm Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakmak Meseleleri* kitabı içinde yayınlandı. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

Maide, Tip. M. A. Maksutova, Petersburg 1914, 32 s.

Büyük Mevzularda Ufak Fikirler, Tip. M. A. Maksutova, Petersburg 1914, 112 s., Tatarcadır. Musa Bilgiç'in sadeleştirmesi aynı adla yayınlanmıştır. Kitabiyat, Ankara 2001.

Mülâhaza, [Üstaz-ı Muhterem Rızâ Efendi Hazretlerinin 'Dinî, İçtimaî Meseleleri'ne *İntikad Münasebetiyle Bir Niçe Mülâhaza*] Tip. M. A. Maksutova, Petersburg 1914, 56 s., Tatarcadır.

Fıkhu'l-Kur'an, Tip. M. A. Maksutova, Petersburg 1333/1915, 32 s., Arapçadır.

İslâhât Esasları [Petersburg'da 1914 Sene İyun 15-25'de Resmî Cemiyet Münasebetiyle İslâhât Esasları: 1904–1915 Senelerde Rusya Müslümanlarının İçtimaî Hareketlerine Dair], Tip. M. A. Maksutova, Petersburg 1915, 288 s., Tatarcadır.

Hukûk-ı Esâsiyye, Petersburg 1916, 14 s., Tatarcadır. "İslâhât Esasları" adlı kitabından alınıp, ayrı bir cüz olarak yayınlanmıştır. Adı geçen eserin 257–270. sayfalarının aynen neşridir.

Zekât, Tip. M. A. Maksutova, Petersburg 1916, 96 s., Tatarcadır.

Şeriat Esasları, Tip. M. A. Maksutova, Petersburg 1917, 72 s., Tatarcadır. Hatice Görmez'in sadeleştirmesi *İslâm Şeriatının Esasları: Değişkenler ve Sabiteler* adıyla yayınlanmıştır. Kitabiyat, Ankara 2002.

1917'nçi Yılda Meskev'de Konferans Hakkında Kısaça Malumat, Kazan

1917, Tatarcadır.

Âile Meseleleri, Petersburg 1918, Tatarcadır.

İslâm Milletlerine: Dinî, Edebî, İçtimaî Meseleler Hakkında, Matbaa-i Kâvyânî, Berlin 1923, 110 s., Tatarcadır.

Şeriat-ı İslâmiye Nazarında Müskirât Meseleleri, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1927, 48 s., Tatarcadır. Ferhat Koca'nın sadeleştirmesi *İslâm Nazarında Müskirat ve Meyyit Yakmak Meseleleri* kitabı içinde yayınlandı. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2003.

Mürâcaat [On Bir Sene Mukaddem 1921 Senede Mebusların Biri Elinde Türkiya Büyük Millet Meclisi İltifatlarına İhtiramla Takdim Kılınmış Bir Mürâcaat], Kahire 1931.

Ailede Kadın, Berlin 1932.

Ye'cûc [Kur'an-ı Kerim'in Âyet-i Kerîmelerin Mû'ciz İfadelerine Göre Ye'cûc], Basım yeri yok, Berlin 1933, 37 s., Tatarcadır.

Hatun [Kur'an-ı Kerim'in Âyet-i Kerîmelerinin Nurları Huzûrunda Hâtun], Matbaa adı yok, Berlin 1933, 112 s., Tatarcadır. Mehmet Görmez'in sadeleştirmesi aynı adla basılmıştır. Kitabiyat, Ankara 1999.

Abdürreşid İbrahim, *Tarihin Unutulmuş Sahîfeleri*: 1. Sultan Aziz'in Şehadetine Asıl Sebep Ne İdi? 2. Rusya Müslümanlarının Açlık Hallerinden Dehşetli Bir Hâtıra, Basım yeri yok, Berlin 1933, 18 s., Tatarcadır. Eserin içindeki bazı ifadelerden, Cârullah'ın bu risaleyi Abdürreşid İbrahim'in anlattıklarına veya notlarına dayanarak hazırladığı anlaşılmaktadır.

El-Veşia fî Nakdi Akâidi's-Şia, Matbaatü'l-Kancı, Kahire 1935, 304 s., Arapçadır.

Nizam An-Nasi' İnda'l-Arab, Mısır 1935, Arapçadır.

Nizâmü't-Takvim fi'l-İslâm, Kahire 1935, Arapçadır.

Târihu't-Teşri'i'l-İslâmi, Kahire 1935, Arapçadır.

Eyyâmu Hayâti'n-Nebî, [Peygamber Hayatının Günleri], Kahire 1935, 32 s., Arapçadır.

Masahifu'l-Emsar, Bombay 1937, Arapçadır.

En Nukud Ala Tefasil-i Ukud Kitâbi İhyai'n-Nahv, el Fakih Matbaası, Kahire 1938, 51 s., Arapçadır.

Sahîfetü'l-Ferâiz [Ferâiz Risalesi], Bhopal 1944, 188 s.,

Sarfu'l-Kur'ani'l-Kerim [Kur'an-ı Kerim'in Sarfî], Central India Press, Bhopal 1944, 104 s., Arapçadır.

Kitâbu Tertîbi's-Suveri'l-Kerîme ve Tenâsühâ fi'n-Nüzûli ve fi'l-

Mesahif [Kur'an Sûrelerinin Nüzûl ve Mushaflardaki Sıralanmalarına Göre Uyum ve Tertipleri], Central India Press, Bhopal 1363/1944, 344 s., Arapçadır.

Ubeydullah Sindî, İlhamü'r-Rahmân fi Tefsîri'l-Kur'an alâ Usûlü'l-İmam

Şah Veliyullah ed-Dehlevî min İfâdâti'l-İmami's-Sindî Ubeydullah İbni'l-

İslâm Elletî Talakkahâ Minhu Mûsâ Cârullah, Beytu'l-Hikme, Karachi

1363/1944, 2 cilttir: 1. cilt 344 s., 2. cilt 248 s., Arapçadır.

Hurûfu Evâili's-Suver [Sûrelerin İlk Harfleri], Bhopal 1944, 235 s.,

Arapçadır.

Te'mînü'l-Hayâti ve'l-Emlâk [Hayat ve Mülk Sigortası], Bhopal 1944, 22 s.,

Arapçadır.

Tefsiru'l-Hurufi'l-Mukatta, Lahor 1944, 235 s., Arapçadır.

Kitâbü's-Sünne [Peygamber'in Sünneti], Lalwani Litho Works, Bhopal

1364/1945, 128 s., Arapçadır. Mehmet Görmez'in tercümesi aynı adla

yayınlanmıştır. Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1998. Ahmet Yücel de bir

bölümünü (s.8–32) tercüme etmiştir: *Kur'an-ı Kerim'e Göre Hz.Peygamber, Osmanlıdan Cumhuriyete İslâm Düşüncesinde Arayışlar İçinde*, Rağbet Yayınları, İstanbul 1999, s. 207–238.

El-Bank fi'l-İslâm [İslâm'da Banka], Bhopal 1946, Arapçadır.

El-Câmiatu'l-İslâmiyyeti'l-İlmiye, Bombay 1946, Arapçadır.

El-Kânûni'l-Medenî fi'l-İslâm [İslâm'da Medenî Kanun], Bhopal 1946, Arapçadır.

Er-Riba ve'l-Bunuk fi'l-İslâm, Bhopal 1946, Arapçadır.

Nizâmü'l-Hilafeti'l-İslâmiyye er-Râside el-Yevm fi Usûri't-Temeddün [Bugünkü Medeniyet Çağında Gerçek İslâm Halifeliğinin Sistemi], Bhopal 1946, 42 s., Arapçadır.

El-Usûlu'l-Celaliyye, Bombay 1946, Arapçadır.

İbn-i Hacer el-Askalanî, *İfadatu'l-Kiram Şerhu Ahadis-i Bulugi'l-Meram*, Şerh M. C. Bigiyef. Bundan sonra vereceğimiz eserler kendi el yazması listesinde olup, matbu olup olmadığını bilmediğimiz eserlerdir.

Usûlu'l-Fıkh ve Menâbiuhû (Usûl-u Fıkh'ın Kaynakları).

Hakîkatu'l İcma ve Kuvvetuhû (İcma'ın Mahiyeti ve Gücü).

Hakîkatu'l Kıyas 'İnde'l Fukahâ (Fakihlere Göre Kıyasın Değeri).

Kitabun fi Mantikî'l-Fukaha

Kitabun fi Mantikî'l-Fukahâ (Fakihlerin Mantığı).

El-Burhan 'İnde'l-Fukahâ (Fakihlere Göre Burhan).

Edilletu'l Kur'ân Kulluha Akliyyetun ve Edilletu'l Fıkh Kullüha Kat'iiyyetun ve Nususu's-Şer' Kullüha Umumiyyrtun (Kur'ân'ın Bütün Delilleri Akli, Fıkh'ın Bütün Delilleri Kati, Şeriat'ın Bunun Nasları Umumidir).

El-Mulku ve Esbâbuhu ve Usûlühu (Mülkiyetin Sebepleri ve Usûlü).

Et-Tefâvut fi'l-Hukuk (Hukukta Farklılık).

Kitabu't-Talak (Boşanma).

Nikâhu't-Tahlil (Hülle Nikâhı).

Kitabun fi Teslisi Ezâni'l Cum'a (Cuma'nın Üç Ezanı).

Lâ Rikka fi'l İslâm (İslâm'da Kölelik Yoktur).

Zebâihu'l-Milel (Sair Din Mensuplarının Kestikleri)

Kitâbun fi Usûli'l Mevâris (Miras Usûlü).

Tefsiru'l-Kur'ân'il-Kerim.

Kur'ân'ın Türkçe Tercümesi.

Akidetu'l-Umme fi'l Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Masahif.

Tarihu'l-Kıraati'l-Kur'âniyye (Kıraat İlmi Tarihi).

Şerhu's-Şâtibiyye fi Vucuhu'l-Kur'ân (Vucuhu'l-Kur'ân'a Dair Şâtibiyye Şerhi).

Lâ Neshe fi'l-Kur'ân (Kur'ân'da Nesih Yoktur).

Vücûhu İ'cazi'l-Kur'âni'l-Kerim (Kur'ân'ın İcaz Yönleri).

Ma'nal-İnzâl fi'l Kur'ân'il Kerim (Kur'an'da İnzal'in Anlamı).

Cevâbu'l-İtiradât Alâ Şi'riyyeti'l Kur'ân'il Kerim (Kur'ân'ın Şiir Olduğu İtirazlara Cevap).

Târihu't-Temedduni'l-İctimai fi'l-Kur'ân (Kur'ân'da Sosyal Gelişmenin Tarihi).

El-Hurûfâti'l-Kur'âniyye (Kur'ân Harfleri).

Tefsiru ve Allame Âdeme'l-Esma (Allah c.c. Âdeme İsimleri Öğretti Âyetinin Tefsiri).

El-Ayât fi Hilkatil-İnsan (İnsan'ın Yaratılışı İle İlgili Âyetler).

La Yecûzu Hamlu Zu'l-Karneyn fi'l-Kur'ân Ala İskenderi'l-Kebir

(Kur'ân'daki Zül-Karneyn'i Büyük İskender'e Hamletmek Caiz Değildir).

Emânet-i İlahiye (Ahzap 73. Âyetin Tefsiri).

Hukuku'n-Nisa fi'l-İslâm (İslâm'da Kadınların Hukuku).

Tahkiku'l-Cihad fi'l-İslâm (İslâm'da Cihadın Mahiyeti).

Hallu Mes'eleti'l-Kader (Kader Meselesi).

Hallu Mes'eleti Halki'l-Kur'ân (Halku'l-Kur'ân Meselesi).

El-Hikmetu'l-İlâhiyye (İlâhi Hikmet).

El-İradetu Hurretun (İrade Hürriyeti).

Kitabu Bismillâh (Besmele Kitabı).

Hasaisu'n-Nebi (Hz.Peygamber'in Hasletleri).

Hakikatu'l-Mu'cize (Mucize'nin Mahiyeti).

Hurriyetu'l İnsan ve Hurmetuhu fi'l-Kur'ân (Kur'ân'da İnsan Hürriyeti ve Değeri).

Hurmetu'l-Hukuki'l-İnsaniyye (İnsan Haklarının Değeri).

El-Mesailu'l-Felsefiyye fi Futuhati'l-Mekkiye (Futuhât-ı Mekkiye'de Felsefî Meseleler).

Tarihu'l Medâris ve Tarihu'l Efkâri'l Kelâmîyye (Medreselerin ve Kelâmî Düşüncelerin Tarihi).

El-Efkâru'l-Latife (İnce Fikirler).

Mustakbelu'l-Mileli'l-İslâmiyye (İslâm Milletlerinin Geleceği).

Tarihu'l Hareketi'l Edebiye ve'l-İctimaiyye Beyne Muslimî Rusya (Rusya Müslümanlarının Edebî ve İctimai Hareketleri).

Et-Tedabir fi Muhimati'l-Mesâil (Önemli Meselelerde Tedbirler).

Tevfikü't-Tearuz Beyne'l-Vezaiifi'l-İmaniyye ve'l Vazaiifi's-Siyasiyye Ala

Şuubi'l İslâmiyye Tahta Duveli'l-Ecnebiyye (Yabancı Ülkelerde Azınlık

Olarak Yaşayan Müslümanların Dinsel Vazifeleriyle Siyasi Görevleri
Arasındaki Çelişkinin Giderilmesi).

Mulahazât Ala Karareyi'l-Etrak fî Mesaili'l Hilafeti'l Osmaniye (Türklerin
Osmanlı Hilafeti Hakkında Aldıkları Kararlar Hakkında Mülahazalar).

El-Mu'temeru'l-Mekkî ve Kullu ma Cera Fihâ (Mekke Kongresi ve
Muhtevası).

Ebu Ali el-Fârisî, ***Kitabu'l Hucce***, Tahkik M. C. Bigiyef, Daru'l-Kütübi'l
Mısriyye.

İlimde Kuvvet.

El-Hurufati'l-Arabiyye Eshelu ve Eslahu Mine'l-Hurufi'l-Latiniyye (Arap
Harflerinin Latin Harflerine Üstünlüğü).

El-Edeiyat ve Lugat ve Elif Ba.

Tarihu'l-Kitabe (Yazı Tarihi).

Kitabun fî Sarfî'l-Arab (Sarf Bilgisi).

Kitabun fî Nahvi'l-Arab (Nahiv Bilgisi).

Mustakbelu'l-Edebiyatî't-Türkiye (Türk Edebiyatının Geleceği).

Takvimu'l-İslâm fî Hisabi'l-Eyyam (Günlerin Sayımında İslâm Takvimi).

Fî Ayyi Yavmin Buyiat Hilafetu'r-Raşide Hilafetu's-Sıddık (Hz. Ebu Bekirin
Hilafete Geçiş Tarihi).

El-Mekadir 'İnde'l-Fukaha (Fakihlere Göre Ölçüler).

Kitabun fî Hisabi'l-Fukaha (Fakihlerin Hesap Anlayışı).

***Kur'ân-ı Kerîm Âyet-i Kerîmelerinin Mu'ciz İfadelerine Göre Samilerin
Enbiyaları ve Semâvî Kitapları.***

El-İncil Ma'nahu ve Hakikatuhu (İncil'in Manası ve Hakikati).

Hikayetu'l-Kutubi'l-Kadimeti's-Samiye (Samilerin Kadim Kitaplarının

Tarihi).

Nazaru'l-İslâm fî Akaidi'l-Kurûni'l-Kadime (İslâm'ın Eski İnaçlara Bakışı).

Meseletu'l-Yehûd fi'l-İslâm (İslâm'da Yahudi Meselesi).

B. MAKALELERİ

- “ Petersburg'da Aftonomiler Cemiyeti ” , *Ülfet*, sayı 1 (11 Dikabr 1905).

- “ *Petersburg'da Müslüman Cemiyeti* “ , *Ülfet*, sayı 2 (22 Dikabr 1905).

- “ Student Muhammedcan Efendi Tunçbayef Cenablarının Hutbesi ” , *Ülfet*, sayı 3 (29 Dikabr 1905), s. 6–8.

- “ *Kazan Misyonerleri* “ , *Ülfet*, sayı 3, (5 Yanvar 1906), s. 3–4.

- “ *Balalar Terbiyesi Analara* “ , *Ülfet*, sayı 3 (5 Yanvar 1906), s. 6–8.

- “ Petersburg'da Bolacak Büyük Cemiyet “ , *Ülfet*, sayı 5 (12 Yanvar 1906).

- “ *Petersburg'da Müslüman Cemiyeti* “ , *Ülfet*, sayı 9 (2 Fevral 1906).

- “ *Petersburg Cemiyeti* “ , *Ülfet*, sayı 10 (9 Fevral 1906).

- “ *Cevap* “ , *Ülfet*, sayı 9 (2 Fevral 1906), s. 3–4.

- “ *Mektep-medreseler* “ , *Ülfet*, sayı 10 (9 Fevral 1906).

- “ Kırgızların Dini Hakkında Hükümetin Fikri ” , *Ülfet*, sayı 12 (23 Fevral 1906), s. 7.

- “ *Zekât Masârifî, Mektep-Medreseler Nafakası* ” , *Ülfet*, sayı 12–13 (23 Fevral–3 Mart 1906), s. 7–8.

- “ *Cemiyet-i Ebediye* “ , *el-Asru'l-Cedîd*, sayı 3 (15 Mart 1906), s. 169–72.

- “ *Hememize Lazım* “ , *Ülfet*, sayı 28 (28 Haziran 1906).

- “ *Bir Gün Olur Hakikat Meydana Gelir* “ , *Ülfet*, sayı 36 (23 Ağustos 1906).

- “ *Tarih-i Edyân Dersleri* “ , *Şûrâ*, cilt 2, sayı 22 (15 Noyabr 1909), s.679–82.

- “ *İlm-i Ahvâl-i Ruh* “ , *Şûrâ*, cilt 2, sayı 22 (15 Noyabr 1909), s. 679–81.
- “ Rahmet-i İlahiye Umumiyeti Hakkında İtikadım “ , *Şûrâ*, cilt 2, sayı 23 Orenburg (1 Dekabr 1909), s.716–20; sayı 24 (15 Dekabr 1909), s. 750–56.
- “ *Bir İlân* “ , *el-İslah*, sayı 61 (1909), s. 2.
- “ *Resm-i Kur’ân* “ , *el-İslah*, sayı 61 (1909), s. 1–3.
- “ *Kur’ân-ı Kerîm’in Resmi* “ , *el-İslah*, sayı 63 (1909), s. 1–2.
- “ *Rahmet-i İlahiye Umumiyeti* “ , *Şûrâ*, cilt 3, sayı 1 (1 Yanvar 1910), s.11-16; *Şûrâ*, sayı 2 (15 Yanvar 1910), s.50–59; sayı 3 (1 Fevral 1910), s.83–88.
- “ *Lisanımızda İlmî Istilahlar* “ , *Şûrâ*, cilt 3, sayı 2 (15 Yanvar 1910), s.42-43.
- “ *Kuyruklu Yulduz* ” , *Şûrâ*, cilt 3, sayı 4 (15 Fevral 1910), s. 104–106.
- “ *İnsanların Akide-i İlâhiyelerine Bir Nazar* ” , *Şûrâ*, cilt 3, sayı 4 (15 Fevral 1910), s. 112–16; sayı 6 (15 Mart 1910), s. 168–73.
- “ *Kur’ân İnü [Nüzûlü]* ” , *Şûrâ*, cilt 3, sayı 7 (1 Aprel 1910), s. 209–211.
- “ *Kileçek Künlerde Şeraitimiz* ” , *Vakit* (16 Dekabr 1910).
- “ *Şeriat-i İslâmiye Hürmetine Bir Rica: Açık Mektup* ” , *Teârûf-i Müslimîn*, Cilt 1, sayı 18 (14 Temmuz 1326), s. 301–302.
- “ *Kavâid-i Fıkhiyye* ” , *Şûrâ*, cilt 4, sayı 2 (15 Yanvar 1911), s. 43–45.
- “ *Sazlıkda Kalmak Şartı İle* ” , *Şûrâ*, cilt 4, sayı 7 (1911), s. 203–204.
- “ *Cevablarım* ” , *Şûrâ*, cilt 4, sayı 11 (1 İyun 1911), s. 333–38.
- “ *Cevaplarım (Kavâid-i Fıkhiyye Hakkında)* ” , *Şûrâ*, cilt 4, sayı 12 (15 İyun 1911), s. 356–60.
- “ *Kur’ân-ı Kerîm’in Vücûh-ı Arabîsi* ” , *Şûrâ*, cilt 5, sayı 2 (15 Yanvar 1912), s. 46–49; sayı 3 (1 Fevral 1912), s. 76–79.
- “ *Ve Hasefe’l-Kameru ve Cümi’a’s-Şemsü ve’l-Kamer* ” , *Şûrâ*, sayı 7 (15 April 1912), s. 253–56.

- “ *Tatar Dünyasında Rezalet* ”, *Vakit* (19 April 1912).
- “ Buduşeye Musulmanstva: İz Soçineniya Bigiyefa ‘Halk Nazarına Bir Niçe Mesele ”, *Mir İslâma*, cilt 2, sayı 4 (1913), s. 327–41.
- “ Mektebin Maksadı Hem Ehemmiyeti ”, *Mektep*, sayı 1 (1913), s. 5–8.
- “ Medeniyet Dünyası Terakkî Etmiş İken İslâm Dünyası Niçün Tedennî Etti? ”, *İslâm Dünyası*, cilt 1, sayı 1 İstanbul (2 Mart 1329), s. 4–6.
- “ Abdullah Efendi Tukayev ”, *Vakit* (27 Aprel 1913).
- “ *İslâmiyetin İstikbali* ”, *İslâm Dünyası*, cilt 1, sayı 6 (9 Mayıs 1329), s.83-86.
- “ *Mektuplar: Petersburg’dan* ”, *İslâm Dünyası*, cilt 1, sayı 9 (10 Haziran 1329), s. 142–43.
- “ *Teessüf Etmiştim Artık Anladım* ”, cilt 1, sayı 10 (4 Temmuz 1329), s. 149-55.
- “ *Siyonizm I* ”, *Vakit*, no:1261(28 İyul [Temmuz]1913), s. 2–3; (30 Temmuz 1913), s. 2–3.
- “ *Siyonizm Münasebetiyle* ”, *Vakit*, no: 1266 (3 Ağustos 1913), s. 2–3.
- “ *Kur’ân-ı Kerîm Tercümesi* ”, *İslâm Dünyası*, cilt 1, sayı 13 (15 Ağustos 1329), s. 197–99.
- “ *Şeriat-ı İslâmiyeye Benim Nazarım* ”, *İl* (22 Oktyabr[Ekim] 1913), s.2-3.
- “ *Evvelki Zahmetleri Unutmamak Lazımdır* ”, *İl*, sayı 2 (30 Oktyabr 1913), s. 1–2; sayı 3 (7 Noyabr [Kasım] 1913), s. 2.
- “ *Şeriat-ı İslâmiyeye Benim Nazarım* ”, *İslâm Dünyası*, sayı 1 (23 Kânunievvel 1329), s. 318–19.
- “ Hatır Defterinden: Mektep-Medreseler, Rûhanî İdarelere Dâir Nizamlar Hakkında ”, *İl*, sayı 6 (28 Noyabr 1913), s. 1–2.

- “ Kur’an Bozuv Hakkında Onalmaz Fesadın Çâreleri Nerede? ” , İl, sayı 6 (28 Noyabr 1913), s. 1–2.
- “ Zebh Meselesi ” , *İslâm Mecmuası*, cilt 1, sayı 6 (10 Nisan 1330), s. 185–90.
- “ *Büyük Mevzularda Ufak Fikirler* ” , *Şûrâ*, cilt 7, sayı 4 (15 Fevral [Şubat] 1914), s. 106–110.
- “ *Ramazan 29’da Küllî Küsûf* ” , *Şûrâ*, cilt 7, sayı 11 (1 İyun [Haziran] 1914), s. 336–38.
- “ *Kur’ân Âyetleri ve Tanışları Hakkında* ” , *Şûrâ*, cilt 7, sayı 18 (15 Sentyabr [Eylül] 1914), s. 558–59.
- “ *Dinî ve İctimaî Meseleler* ” , *Şûrâ*, cilt 7, sayı 20 (15 Oktyabr [Ekim] 1914), s. 626–31; sayı 21 (1 Noyabr [Kasım] 1914), s. 649–52; sayı 22 (15 Noyabr 1914), s. 677–80; sayı 23 (1 Dekabr [Aralık] 1914), s. 709–715; sayı 24 (15 Dekabr 1914), s. 742–46.
- “ *Dinî Meseleler* ” , *Şûrâ*, cilt 9, sayı 15 (1 Avgust [Ağustos] 1916), s. 363–367; sayı 17 (1 Sentyabr [Eylül] 1916), s. 412–418; sayı 22 (15 Noyabr 1916), s. 531–534; sayı 23 (1 Dekabr 1916), s. 549–52; sayı 24 (15 Dekabr 1916), s. 573–77.
- “ *[Dinî Meseleler] Fakihler Nazarında Ribâ* ” , *Şûrâ*, cilt 10, sayı 1 (15 Yanvar [Ocak] 1917), s. 7–10; sayı 4 (15 Fevral 1917), s. 76–81; sayı 5 (1 Mart 1917), s. 97–100).
- “ *Ehl-i İlim İltifâtına* ” , *Şûrâ*, cilt 10, sayı 17 (1917), s. 408.
- “ *Komünizm Aleyhinde Musa Cârullah Efendi’nin Neşir Ettiği Kitap* ” , *Sebilürreşâd*, cilt 23, sayı 581 (Kânun-ı evvel [Aralık] 1339/1923), s. 132–37; “ *Umumî Esaslar* ” , sayı 582 (3 Ocak 1340/1924), s. 151–55; “ *Bugünün Mühim Hacetlerine Dair Tedbirler* ” , sayı 585 (24 Ocak 1924), s.208; sayı

588 (14 Şubat 1340), s. 252–54; “ *Milletin Hukûk-ı Teşri’iyyesine ve Şeriatin Tednînine Dâir* ” , sayı 589 (21 Şubat 1340), s. 268–69; “ *Ehl-i İslâmın Teârüfî Hakkında Maddeler* ” , sayı 591 (6 Mart 1340), s. 303–304; “ *Muhârebe Hallerine Dâir* ” , sayı 592 (13 Mart 1340), s. 314–16; sayı 593 (20 Mart 1340), s. 330–31; “ *Kadının Hukuku ve Vezâifine Dai r* ” , sayı 594 (27 Mart 1340), s. 330–44.

- “ *Son Zaman Vehhâbîlerinin Siyasî, Dinî Gayeleri 1* ” , *Asrî Müslümanlık*, sayı 7 (Oktyabr 1925/Rebiülahir 1344), s. 157–61.

- “ *Müskirât Meseleleri* ” , *Asrî Müslümanlık*, sayı 9 (Fevral 1926/Şaban 1344), s. 198–202; sayı 10 (Aprel 1926/Şevval 1344), s. 221–24; sayı 11 (İyun 1926/Zilhicce 1344), s. 245–47; sayı 12 (Sentyabr 1926/Rebiyülevvel 1345), s. 272–75; sayı 13 (Noyabr 1926/Cemaziülevvel 1345), s. 294–98.

- “ *Teşekkürlerim* ” , *Asrî Müslümanlık*, sayı 9 (Fevral 1926/Şaban 1344), s. 212.

- “ *Musa Bigiyef ve [Şehir] Şeref, “ İbdeş İstalin’ ga ”* , *İslâm Mecellesi*, sayı 8 (Dekabr 1926), s. 815–17.

- “ *Müslümanlık Hayat Kanunudur, Müslümanlık Hayat Hukukudur* ” , *İslâm-Türk Mecmuası*, cilt 2, sayı 82 (Ekim 1947), s. 13–14.

- “ *Cebir ve Kader Meselesi* ” , *Selâmet*, sayı 39 (13 Şubat 1948), s. 3, 16.

- “ *Sîret-i Muhammediyyenin En Büyük Günleri* ” , Arapçadan çeviren: Ömer Rıza Doğrul, *Selâmet*, sayı 58 (9 Temmuz 1948), s. 4, 16; sayı 59 (16 Temmuz 1948), s. 5, 13, 16; sayı 60 (23 Temmuz 1948), s. 5; sayı 61 (30 Temmuz 1948), s. 6, 16; sayı 62 (6 Ağustos 1948), s. 4; sayı 63 (13 Ağustos 1948), s. 6; sayı 64 (20 Ağustos 1948), s. 10; sayı 65 (27 Ağustos 1948), s. 4; sayı 66 (3 Eylül 1948), s.4; sayı 67 (10 Eylül 1948), s. 6, 15.

- “ *Şiiliğin Hakikî Çehresi* ” , *Selâmet*, sayı 65 (27 Ağustos 1948), s. 14–16; sayı 66 (3 Eylül 1948), s. 12–13; sayı 67 (10 Eylül 1948), s. 12–13; sayı 68 (17 Eylül 1948), ss. 12–13,15.

- “ *Sünnet-i Muhammediye* ” , *Selâmet*, sayı 68 (17 Eylül 1948), s. 4; *Yeni Selâmet*, sayı 1–69 (12 Ocak 1949), s. 7–8; sayı 2–70 (19 Ocak 1949), s.4; sayı 3–71 (26 Ocak 1949), s. 6–7; sayı 4–72 (2 Şubat 1949), s.6; sayı 5–73 (9 Şubat 1948), s. 6, 15.

- “ *Kur’ân-ı Kerîme Dâir Araştırmalar* ” , *Yeni Selâmet*, sayı 1–69, 12 Ocak 1949, s. 7–8; sayı 2–70, 19 Ocak 1949, s4; sayı 3–71, 26 Ocak 1949, s. 6–7; sayı 4–72, 2 Şubat 1949; sayı 5–73, 9 Şubat 1949, s. 6, 15; sayı 12–80 (23 Mart 1949), s. 4, 16; sayı 13–81 (6 Nisan 1949), s. 4,5, 16; sayı 14–82 (13 Nisan 1949), s. 6–7, 15; sayı 15–83 (20 Nisan 1949), s. 4, 13; sayı 16–84 (27 Nisan 1949), s.5, 14; sayı 17–85, s.4, 13; sayı 18–86, s.4, 11; sayı 19–87, s. 4–5; sayı 20–88, s. 4–5; sayı 21–89, s. 4–5; sayı 22–90, s. 4–5; sayı 23–91, s. 6, 15; sayı 24–92, s. 4, 16; sayı 25–93, s. 3–5, 13; sayı 27–95 (13 Temmuz 1949), s. 4; sayı 28–96 (20 Temmuz 1949), s. 4–5; sayı 29–97 (27 Temmuz 1949), s. 4–5; sayı 30–98 (3 Ağustos 1949), s. 4; sayı 31–99 (24 Ağustos 1949), s. 4, 16; sayı 32–100 (7 Eylül 1949), s.4, 14; sayı 33–101 (21 Eylül 1949), s. 6, 15; sayı 34–102 (5 Ekim 1949), s. 7, 16; sayı 35–103 (10 Ekim 1949), s. 5; sayı 36–104 (2 Kasım 1949), ss. 4, 10–11, 16.

